

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1909 ADANA OLAYLARI (İĞTİŞAŞI)

Hazırlayan
Burak YÜKSEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2022

©2022 Burak YÜKSEL

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1909 ADANA OLAYLARI (İĞTİŞAŞI)
1909 ADANA EVENTS (UPROAR)

Hazırlayan
Burak YÜKSEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. BÜLENT KARA

KIRŞEHİR-2022

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Burak YÜKSEL tarafından hazırlanan “1909 ADANA OLAYLARI (İĞTİŞAŞI)” adlı tez çalışması 06.07.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman.....

Doç. Dr. Bülent KARA

Üye.....

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Üye.....

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Hüseyin Şimşek

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

06.07.2022

Burak YÜKSEL

ÖZET

1909 ADANA OLAYLARI (İĞTİŞAŞI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Burak YÜKSEL

Doç. Dr. Bülent Kara

2022-X-191

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı

Jüri

Doç. Dr. Bülent KARA

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Bu çalışma, muhtelif dinamiklere bağlı olarak meydana gelen 1909 Adana Olaylarının tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirilmesidir. XIX. yüzyıldaki siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmelerin etkisiyle büyük değişim yaşayan Adana bölgesindeki Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin bu değişimlerden etkilenmiş olduğu görülmüştür. Bu bağlamda 1909 Adana Olaylarının uzun bir tarihsel sürecin ve çeşitli dinamiklerin sonucunda hâsıl olduğunu bilgisinden hareketle, bilhassa II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yaşanan çatışmaların olayların seyrini nasıl etkilediğini incelemek bu çalışmanın ana eksenini oluşturmuştur. Bu inceleme yapılırken Osmanlı, İngiliz ve Amerikan Board Komisyonu arşiv malzemelerinden ayrıca döneme ilişkin gazete arşivlerinden, raporlardan, hatıratlardan, tanıklıklardan faydalanma yoluna gidilmiştir.

Adana, verimli toprakları sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki iç ve dış gelişmelere bağlı olarak tarımsal açıdan büyük ilerleme kaydetmiştir. Bölgenin ekonomik bir güç haline gelmesi sürecinde Osmanlı yöneticileri uyguladıkları politikalarla bölgedeki toplumsal değişimi önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı yöneticileri, bölgeye ilişkin tasarruflarında göçebe aşiretleri kontrol altına almış, alışlagelmiş yapılarını kırmış ve dışarıdan gelen Müslüman göçmenleri yerleşik hayata geçirerek köklü değişiklikler yapmanın yolunu açmışlardır.

1870’li yılların sonunda Ermeni Meselesinin Osmanlı yöneticileri açıdan büyük bir problem haline gelmesi birçok bölgeyi etkilediği gibi Adana vilayeti üzerinde de etkisini hissettirmiştir. Belirtilen bu tarihten II. Meşrutiyet’in ilanına kadar olan süreç içerisinde Ermeni komitecilerinin yol açtığı sorunlar, dönemin padişahı II. Abdülhamid’in yereldeki politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir. II. Abdülhamid’in Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları yerlerdeki denge siyaseti zamanla toplumsal krizi daha da derinleştirmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da devam eden toplumsal kriz geçici olarak çözülmüş ancak bu süreçte meydana gelen yeni gelişmeler ve değişen dinamiklere bağlı olarak Adana vilayetindeki toplumsal gerilim had safhaya ulaşmıştır. Çalışmada; yeni dönemde bölgede değişen dinamiklerin yol açtığı sorunlar ele alınmıştır. Meşrutiyet karşıtlarından kaynaklanan kaos, Müslümanlar ve Ermeniler arasında artan panik ve endişe, ekonomik menfaat beklentileri gibi birçok faktörün sebepleri arasında yer aldığı 1909 Adana Olayları tarihi veriler çerçevesinde incelenerek meselenin farklı yönleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelime: Adana Vilayeti, 1909 Adana Olayları, Ermeni, II. Meşrutiyet, 31 Mart Hadisesi.

ABSTRACT

1909 ADANA EVENTS (UPROAR)

M.Sc.THESIS

Burak YÜKSEL

Doç. Dr. Bülent KARA

2022-X-191

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

Jury

Doç. Dr. Bülent KARA

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

This study is the evaluation of the 1909 Adana Events, which occurred due to various dynamics, within the historical context. It has been observed that the relations between Muslims and Armenians in the Adana region, which experienced great changes under the influence of the political and socio-economic developments in the 19th century, were affected by these changes. In this context, considering that the 1909 Adana Events were the result of a long historical process and various dynamics, especially the II. Examining how the conflicts experienced after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy affected the course of events constituted the main axis of this study. While making this study, Ottoman, British and American Board Commission archive materials, as well as newspaper archives, reports, memoirs and testimonies of the period were used.

Adana, which has fertile land in the historical process, has made great progress in terms of agriculture, especially depending on the internal and external developments in the last period of the Ottoman Empire. In the process of the region becoming an economic power, the Ottoman administrators significantly affected the social change in the region with the policies they implemented. Undoubtedly, there were important changes in the disposition of the Ottoman rulers regarding the region, by taking the nomadic tribes under

control, breaking their customary structure and putting the Muslim immigrants coming from outside to a settled life.

At the end of the 1870s, the fact that the Armenian Question became a big problem for the Ottoman administrators affected many regions as well as had significant effects on the Adana province. From this date we have stated, The problems caused by the Armenian committee members in the process until the declaration of the II. Constitutional Monarchy, the sultan of the period. It greatly influenced Abdulhamid's local policies. II. Abdulhamid's policy of balance in the places where Armenians live in the majority has deepened the social crisis over time.

The social crisis that continued after the proclamation of the II. Constitutional Monarchy was resolved temporarily, but the social tension in Adana province reached its peak over time, depending on the new developments and changing dynamics that occurred in this process. In the study; It has been shown that the issue has different dimensions by handling the 1909 Adana Events, which were caused by many factors such as the problems caused by the changing dynamics in the region in the new period, the significant support of the opposition to the Constitution, the increasing panic and anxiety between Muslims and Armenians, the issue of economic interest, in a historical process.

Keywords: Adana Province, 1909 Adana Events, Armenian, II. Constitutional Monarchy, 31 March Incident.

ÖNSÖZ

Birinci bölümünde, Adana vilayetindeki siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelere değinerek 1909 Adana Olaylarına ilişkin gerek Türk gerek Ermeni tarih yazımındaki sorunlar ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde uluslararası bir boyut kazanan Ermeni Meselesi tarihsel bağlamdan kopmadan etraflıca incelenmiştir.

İkinci bölümde, Adana vilayetindeki sosyo-ekonomik gelişmeler kapsamlı bir şekilde incelenmiş, bölgede değişen dinamiklere bağlı olarak yaşanan toplumsal sorunlar üzerinde durulmuştur. Bilhassa,

Üçüncü bölümde, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılar ve Ermeniler arasındaki ilişkilere odaklanarak bu zamana kadar nedensellik bağlamında ileri sürülen görüşler ve tarih yazımı sorgulanmış buna mukabil bu tarz meselelerin çok yönlü olabileceği gösterilmiştir.

Dördüncü bölümde, 1909 Adana Olaylarının ortaya çıkışı ve gelişimine odaklanarak, yaşanan olayların muhtelif boyutları incelenmiş ve sonuçları üzerinde durulmuştur.

Beşinci bölümde, Müslümanlar ve Ermeniler arasında meydana gelen şiddet olaylarının yol açtığı yıkım ve akabinde suçluların yargılanması ve yapılan çalışmalara odaklanılmıştır.

Bu çalışmamın hazırlanması sürecinde benden desteğini ve engin bilgilerini esirgemeyen, her daim yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Bülent KARA'ya canı gönülden teşekkür ederim. Yüksek Lisans Tez Savunması esnasında önemli değerlendirme ve önerileriyle ufukumun açılmasına vesile olan Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN ve Doç. Dr. Muhammed KÖSE hocalarıma ayrıca teşekkür ederim. Bu süreçte maddi ve manevi yardımlarını hissettiğim Şükrü SIZMAZ kardeşime, konuya ilişkin materyal yardımında bulunan Dr. Maxime GAUİN'e, Amerikan Board Komisyonu arşivini ve birçok materyali benimle paylaşma nezaketi gösteren Dr. Önder UÇAR'a da teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ, AMACI VE ÖNEMİ	6
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	7
KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	7
I. BÖLÜM.....	12
1. OSMANLI TEBAASI OLARAK ERMENİLER VE XIX. YÜZYILDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ	12
1.1. Ermeni Meselesinin Doğuşu.....	14
1.2. Ermeni Komitelerinin Kuruluşu	18
1.3. Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri ve Bazı Hadiseler	20
II. BÖLÜM.....	24
2. TANZİMAT'TAN İKİNCİ MEŞRUTİYET'E ADANA'NIN İDARİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU	24
2.1. XIX. Yüzyılda Adana Vilayetinin İdaresi	24
2.2. Bölgedeki Müslüman ve Ermenilerin Sosyal Durumu	26
2.2.1. Adana Vilayetinin Demografik Yapısı	27
2.2.2. Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar	30
2.3. Adana ve Çukurova Bölgesindeki Ekonomik Gelişmeler	32
2.3.1. Arazi Dağıtımı ve Ekonomik Rekabet Meselesi	36
III. BÖLÜM.....	45
3. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE 1909 ADANA OLAYLARINA GİDEN SÜREÇ.....	45
3.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Adana'daki Yansımaları.....	45
3.2. Adana Vilayetindeki Ermenilerin Faaliyetleri	49
3.2.1. Ermeni Milliyetçilerinin Propagandaları	57
3.2.2. Ermeni Nüfus Yoğunluğunun Artması Meselesi.....	58

3.3. Yereldeki Güç Kavgası ve Fikir Tartışmaları.....	60
3.3.1. İhsan Fikri ve Gergerli Ali Arasındaki “Sandalye” Kavgası.....	60
3.3.2. Bağdadizade Abdülkadir’in Ermeni İleri Gelenleriyle Olan Mücadelesi	66
3.4. Aşırı Silahlanma ve Toplumsal Kutuplaşma	70
IV. BÖLÜM.....	76
4. 1909 ADANA OLAYLARININ TEZAHÜRÜ VE SONUÇLARI.....	76
4.1. Birinci Adana Olayları (14-16 Nisan 1909)	76
4.2. İkinci Adana Olayları (25-27 Nisan 1909)	89
4.3. Adana Olaylarının Çevre Bölgelere Yansımaları	96
4.4. Olaylarda Hayatını Kaybedenlerin Sayısı	101
4.5. Adana Olaylarındaki Kurtarıcılar	104
4.6. İhtida Meselesi.....	107
4.7. Adana Olaylarının Meclis-i Mebusan’da Tartışılması.....	109
4.8. Ermeni Patrikhanesi’nin Adana Olayları Karşısındaki Tutumu	112
4.9. Adana Olaylarının Basına Yansıması	113
V. BÖLÜM	119
5. ADANA OLAYLARINDAN SONRA YAPILAN YARGILAMALAR VE YARDIM ÇALIŞMALARI	119
5.1. Divan-ı Harbi Örfi Heyetleri ve Tahkikat Heyetinin Teşkili.....	119
5.2. Adana Vilayetinde Yapılan Yargılamalar	123
5.3. Çevre Bölgelerde Yapılan Yargılamalar	126
5.4. Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey’in Yargılanma Süreci ve Bölgenin İleri Gelenleri Hakkında Verilen Kararlar	128
5.5. Muşeg Efendi ve Diğer Ermeniler Hakkındaki Mahkûmiyet Kararları	133
5.6. Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları	134
5.7. Adana ve Çevresinde Kurulan Yetimhaneler	138
5.8. Cemal Bey’in Adana Valiliği Esnasındaki Sosyal Faaliyetleri	142
5.9. Adana Olayları Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri	144
SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	153
EKLER	173
ÖZGEÇMİŞ	191

KISALTMALAR

A.B.C.F.M.	American Board Commission for Foreign Missions
BCA:	Başbakanlık Cumhurbaşkanlığı Arşivi
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO:	Bab-ı Ali Evrak Odası
DH. MKT. MHM:	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. MUI:	Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi
DH. SYS:	Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
FO:	Foreign Office
İ.HUS:	İrade Hususi
YPK.ZB:	Yıldız Zaptiye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

Adana, Çukurova coğrafyasında bulunan, muhtelif devletlerin, krallıkların ve beyliklerin üzerinde hâkimiyet kurduğu bir bölge olmuştur. Anadolu'nun güneyinde ve Suriye'nin kuzeyinde yer alan bölge tarımsal faaliyetler açısından büyük önem taşımaktadır. Seyhan Nehri'nin Çukurova'ya ulaştığı yerde kurulan Adana, bilhassa XIX. yüzyılda büyük bir tarım bölgesi hâline gelmiştir.¹ Doğal koşulları, ılıman iklimi, su kaynaklarının zenginliği gibi daha birçok açıdan tarıma elverişli olan bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ilerleme kaydetmiştir.²

Esasen Mısırlı İbrahim Paşa bölgedeki tarım faaliyetlerinin gelişmesinde çok büyük bir rol oynamıştır. Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı yönetimi arasındaki mücadele sonucunda Adana ve çevresi, Mısır yönetiminin eline geçmiştir. 1833-1840 yılları arasında Adana ve civarını yöneten Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, bölgenin verimli olduğunu tespit ettikten sonra tarımsal çalışmalara başlamıştır. Paşa'nın Mısır'dan getirttiği tohumları kullanması, bataklıkları kurutmaya çalışması, işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmesi gibi bazı düzenlemeler bölgedeki tarımın gelişmesinde etkili olmuştur.³

Ekonomik açıdan büyük potansiyele sahip olan bölgede muhtelif sorunlar yaşanmıştır. Kozan ve civarında aşiretlerin kendi otoritelerini kurmaları, merkezi otoriteye asker göndermemeleri ana sorunlardandır. Bölgenin bereketli oluşu, nüfus açısından da kozmopolit bir yapıda olmasına vesile olduğu gibi bu yapı aynı zamanda bazı çatışmaların yaşanmasında etkili olmuştur. İmparatorlukların kozmopolit yapısı Osmanlı İmparatorluğu özelinde görüldüğü gibi, başka bölgelerde de buna benzer olumsuzlukların yaşanmasında kendini hissettirmiştir.

Adana bölgesinde özellikle Kozanoğulları, Gavur Dağı'nda Küçükalioglu Dede Bey'in isyanı ve Çukurova'daki Tecirli Aşireti'nin olumsuz davranışlarına bağlı olarak bölgenin ıslahata muhtaç olduğuna kani olunur. Böylece XIX. yüzyılda merkezileşme politikalarının uygulanmaya konulması ve bu bağlamda göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi çabasıyla çatışmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen zaman zaman olumsuz olayların yaşandığı gözlemlenir. 1865-1866 yıllarına

¹ Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 6-7.

² Mrs. Scott-Stevenson, "Our Ride Through Asia Minor", Chapman and Hall, London, 1881, s. 127.

³ Karsandık, s. 32. Ayrıca bkz. Yurt Ansiklopedisi, "Adana", C. 1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 29.

gelindiğinde Osmanlı yöneticilerinin adı geçen bölgedeki otoritesini sağlamlaştırmak için Fırka-i Islahiye⁴ adı altında yeni bir teşkilat oluşturduğu görülmektedir.

Alınan tedbirlere bağlı olarak bölgedeki sosyal ve güvenlik sorunları önemli ölçüde giderilmiştir. Tarımsal potansiyelin bilincinde olan Osmanlı yöneticileri bataklıkları kurutarak üretim faaliyetlerini arttırmaya yönelmiştir. Bu yöneliş kısa bir süre sonra bölgede işgücü açığını ortaya çıkarmıştır. Göçebe aşiretlerin yerleştirilmesi ve dışarıdan gelen geçici göçmen işçilerle işgücü açığının giderilmeye çalışılmasının çözüm olmaması karşısında Osmanlı yöneticileri, dışarıdan gelen Müslüman göçmenleri Adana ve çevresine yerleştirme politikası izlemiştir. 1860’larda başlayan bu politika neticesinde takriben 40 yıl içerisinde bölgedeki nüfusun birkaç misli arttığı görülmüştür.⁵

Osmanlı yöneticilerinin aldığı tedbirlerle bölgenin üretim potansiyeli artarken, Amerikan İç Savaşına bağlı olarak oluşan pamuk üretimi sorunu başta İngiltere olmak üzere birçok devletin dikkatini Mısır ve Çukurova bölgesine yöneltmiştir.⁶ Bu süreçte bölgenin yerleşik unsurlarından olan Ermenilerin kurdukları dış ilişkiler sayesinde ticari eylemlerini arttırdığı da gözlemlenmiştir.⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nu etkileyen önemli gelişmelerden birisi de şüphesiz Fransız Devrimi olmuştur. Sonraki yıllarda etkisini arttırarak devam ettiren milliyetçilik düşüncesi, sınır tanımayarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki muhtelif etno-dinsel toplulukları bu sarmalın içerisine çekmiştir. Yunanlılar, Sırlar, Bulgarlar ve Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ayrılıkçı unsurların başını çekerken biraz daha gecikmeli olarak Osmanlı Ermenileri de aynı taleplerle imparatorluğun çeşitli bölgelerinde muhtelif eylemlerle seslerini duyurma başlamıştır. Bu süreçte Ermeni meselesinin uluslararası boyut kazanması Berlin Kongresi sonrasında imzalanan antlaşmaya bağlı olarak gerçekleşmiştir. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61. maddesine göre Osmanlı

⁴ Nuri Yavuz, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, Akademik Bakış Dergisi, C. 5, S. 10, 2012, s. 115.

⁵ Kırım ve Kafkasya bölgelerinden gelen göçmenlerin nüfusa etkisi için bkz. Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 22, 2007, s. 405-434.

⁶ Özlem Yakıtı, “Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana’nın Modernleşme Sürecine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 54, 2013, s. 273-296.

⁷ Stephan H. Astourian, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar”, Soykırım Meselesi (Yay. Haz. Ronald G. Suny-Fatma Müge Göçek- Norman M. Naimark), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 98. Çağlar Keyder, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 48.

İmparatorluğu sınırlarında bulunan Ermenilerle ilgili olarak ıslahat yapılması kararı verilmiştir.⁸

II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında yaşanan bu gelişmeler, padişahı bazı tedbirler almak mecburiyetinde bırakmıştır. II. Abdülhamid, Ermenilerin demografik durumlarını göz önünde bulundurarak dışarıdan gelen göçmen Müslümanları bölgede çoğunluk teşkil edecek şekilde yerleştirmeye özen göstermiştir. Müslüman unsurların iskân edilmesi politikası, gayrimüslim topluluklar arasında özellikle de Ermeniler üzerinde azınlıkta kalacakları endişesini doğurduğu için bir infiâle sebep olmuştur.⁹ II. Abdülhamid'in Ermenileri demografik olarak azınlıkta tutma politikası Çukurova bölgesinde de uygulanmıştır. Bu durumun Adana Olaylarına giden süreçte bir başlangıç teşkil ettiği söylenebilir. Ermenileri azınlıkta tutma politikasının yanı sıra bölgedeki ekonomik faaliyetlerini dengelemek için hem yerli hem de dışarıdan gelen Müslümanlara toprak dağıtılmasıyla bölgede var olan huzursuzluk zamanla belirgin bir şekilde açığa çıkmıştır.¹⁰

Berlin Antlaşması sonrasındaki süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimlerle ilgili politikalarında bir kırılma noktası olmuştur. Bir taraftan dış müdahalelerin önünü kesmek diğer taraftan imparatorluğun devamlılığını sağlamak ve dengeyi gözetmek II. Abdülhamid'in uyguladığı politikanın esasını teşkil etmiştir. Avrupalı devletlerin özellikle Ermenilerle ilgili ıslahat talepleri devam ederken II. Abdülhamid'in zaman zaman oyalayıcı tavrı, bazen de Müslümanlar lehine dengeyi gözetme çabası bu döneme ilişkin vakaların değerlendirilmesinde farklı yorumların yapılmasında etkili olmuştur. Bu yorumların yapılmasında belirleyici bir örnek ise Çukurova bölgesinde yaşanmıştır. II. Abdülhamid'le ilgili yukarıdaki yorumu destekleyen ve Çukurova bölgesinde yaşanan Taylan Arazisi Meselesi buna iyi bir örnektir. Şöyle ki, 1883 yılında yerel mahkemenin aldığı karar neticesinde Ermeniler lehine çözülmüşken 1906 yılında Osmanlı'nın bölgeye Müslüman göçmenleri yerleştirmesi kararı yereldeki Ermeniler ve Müslümanlar arasında toprağın mülkiyetine dair yeni bir tartışmaya yol açmıştır. Yaşanan huzursuzluğu gidermek için II. Abdülhamid arazinin Ermenilere ait olduğu yönünde eski mahkeme kararını kabul etmiştir. Bu karar, II. Abdülhamid'in adı geçen araziye Müslüman göçmen yerleştirme

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 507-521.

⁹ Güzin Çaykiran, Erzurum, Van Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920), Hece Yayınları, Ankara, 2021, s. 3.

¹⁰ Tetsuya Sahara, What Happened in Adana in April 1909?, İsis Press, İstanbul, 2013.

politikasından vazgeçtiğinin ve demografik yapıyı Ermenilerin aleyhine çevirme politikasını terk ettiğinin göstergesi olmuştur.¹¹

Bu dönemde Adana vilayetine dışarıdan Müslümanlar geldiği gibi zaman zaman Ermeni komitelerine mensup kişilerin de sistematik bir şekilde geldiği görülmektedir. Muhtelif dönemlerde Adana’da Ermeniler ve Müslümanlar arasında sorunlar yaşanmış olsa da, Ermeni komitecilerin milliyetçi fikirleri bölgede yeşertemedikleri ve propaganda amaçlı gelenlerin bölgeden başarısız bir şekilde ayrıldıkları söylenebilir. Adana vilayetinde yaşayan Ermeniler, Türkçe konuşmaları ve Türk kültürünü benimsemeleri dolayısıyla propagandalara rağmen ayrılıkçı düşüncelerden büyük ölçüde uzak durmuşlardır. Bu farklılıkta bölgenin diğer bölgelere kıyasla refah seviyesinin yüksek olması belirleyici olmuştur.¹²

Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılması yönünde faaliyet gösteren Hınçak komitesi, Adana vilayetini de propaganda çalışma alanının dışında tutmamış; bu amaçla birçok defa komitecileri göndererek hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır. 1905 yılında bölgeye din adamı olarak atanan Piskopos Muşeg (Seropyan) Efendi’nin komite mensubu ve milliyetçi bir vasfa sahip olarak Adana vilayetine gönderilmesi, şüphesiz Hınçaklar için önemli bir gelişme olmuştur. Muşeg Efendi Adana vilayetine geldikten sonra yaptığı incelemelerde Ermenilerin asli kimliklerinden uzak bir Türk gibi yaşadıklarını tespit etmiştir. Bu tespit karşısında hayal kırıklığı yaşayan Muşeg Efendi, Ermeniler arasında milli bir bilinç uyandırmaya yönelik çalışmalarına hız vermiş; II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Ermenilere silah satmak, aşırılık yanlısı görüşler telkin etmek gibi önemli faaliyetlerde bulunduğu gözlemlenmiştir.¹³ Muşeg Efendi’nin çalışmaları, Müslüman ahalinin tepkisine yol açmış ve bu durum bölgedeki konsolos ve misyonerlerin de dikkatini çekmiştir.

Muşeg’in propaganda amaçlı faaliyetleri, bölgedeki huzuru derinden etkilediği gibi, bölgedeki silah satışının hızlanması ve yereldeki güç kavgası asayişin bozulmasında ve nihayetinde Vali Cevad Bey’in otoritesinin sarsılmasında etkili olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra devam eden bu olumsuzluklar bugün dahi gerçekleşme nedeni

¹¹ Tetsuya Sahara, “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 102-103.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Vahe Tachjian, “Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 191, 2009, s. 58-69.

¹³ CAB, 37/100/111.

bilinmemekle birlikte bir Ermeni gencinin, İsfendiyyar'ı öldürmesi bir arkadaşını da yaralaması, Müslümanların Ermenilere yönelik karşı eylemler gerçekleştirmesine yol açmış, karşılıklı öldürmeler ise asayiş bozmanın yanında toplumsal huzursuzluğa zemin oluşturmuştur.¹⁴

Adana'da 14-16 Nisan tarihleri arasında vuku bulan olaylar, kısa sürede diğer vilayetlere sirayet etmiş; 25-27 Nisan tarihleri arasındaki olaylar ise Adana vilayetiyle sınırlı kalmıştır. Bu dönem olayları ise Osmanlı resmî kayıtlarında "Adana İğtişası" olarak ifade edilmiştir. Adana Olaylarında şiddetin artmasında bölgedeki silah sayısının fazlalığı, 50-60 bin gibi yüksek bir sayıda göçmen işçinin bulunması etkili olmuştur. Olaylar sırasında Antakya ve Erzin gibi bölgelerde saldıran Müslümanlarken; Cebel-i Bereket bölgesinde saldırı pozisyonunda Ermenilerin olduğu görülmektedir.¹⁵ Öte yandan her iki olayın meydana gelmesinde ve şiddetlenmesinde de tahrik içerikli söylentilerin önemli etkisi olmuştur.¹⁶

Olayların gelişiminde bir tarafı suçlamaktan ziyade tarafları çatışma noktasına getiren sorunlar yumağı dikkate alındığında her iki tarafın da çatışma adına bir hazırlık içerisinde oldukları söylenebilir. Müslümanlar ve Ermeniler arasında, bazen güvenlik güçleriyle Ermeniler arasında cereyan eden bu çatışmalar; ikincil kaynaklarda isyan olarak tanımlanmasına rağmen resmî kayıtlarda "Adana İğtişası" olarak adlandırılmıştır.

Olayların yaşandığı esnada Osmanlı İmparatorluğu'nun, Akdeniz kıyılarına İngiliz ve Fransız gemilerinin gelmesi bir dış müdahale endişesi yaratmıştır. Hınçak komitelerinin amaca ulaşma yolunda Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekme taktikleri dikkate alındığında bunun haklı bir endişe olduğu görülmektedir. Kaldı ki, Hınçak üyesi olan Muşeg'in çalışmaları bu endişeyi haklı kılmaktadır. Olayların gelişimi karşısında sağduyulu davranan birçok Osmanlı yöneticisi, meselenin isyandan ziyade bir "iğtişas" olduğunu söylemiştir. Osmanlı yönetiminin yaşananları iç mesele olarak değerlendirmesi ve sergilediği tavır karşısında bölgeye gelen İngiliz ve Fransız gemisindeki kumandanlar kendi şirketlerinde çalışan Ermenilerin durumunu öğrenmeye yönelmiş ve olayların bitmesini bekledikleri görülmüştür. Dış müdahale bağlamında Avrupa basınının geniş yer

¹⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Yay. Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 66-85. Adana Olaylarına giden süreçle ilişkin Hagop H. Terzian birçok farklı dinamikten bahseder. Detaylı bilgi için bkz. Hagop H. Terzian, Cilicia 1909 The Massacre of Armenians, Gomidas Institute, London, 2009, s. 3-11.

¹⁵ Adana İtidal, "Cebel-i Bereket Merkezi", S. 36, 1 Mayıs 1909. Detaylı bilgi için bkz. Adana İtidal gazetesi (Yay. Haz. Ahmet Uçar-Selman Soydemir-Kemal Erkan), C. 2. Türk Tarih Kurumu Ankara, 2014, s. 600-601.

¹⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 98.

verdiği propaganda yazılarına mukabil, süreç Osmanlı yöneticileri tarafından kontrol altına alınmıştır.¹⁷

Olayların ardından Adana vilayetinde Haziran-Ağustos ayları arasında yoğun bir yargılama süreci yürütülmüştür. Bu süreçte yargılananların etno-dinsel aidiyetine bakılmaksızın muhakemeler yapılmıştır. Ayrıca yargılamaların dışında bölgedeki yıkımın izlerini silmek için Osmanlı yöneticileri, yabancı devletler, misyonerler ve yereldeki ahali yardım çalışmaları başlatmıştır. 1909 Ağustosunda asayiş ve huzuru sağlamak amacıyla Cemal Bey Adana'ya vali olarak atanmıştır. Cemal Bey'in bölgedeki sorunları gidermek için büyük bir çaba harcadığı söylenebilir. Bu anlamda 1910 yılına gelindiğinde ihtiyaç sahiplerinin sorunlarının çözüldüğü, yetim çocuklar için yetimhanelerin açıldığı, suçluların cezalandırıldığı ve nihayetinde vilayetin yeniden inşa edildiği görülmektedir.¹⁸

Adana Olaylarını meydana getiren dinamikler, salt ekonomik veyahut siyasal boyuta indirgenemeyecek kadar karmaşık bir yapıdadır. Elbette olayların ekonomik ve siyasal yönü olmakla birlikte uzun süredir yaşanan muhtelif hadiselerin başında artan “şiddet haberleri”, İttihâd-ı Muhammedî yandaşlarının bölgedeki faaliyetleri hesaba katılırsa iki toplum arasında kutuplaşmaya sebep olan daha birçok gelişmenin birbirine eklemlendiği söylenebilir. Bölgedeki yöneticilerin sorunları çözmekte aciz kalmaları ve otoriteyi sağlama konusundaki yetersizlikleri, şüphesiz olayların kontrol altına alınmasını zorlaştırır. Esasen, Adana Olayları salt bir sebepten ötürü değil, aksine birçok gelişmeye bağlı olarak uzun bir süreç neticesinde vuku bulur.

ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ, AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın temel problemi, konuya ilişkin literatürde meselenin salt bir boyutunun ele alınarak Adana vilayetinde yaşanan vakanın muhtelif dinamiklerinin göz ardı edilmesidir. Böylesine kompleks bir meselenin, bu zamana kadar yapılan çalışmalarda olayların yalnızca bir noktasına odaklanılması, hadisenin çok yönlü olduğunun anlaşılmasında bir engel oluşturmuştur.

¹⁷ Adana Olaylarının esasen dış müdahale etmek için Ermenilerin tertiplendiği yönündeki görüşlere dair bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 96. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 1/ K. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 196.

¹⁸ Adana Olayları sonrasındaki süreç için bkz. Yusuf Sarıncay-Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Bu araştırmanın amacı, Adana’da yaşanan siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmeleri eksene alarak 1909 Adana Olaylarına meydana getiren dinamiklerin çok yönlü olduğunu göstermektir.

Bu çalışmanın önemi, tarihsel süreç içerisinde önem kazanan Türk-Ermeni ilişkilerinde üzerinde fazla durulmayan 1909 Adana Olaylarına çok yönlü bir bakış açısıyla yaklaşmış olmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönem Adana vilayetine odaklanılarak bölgenin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısı ele alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

1909 Adana Olaylarını meydana getiren dinamiklerin incelenirken; Osmanlı, Cumhuriyet, Amerikan Misyoner ve İngiliz Ulusal arşiv belgeleri, döneme ilişkin kaleme alınan anılar ve gazeteler, bu dönemi inceleyen araştırma eserlerinden kaynak tarama modeli kullanılmıştır. Konuya ilişkin elde ettiğimiz muhtelif doküman ve veriler, tarihsel süreç içerisindeki gelişmeler dikkate alınarak 1909 Adana Olayları muhtelif açılardan incelenmiştir. Elde ettiğimiz belgeler ve kaynaklar mukayeseli kullanılarak öncelikle bu verilerin doğruluğuna kanaat getirilerek eleştirel bir bakış açısıyla kullanılmaya özen gösterilmiştir.

KONU İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Adana Olaylarına ilişkin tarih yazımında tartışmalar ve muhtelif görüşlerin olduğu söylenebilir. Bu anlamda Türk kaynaklarına göre Ermenilerin amacı, Kilikya Krallığını kurmaktır. Amaca giden yolda kabul edilen strateji, Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’na müdahalesini sağlamaktır. Ermeni meselesi Büyük Devletlerin müdahil olması ve muhtelif yaptırımlar uygulamalarıyla “Ermeni Meselesinin” ötesinde bir derinlik kazanmıştır.¹⁹ Adana Olaylarını meydana getiren dinamikler ve bu süreçte yaşananlar

¹⁹ Cemal Anadolu, Ermeni Dosyası, Bilge Karaca Yayınları, İstanbul, 2007, s. 283-288. Ayrıca bkz. Ermenilerin bağımsızlık peşinde oldukları sadece Türk kaynaklarında değil, yabancı kaynaklarda da belirtilmiştir. W. J. Childs tarafından kaleme alınan ve 1917 yılında yayımlanan Across Asia Minor on Foot adlı çalışmada Adana vilayetini, Ruslara uzak olduğu için Batılı Devletlerin müdahale edebilecekleri bir bölge olarak telakki etmektedir. Childs, Adana’da Ermenilerin bağımsız devlet kurmak için büyük umutlar taşıdıklarını belirtmektedir. Childs ayrıca bölgedeki ekonomik rekabetin olayların meydana gelmesinde etkili olduğunu ileri sürer. Detaylı bilgi için bkz. W. J. Childs, Across Asia Minor on Foot, Edinburgh; W. Blackwood, London, 1917, s. 347-350. Talat Paşa anılarında Ermenilerin Kilikya’da bağımsız olmak için kışkırtılmalarda bulunduklarını kendisine bunların Babigyan tarafından aktarıldığını belirtir. Talat Paşa’nın Anıları (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 18-19.

dikkate alındığında yaşananların bir Ermeni isyanından ziyade Müslümanlara yönelik tahrikten bahsetmek mümkündür.

Bu meselenin tarihsel arka planı ele alındığında genelde ve özelde derin sosyo-ekonomik beklentiler görülmektedir. Tarafların olaylara yaklaşımı ve değerlendirmesi, bu yönüyle birbirinden çok farklı manalar taşımaktadır. Nitekim Ermeni kaynaklarında Adana Olaylarına dair değerlendirmelerde Ermenilerin ekonomik zenginliklerinin Müslümanlar üzerinde yarattığı hoşnutsuzluk ve yükselen etnik gerilim ön plana çıkartılır.²⁰ Matossian, bu iki öğeye bölgede yaşayan Meşrutiyet karşıtı kişilerin etkisini de dahil etmektedir.²¹

31 Mart Hadisesi ve Meşrutiyet karşıtı kişilerin Adana Olaylarındaki rolü, Türk tarih yazımında büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Güncel çalışmalardan hareketle Adana'daki sosyo-ekonomik gerilimlerde İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının önemli etkisinden söz edilebilir.²² Bu anlamda Bağdadizade Abdülkadir ve Zor Ali gibi kişilerin Meşrutiyet aleyhindeki çalışmaları olayların başka bir dinamini oluşturur. Adı geçen kişilerin, İhsan Fikri ve ekibiyle arasındaki rekabet incelendiğinde yine bölgedeki güç mücadelesinin oluşturduğu dinamiklere bağlı olarak çatışma siyasal bir nitelik kazanmıştır. İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar gibi kişilerin Adana İtidal gazetesinde yürüttükleri siyasete karşılık Bağdadizade Abdülkadir ve destekçilerinin İttihâd-ı Muhammedî saflarında siyaset yapması şüphesiz yereldeki gerginliğin artmasında etkili olmuştur.

Bu olaylara ilişkin bir başka değerlendirme, 1915 yılında gerçekleşen Ermeni tehcirini “soykırım” olarak değerlendiren araştırmacılar tarafından Adana Olayları “1915’in provası” şeklinde değerlendirilir.²³ Bu yaklaşıma göre Adana Olayları 1915 bağlamında ele alınmaktadır. Oysaki bölgede yaşanan siyasal çatışmaların arkasındaki sebepler incelendiğinde olayların özünde sosyo-ekonomik rekabetin yanı sıra yaşanan bazı gerilimlerden kaynaklandığı görülür.

Adana Olaylarının ekonomik arka planını eksene alan ve bölgedeki çatışmanın köklerini daha eski tarihlere dayandıran son dönemdeki çalışmalar ise yeni bir bakış açısı

²⁰ Stephan H. Astourian, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar”, s. 65-103.

²¹ Bedross Der Matossian, “From Bloodless Revolution to Bloody Counterevolution: The Adana Massacres of 1909”, *Genocide Studies and Prevention*, No 6:2, 2011 Summer, s. 152-173. Ayrıca bkz. Bedross Der Matossian, *Parçalanmış Devrim Düşleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 253-266.

²² Önder Uçar, *The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2021.

²³ Taner Akçam, *Ermeni Soykırımı Kısa Bir Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 23-27. Vahakn N. Dadrian, “1909 Adana Katliamını Yaratan Koşullar”, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 199-218. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 270-272. Ayrıca bkz. Sait Çetinoğlu, *Kilikya Katliamı 1909*, Propaganda Yayınları, (E-Kitap).

sunmaktadır. Bu yeni görüş kaynağını 1870’li yıllardan itibaren bölgeye gelen gezginlerin ve misyonerlerin kayıtlarına ayrıca Osmanlı arşiv belgelerine dayandırır.²⁴ Antep’te hekim olan Shepard anılarında Adana bölgesindeki olaylarda yereldeki Türklerin zenginleşen Ermenilerin mallarını ele geçirmek için fırsat beklediğini ileri sürer.²⁵ Simonyan, olaylarının önceden planlandığını ve refah içerisinde yaşayan Ermenilerin hedef alındığını belirterek bütün süreci ekonomik bağlamda değerlendirir.²⁶ Ayrıca Adana Olayları sırasında Ermeniler ve Müslümanlara ait hanların ve mülklerin yağmalanması, sürecin ekonomik boyutunun önemli göstergesidir. Ekonomik eksenli bu görüş, bölgedeki sosyal olayları kısmen ele almasına karşın, giderek artan sosyal ve siyasal çatışmaları birçok defa göz ardı etmektedir.

Adana Olaylarını yukarıdaki görüşlerden bağımsız bir şekilde ele alan Sinan Dinçer ise yaşananları bütünüyle göçmen işçilere bağlamaktadır. Dinçer, her yıl bölgeye gelen aşağı yukarı 50 ila 60 bin arasındaki göçmen işçinin çalışma fırsatı bulamadıkları için hanları ve ekili arazileri yağmalamaya kalktıklarını, böylece Adana Olaylarının meydana geldiğini ileri sürer.²⁷ Öte yandan Adana Olaylarına ilişkin olarak Kemal Çiçek, bölgede yaşananları Müslümanlar ve gayrimüslimler (kastedilen Ermeniler) arasındaki toplumsal çatışma olarak değerlendirir. Çiçek, 1915 bağlamından ayrı olarak bölgede muhtelif sebeplerden bilhassa “dedikodulardan” ötürü iki topluluk arasındaki gerilimin tırmandığını ve bunun da çatışmaya dönüştüğünü belirtir. Bu yaklaşım ise Adana Olaylarını salt söylentiler üzerinden değerlendirir fakat bölgedeki sosyo-ekonomik rekabetin oluşturduğu toplumsal gerilimin yanı sıra siyasal çatışmaların rolünü göz ardı eder.²⁸ Araştırmacıların iddia ettiği gibi söylentilerin kendiliğinden değil, belirli çevreler tarafından Müslümanlar ve Ermeniler arasında huzursuzluk çıkartmak amacıyla planlı bir şekilde yapıldığını ifade

²⁴ Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi, S. 5, 2007, s. 147-157.

²⁵ Alice Shepard Riggs, Shepard of Aintab, Interchurch Press, New York, 1920, s. 117.

²⁶ Hrachik Simonyan, The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909, Gomidas Institute, London, 2012, s. 31.

²⁷ Sinan Dinçer, “Adana Katliamı ve Göçmen İşçilik Meselesi”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 256-263.

²⁸ Kemal Çiçek, “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire”, Belleten Dergisi, S. 277, 2012, s. 951-972. Benzeri bir yaklaşım için bkz. Osman Karlangıç, “Adana’da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)”, History Studies International Journal of History, Volume 10 Issue 6, Eylül 2018, s. 93-116.

edilebiliriz.²⁹ Bazı araştırmacılar ise Adana Olaylarının meydana gelmesinde II. Abdülhamid'in dahlinin olduğunu iddia etmektedir.³⁰

Son dönemde Adana Olaylarını, 1915 bağlamında değerlendiren Ermeni tarih yazımında ise “katliamların” İttihatçılar tarafından organize edildiği ileri sürülmüştür.³¹ Bu görüş kısa zamanda yaygınlaşmış ve birçok tarihçi tarafından ısrarla dile getirilmiştir. Örneğin, Donald Bloxham farklı unsurların bir araya geldiği Adana Olaylarındaki şiddetin sorumlusunun İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu iddia etmektedir.³² Dönemin tanıklarından Mevlanzade Rıfat, İttihatçılar tarafından yapılan bir toplantıda Dr. Nazım'ın “1909 senesinde Adana'da, ötede beride yaptırdığımız mevzii bir kıtal ile iktifa edilecekse” sözlerinden hareketle Adana Olaylarının İttihatçılar tarafından tertip edildiğini ileri sürer.³³ İttihatçıların merkezden “şiddet eylemlerini” tertiplendiğine dair elimizde herhangi bir delil bulunmamakta, yereldeki bazı İttihatçıların İkinci Adana Olaylarının başlamasında etkilerinin olduğu ve bu kişilerin de cezalandırıldıkları bilinmektedir. Nitekim Ermeni tarihçi Ronald Suny, Adana Olaylarının meydana gelmesinde İttihat ve Terakki merkezinin değil ancak yereldeki bazı taraftarlarının etkili olduğunu söylemiştir.³⁴

Tüm bu görüşler, Adana Olaylarına ilişkin farklı bakış açıları sunmakla birlikte böylesine karmaşık bir olayın yalnızca belirli yönlerini inceler.³⁵ Olaylarının ekonomik sebeplerine odaklanan araştırmacılar, Meşrutiyet'in ilânıyla meydana gelen değişimleri önemsemezler. Bu anlamda II. Meşrutiyet'i takiben artan huzursuzluklar (bölgedeki yoğun silahlanma, bazı Ermenilerin aşırılık yanlısı tutumları gibi), ekonomik gelişmeleri eksene alan araştırmacılar tarafından ciddiye alınmaz ya da önemsiz görülür. Adana Olaylarına giden süreçte özellikle iki toplum arasında çıkan şayialar, olayların başlangıcında Ermeni ve Müslüman ileri gelenlerinin öldürülmesi, buna bağlı oluşan infialin etkili olduğu aşîkârdır.

²⁹ Akşam, “İki Unsur Arasındaki Zıtlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde”, 25 Eylül 1938, s. 12 Ayrıca bkz. Hagop Babigyan, “Adana Raporu” (Der. Ari Şekeryan), İstanbul, 2015, s. 188.

³⁰ Aykut Kansu, İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 121-122.

³¹ Raymond Kevorkian, Ermeni Soykırımı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 117-121.

³² Donald Bloxham, “Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case”, European Review of History-*Revue europe'enne d'Histoire* Vol. 14, No. 3, September 2007, s. 310.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Mevlanzade Rıfat, Türkiye İnkılâbının İç Yüzü, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 130, 135-140.

³⁴ Suny, s. 205.

³⁵ Konuya ilişkin Türk ve Ermeni tarih yazıcılığı hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz. Garabet K. Moumdjian, *Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895-1909*, Los Angeles, 2012, s. 420-461.

Adana Olaylarının bir Ermeni isyan olduğu tezi, birçok bakımdan eksik ve yetersizdir. Adana vilayetinde Taşnakların bağımsızlık için hazırlıklar yaptığı görüşünün yanlış olduğu dikkate alınmaya ve değerlendirilmeye muhtaçtır. II. Meşrutiyet'ten sonra yerelde İttihatçılarla yaptıkları iş birliği ve kurdukları ittifak bağlamında Bölgedeki sosyo-ekonomik dinamikleri incelemeyen bu görüşte, olayların ekonomik boyutlarına neredeyse hiç değinilmez. Öte yandan göçmen işçilerin Adana Olaylarına sebebiyet verdiği görüşü ise bölgede yaşanan sosyo-ekonomik gerilimleri görmezden gelir. Bu görüşün en sorunlu kısmı ise Adana vilayetine göçmen işçilerin gelmesinden çok daha önce bölgede giderek artan ekonomik rekabet, arazi meselesi, Meşrutiyet tartışmaları, Müslümanlar ve Ermeniler arasında ortaya çıkan söylentiler gibi muhtelif gelişmeleri önemsizleştirmesidir. Göçmen işçilerin olayların başlangıcında belirleyici olduğu tezine karşın, şiddet boyutlarını etkilediğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

I. BÖLÜM

1. OSMANLI TEBAASI OLARAK ERMENİLER VE XIX. YÜZYILDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan itibaren egemenliği altında bulunan dinî ve etnik azınlıklara, örneğin; Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni Hristiyanlar, Yahudiler ve diğerlerinin yaşamlarını ve özgümlüklerini garanti altına alarak hem adaletli hem hoşgörölü davranmıştır.³⁶ Bu adaletli ve hoşgörölü anlayıştan ötürü Ermeniler, diğer topluluklara kıyasla Müslümanlarla en çok kaynaşan topluluk olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu; gayrimüslim toplulukların dinî, sosyal, kültürel, iktisadî gibi birçok alanda haklarını garanti altına almak için millet sistemini geliştirmiştir. Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren şekillenen millet sistemi, imparatorluk içerisindeki gayrimüslim tebaanın haklarını ve statüsünü belirleyen bir yapı olmuştur. Ermeniler millet sistemine bağılı olarak statülerini sürdürürken etnik ve dinî kimliklerini de muhafaza etmişlerdir.³⁷

Ermeniler Avrupalı tüccarla yürüttüğü ekonomik faaliyetleri sayesinde Osmanlı piyasasının aracısı hâline gelmişlerdir.³⁸ Bu anlamda duyulan güvenin artmasına bağılı olarak Ermeniler devletin üst düzey kadrolarına kadar yükselebilmıştır. Adanır'a göre merkezi vilayetlerdeki Ermeniler, sosyo-ekonomik bakımdan ilerleme kaydetmesine rağmen köylerde yaşayanlar büyük sorunlarla karşılaşmıştır. 1860 ve 1870'li yıllarda imparatorluğun doğusunda Kürt aşiretlerinin bölgedeki güçlerini artırmak istedikleri için öncelikle Ermeni köylüleri üzerinde baskı kurmaya çalıştıkları görölmüştür.³⁹

Başlangıçta Balkan coğrafyasında görölen ulusçuluk hareketleri neticesinde Yunanlılar bağımsızlık elde ederken, Sırlar ise özerklik kazanmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğunun, uzun zamandır uğraştığı askerî, siyasî ve iktisadî sorunlara ayrıca Fransız Devriminin etkisiyle gelişen ayrılıkçı hareketler eklenmiştir.⁴⁰ Yaşanan gelişmelere bağılı olarak Osmanlı yöneticileri, imparatorluk içerisindeki ayrılıkçı hareketleri önlemek

³⁶ Salahi R. Sonyel, Osmanlı Ermenileri, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 36.

³⁷ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tazminat”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1009-1010.

³⁸ Justin McCarthy, Türkler ve Ermeniler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 15.

³⁹ Fikret Adanır, “Ermeni Meselesi’nin Doğuşu”, s. 20.

⁴⁰ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 197-199.

için ıslahat projeleri hazırlamak zorunda kalmış, 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanını ilân etmiştir. Fermanın amacı Müslüman ve gayrimüslim topluluklar arasındaki eşitliği sağlamak ve bağımsızlık güden ulusların ayrılıklarını engellemektir. Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonraki özgürlük ortamının oluşmasına bağlı olarak gayrimüslim topluluklar arasında ulusçuluk düşüncesine dair ilgi giderek artmıştır.⁴¹ Tanzimat Fermanı hem devlet yönetimindeki hem de toplumsal işleyişe dair sorunları çözmede yetersiz kalmıştır. Bu durum karşısında 1856 yılında Islahat Fermanı kabul edilmiştir. Berkes'e göre 1839 Tanzimat Fermanı Müslümanlar; 1856 Islahat Fermanı ise Hristiyanlar için yayımlanmıştır.⁴² İki fermanın kabulünden sonra Müslüman ve Hristiyan topluluklar tarafından imparatorluk içerisinde giderek artan bağımsızlık talepleri, fermanların başarısız olduğunun göstergesidir.

Ermeniler, fermanların kabulünden sonra sosyal ve ekonomik durumlarını geliştirmiştir. Ermeni yazar Varandian, bu gelişmeler neticesinde Anadolu'daki Ermenilerin Rusya'da yaşayan soydaşlarından daha rahat yaşadıklarını, kültür, edebiyat ve dil açısından özgür olduklarını belirtir.⁴³ Bu özgürlük ortamında Balkan topluluklarında olduğu gibi Ermeniler arasında da milliyetçi bir hareketlenme görülür. Özellikle Büyük Devletlerin, misyonerlerin ve çeşitli etkilere bağlı olarak Ermenilerin zamanla bağımsızlık düşüncesine yöneldikleri söylenebilir.⁴⁴ Ermeni tarihçi Suny'e göre bu yönelişte özellikle yabancı misyonerlerin önemli etkisi olmuştur.⁴⁵

Tanzimat Fermanı sonrasında oluşan özgürlük ortamından yararlanan Ermeniler arasında rekabet ortamı oluşturduğu görülür. Ermeni Milli Konseyinde hâkimiyet Amira sınıfının elindedir. Konseye dair 1844 yılında yapılan değişikliklerle meslek teşekküllerinden gelecek olanların Patrik tarafından seçilmesi kararlaştırılır. 1847 yılında yapılan değişiklik neticesinde Patriğin hem dinî konularla hem de sair konularla uğraşacağı iki konseye sahip olması esasına geçilir. Bu esaslar 9 Mart 1847 tarihinde padişah fermanıyla kabul edilir. Seçim usulünün benimsenmiş olmasına rağmen konseyde, Amira sınıfı istikrarlı bir şekilde hâkimiyetini sürdürmüştür. Amira sınıfının hâkimiyetinden rahatsız olan orta sınıf esnaflar, tüccarlar ve Avrupa'da eğitim gören aydınlar bir araya gelerek yönetim şeklinin değişmesi için mücadeleye girişmiştir. Islahat Fermanı sonrasında giderek şiddetlenen bu rekabetin önüne geçmek için Gevorg Keresteciyan'ın istifasından sonra Sergis Kuyumciyan'ın

⁴¹ Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 93-95.

⁴² Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 217.

⁴³ Aktaran Sonyel, 2009, s. 36.

⁴⁴ Sonyel, 2009, s. 39.

⁴⁵ Ronald Grigor Suny, Ancak Çölde Yaşayabilirler, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 75.

seçilmesi ise beklenilenin aksine rekabet ortamını şiddetlendirmiştir. Ermeni ileri gelenleri arasında oluşan bu rekabet ve çatışma ortamını sonlandırmak için 24 Mayıs 1860'ta yeni hazırlanan nizamname konseyde kabul edilmiştir.⁴⁶ 1863'te yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi, 99 maddeden oluşmuş ve 140 temsilciden teşkil olan bir Meclis kurulması öngörülmüştür. Meclisin 20 üyesi İstanbul Ruhbanı arasından, 40 üyesi taşradan ve 80 üyesi İstanbul'dan seçilmiştir.⁴⁷

Bir süre daha Amira sınıfının hâkimiyeti devam etmesine rağmen Ermeni ileri gelenleri arasındaki rekabet çözüme kavuşturulmuştur. Ermenilerin elde ettikleri ayrıcalıkların yanı sıra aralarındaki rekabetin çözülmesi, Ermeni milliyetçiliği açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ermeni din adamları ve misyonerlerin etkisi, Avrupa'da eğitim gören Ermeni gençlerin fıkırsel arayışları, tüccar Ermenilerin dış ilişkileri, Büyük Devletlerin Osmanlı içişlerine müdahale etme isteği gibi daha birçok gelişme, Ermeni milliyetçiliğini şekillendirmiştir.

1.1. Ermeni Meselesinin Doğuşu

XIX. yüzyılda Osmanlı dış politikasının temel eksenini Doğu Sorunu olarak bilinen esasen Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine dair tasavvurlarıdır. Doğu Sorunu 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaşanan büyük yıkım neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının kaçınılmaz olduğundan hareketle Büyük Devletlerin bu dağılmadan elde edecekleri kazanımlara ilişkin siyasi bir planlamadır. Fransız Devrimi'nin etkisiyle meydana gelen ulusçuluk hareketleri, muhtelif etno-dinsel yapıya sahip imparatorluklar için büyük sorun teşkil etmiş, Büyük Devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullandığı bir koz hâlini almıştır.⁴⁸ 1803 yılındaki Sırp İsyanı akabinde sivillere yönelik şiddet eylemlerinin gerçekleştiği Yunan İsyanı gibi gelişmeler, Doğu Sorunu ile bağlantılı olarak Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasavvurlarını gerçekleştirmesi açısından da önem arz etmektedir.⁴⁹

⁴⁶ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 67.

⁴⁷ Gürün, s. 67. Ayrıca bkz. Sonyel, 2009, s. 40-42.

⁴⁸ E. Atilla Aytekin, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1702-1908 Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında", Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, Editörler: Gökhan Atılğan-Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 83. Ermeni Meselesinin uluslararası bir boyut kazanması ve arka planına dair kapsamlı bir analiz için bkz. Fikret Adanır, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşu", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 3-43.

⁴⁹ Mora bölgesinde meydana gelen Yunan isyanı neticesinde ciddi şiddet hadiseleri yaşanır. Sivil nüfusun hedef alındığı bu olaylarda Nisan 1821'de 25 binden fazla Müslüman hayatını kaybeder. Detaylı bilgi için bkz. Benjamin Lieberman, Korkunç Kader, Heretik Yayınları, Ankara, 2016, s. 24-31.

Ermenilerin Avrupa’da meydana gelen milliyetçi akımdan Balkan coğrafyasındaki hareketlere nazaran daha geç bir tarihte etkilendikleri söylenebilir. Bu anlamda Müslüman ve Ermeni toplulukların arasındaki sosyal ilişkiler Ermeniler arasındaki ayrılıkçı hareketin oluşmasını geciktirmiştir. Ermeniler arasında milliyetçi görüşün 1850 yılından itibaren net bir şekilde görüldüğünü söylemek mümkündür. Örneğin, 1856 yılında Van Piskopos’u Hrimyan Hayrik, Arziv Vaspuragan (Van Kartalı) adında aylık bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Derginin yayınlarında genel olarak “zalim rejime karşı ulusal özgürlükten” bahsedilir. Osmanlı Ermenileri arasında ulusal bilinci uyandırmayı hedefleyen Piskopos’un bu çabaları boşa çıkarken, durumdan hoşnut olmayan Ermeniler, Piskopos’u öldürmek için bir tetikçi dahi tutmuştur. Tetikçinin başarısız olmasından sonra Hrimyan, 1869 yılında İstanbul Patriği seçilmiştir. Hrimyan yeni görevine başlamasıyla birlikte yaptığı yönlendirmelerle Osmanlı Ermenilerinin sosyal, siyasal ve ekonomik yaşantısına dair araştırmalar başlatmıştır.⁵⁰ Hrimyan’ın faaliyetleri zararlı görüldüğü için istifa etmesi yönünde baskılar yapılmış. Hrimyan gelen baskılar karşısında daha fazla dayanamamış, 1873 yılında istifasını vermiş, Patriklik görevine ise Nerses Varjabedyan getirilmiştir.⁵¹

Yeni Patrik, Hrimyan’ın Ermenilere dair tasavvurlarını benimsemekle birlikte özellikle İstanbul’daki büyükelçilerin kapısını çalarak, dış müdahale fikriyle Ermenilerin bulunduğu bölgelere yönelik Büyük Devletlerin ilgisini çekmeye çalışmıştır. İngiliz Sefiri Henry Elliot’la gerçekleştirdiği bir toplantıda karışıklık çıkan bölgelere dış müdahalede bulunulmasını isteyen Nerses, Elliot’un olumsuz tavrına rağmen ısrarını sürdürmüştür.⁵² Hrimyan ve Nerses’in Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere müdahale düşüncesi başlangıçta pek itibar görmemiştir. Bu durum aslında Osmanlı Ermenilerinin sosyal ve ekonomik sorunlarının dışında siyasal bir kaygıya sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Başlangıçta Ermeniler arasında milliyetçilik fikrine yönelenler daha çok dinî kurumlarda yetişen kişilerden oluşmuştur. İlerleyen zamanlarda Ermeni kimliğinin dinsel nitelikten etnik bir boyuta doğru kaymasında, din adamlarına muhalif olan seküler dünya görüşüne sahip Ermenilerin büyük etkisi olmuştur.⁵³

İlerleyen zamanlarda Osmanlı Ermenilerinin bazı bölgelerde yaşadıkları sosyal ve ekonomik sorunların siyasal bir niteliğe dönüşmesi, Büyük Devletlerin, imparatorluğun işlerine müdahil olma isteğine bağlı olarak şekillenmiştir. II. Abdülhamid’in tahta

⁵⁰ Sonyel, 2009, s. 43. Ayrıca bkz. Gürün, s. 82-83.

⁵¹ Gürün, s. 83.

⁵² Gürün, s. 84.

⁵³ Suny, s. 103.

geçmesinin ardından yaşanan Osmanlı-Rus Savaşında, Rusya Doğu Anadolu'daki vilayetleri işgal ederek bu şehirlerde yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacıyla Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde kışkırtmaya çalışmıştır.⁵⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı İmparatorluğu açısından büyük bir hezimet olmasına karşın Rusların emellerini gerçekleştirebilecekleri bir zaferdir. Bu anlamda savaşı kazanan ve politik emellerini gerçekleştirmek isteyen Rusya, 3 Mart 1878 tarihinde şartları çok ağır olan Ayastefanos Antlaşması'nı Osmanlı yönetimine dayatmıştır. Antlaşmada Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya bağımsızlık ve Bulgaristan'a Hristiyan bir Prens yönetiminde özerlik verilirken; Bosna-Hersek'in Avusturya'nın himayesi altına girmesi öngörülmüştür. Antlaşmanın başka bir maddesi ise Batum, Kars ve Ardahan'ın Rus toprakları olmasını kabul ettirmiştir.⁵⁵

Ayastefanos Antlaşması'nın hazırlanması esnasında Ermenilere dair bir madde eklenmemiştir. Buna mukabil Ermeni Patriği, Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelere müdahale edilmesi için antlaşmaya bir madde eklenmesinde ısrar etmiştir. Bu ısrarların sonucunda Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde Ruslar, Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelere müdahale edecektir. Böylece Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Kürtler ve Çerkezlerden korunması için ıslahat yapılması konusunda bir anlaşmaya varılmıştır.⁵⁶ Bu antlaşmanın içeriği ve yaptırımları başta İngiltere olmak üzere birçok Büyük Devleti rahatsız etmiştir. Büyük Devletlerin sürece müdahil olmasına bağlı olarak Osmanlı-Rus savaşının neticelerini değerlendirmek için Bismark'ın ev sahipliğinde Berlin Kongresi'nin toplanılması kararlaştırılmıştır.⁵⁷

Berlin Kongresi esnasında Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri büyük ölçüde revize edilirken, Ermenilere ilişkin 16. Madde ise fazla değişikliğe uğramadan yeni imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ Burada dikkat edilmesi gereken nokta Ermeni Meselesini Ayastefanos Antlaşması'nda Rusya gündemine alırken, Berlin Antlaşması'nda Ermeni Meselesi sadece Rusya'nın değil, başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Almanya gibi devletlerin üzerinde durduğu bir mesele olmuştur.

⁵⁴ Armaoğlu, s. 554.

⁵⁵ Suny, s. 123-124.

⁵⁶ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İmge Kitapevi, Ankara, 2014, s. 87-88. Patrikhanenin bu dönemdeki tutumuna dair detaylı bilgi için bkz. Ramazan Erhan Güllü, Ermeni Sorunun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 66-72.

⁵⁷ Sean McMeekin, Osmanlı'da Son Fasil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 40-41.

⁵⁸ Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2001, s. 3.

Ermeni Meselesinin uluslararası bir boyut kazanması, hem Ayastefanos Antlaşması'na hem de Berlin Antlaşması'na eklenen Ermenilere ilişkin maddenin şekillenmesinde Ermeni dinî liderlerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Bunu destekleyen en önemli belgelerden biri eski Piskopos ve İstanbul Patriği Hrimyan tarafından Ermeni Heyeti adına Berlin Kongresi'ne "Türkiye Ermenistan'ı için Kurumsal Düzenleme Projesi" adı altında sunulan öneridir.⁵⁹ Berlin Kongresi'ne sunulan önerilere "bilimsel" dayanak sunmak için hazırlık yapan Ermeni Heyeti, özellikle Altı Vilayette Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusuna oranla daha fazla olduğu yönündeki tezler ileri sürmüştür. Görüşmeler esnasında yapılan tartışmalarda Ermeni nüfusuna ilişkin çeşitli bilgiler verilmiştir. Neticede Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları bölgelerde düzenlemeler yapılmasına ilişkin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi kabul edilmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ise şu şekildedir:

*"Bab-ı Ali, ahalisi Ermeni bulunan eyalatta, ihtiyacı-ı mahallliyenin icab ettiği ıslahatı bila-tehir ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur emniyetlerini temin etmeye taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz olacak tedâbîri devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarünileyhin, tedâbîr-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyebileceklerdir."*⁶⁰

Ermenilerin yaşadığı sosyo-ekonomik sorunlar, Ermeni din adamlarının etkisiyle uluslararası bir mesele haline getirilmiştir. Ermenilerle ilgili olarak meydana gelen bu gelişmeler kısa süre içerisinde Büyük Devletlerin ilgisini çekmiştir. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Ermenilerin kalabalık kitleler olarak yaşadıkları bölgelerde misyoner faaliyetlerinin artması, Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasavvurlarını gerçekleştirmek için başvurdukları bir yöntemdir.

Berlin Antlaşması sonrasında yapılması öngörülen ıslahat projesi ise muhtelif sebeplerden ötürü gerçekleşmemiştir. Bu durum karşısında Büyük Devletler, Osmanlı içişlerine karışmak için müşterek hazırladıkları ve imzaladıkları bir notayı 11 Haziran 1880'de Abidin Paşa'ya göndermişlerdir. Bu notada Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin hangi durumda olduğu sorulmuş ve adı geçen maddenin uygulanmamasından ötürü ileride doğacak sorunların ise Osmanlı yöneticilerine ait olduğu vurgulanmıştır.⁶¹ Goechen'in önderliğinde verilen bu notaya karşılık 5 Temmuz 1880 tarihinde Abidin Paşa imzalı karşı bir nota verilmiştir. Abidin Paşa, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde bazı aksayan durumların

⁵⁹ Fuat Dündar, Kahir Ekseriyet, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 15-19.

⁶⁰ Marcel Leart (Krikor Zohrap), Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87.

⁶¹ Gürün, s. 120.

olduğunu ancak bir müdahale gerektirmediğini, Osmanlı yönetiminin bu sorunu kısa süre içerisinde çözeceğini vurgularken, Avrupa Devletlerine verilen bilgilerin yanlış ve Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin uygulanmasının gereksiz olduğunu belirtmiştir.⁶² Abidin Paşa'nın verdiği notadan sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Devletler arasında karşılıklı notalar verilmiştir.⁶³ Karşılıklı nota verme sürecinde 61. maddenin uygulamaya konulmadığını gören Ermeni milliyetçileri arasında yeni arayışlar başlamıştır.

1.2. Ermeni Komitelerinin Kuruluşu

Yukarıda aktarıldığı üzere Avrupa'da meydana gelen milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini başlangıçta Balkan coğrafyasındaki milletler üzerinde gösterirken, ilerleyen dönemde imparatorluk içerisinde yaşayan muhtelif etno-dinsel toplulukları da etkilemiştir. Balkan coğrafyalarındaki ayrılıkçı karaktere sahip ayaklanmalar, kısa süre içerisinde Ermeniler arasında da büyük ilgi uyandırmıştır.⁶⁴ Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi gereğince kabul edilen ıslahatın uygulanmaması neticesinde çeşitli sınıflara mensup Ermeniler arasında milliyetçilik düşüncesine derin bir ilginin oluşması da aşağı yukarı bu dönemde hâsıl olmuştur. Milliyetçi fikirlere yönelen Ermeniler arasında öncelikle geleneksel düzen sorgulanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık yerine kendi devletlerini kurma düşüncesi önem kazanmıştır.⁶⁵

Bu süreçte Ermeniler arasındaki siyasal teşkilatlanmaların başında 1885 yılında kurulan Armenagan Partisi gelmektedir. Armenagan Partisi'nin temel amacı imparatorluk bünyesindeki Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerde şiddet ve terör yöntemiyle karışıklık çıkartarak “milli özgürlük” elde etmektir.⁶⁶ Armenagan Partisi'ne mensup kişilere göre şiddet ve terör yöntemi Büyük Devletlerin ilgisini çekmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu yöntemlerle meydana gelecek karışıklıklarla Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahalesi amaçlanmıştır. Yaptıkları çalışmalarla istediklerini elde edemeyen Armenagan yöneticileri, Rus Ermenileri ile iş birliğine yaparak Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşma kararı vermiştir. Bu anlamda 1990 yılında Sarkis Gugunyan, Kafkas Ermenileri adı altında örgütlediği komitecilerle harekete geçmiş ancak

⁶² Leart, s. 137-140.

⁶³ Gürün, s. 121-126.

⁶⁴ Anaide Ter Minassian, Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçik ve Sosyalizm 1887-1912, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9.

⁶⁵ Suny, s. 113.

⁶⁶ Minassian, s. 19.

Osmanlı birlikleri karşısında yenilgiye uğrayan komiteciler, Rusya topraklarına sığınmıştır.⁶⁷

Ermeni komitecilerinin faaliyetleri sadece Osmanlı yöneticilerine göre değil aynı zamanda Rus yöneticileri tarafından da tehlikeli olarak değerlendirilmiştir. Rus hükümetinin 1885 yılında Ermeni okullarını kapatması ise çok sayıda Ermeni gencini harekete geçirmiştir. Ermeni gençlerinin birçoğu Avrupa'ya giderek Osmanlı ve Rus topraklarında yaşayan Ermenilerin geleceklerine dair başka çözüm yolları aramaya başlamıştır. Öte yandan Kafkas kökenli radikal görüşlere sahip Ermeniler (Avedis Nazarbekyan ve karısı Maro Vartanyan) tarafından Cenevre'de Hınçak Partisi kurulmuştur. Hınçak Partisi büyük ölçüde kendilerinden önceki Armenagan'ın terör ve şiddet aracılığıyla amaçlarına ulaşma ilkesini benimsemiştir.⁶⁸ Ermeni tarihçi Louise Nalbandyan da Hınçak Partisinin yöntem ve amaçlarına dair şunlar söylemiştir:

*“Parti, Osmanlı Hükümeti’ni terörize etmek, onun saygınlığını aşağılamak ve devleti yıkmak amacı güdüyordu. Hınçaklar ayrıca, Türk Hükümeti için çalışan ve kendileri için oldukça tehlikeli sayılan Ermeni ve Türk öğeleri ortadan kaldırmayı ve bütün casusları ve bilgi sağlayanları yok etmeyi hedefliyordu. Bu gibi terör hareketlerini gerçekleştirmeye yardımcı olmak üzere, parti, terör hareketlerinde bulunacak özel bir bölüm kurmuştu. Hedef varmak üzere genel bir isyan hareketinin başlatılması için en uygun zaman Türkiye’nin savaşa girdiği andı.”*⁶⁹

Hınçak Partisi’nin siyasal yaklaşımı Armenagan Partisi’nin görüşlerinden farklı olmasına mukabil özellikle ulaşmak istedikleri hedef bakımından büyük benzerlikler göstermektedir. Hınçakların siyasal yaklaşımı özünde Sosyalizm ile bağdaşık bir Ermeni milliyetçiliğine dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Ermenileri propagandalarla etkilemek için mesai harcayan Hınçaklar, Anadolu’nun birçok yerinde örgütlenmiş ancak ekonomi konusundaki görüşlerinden ötürü Rusya ve Osmanlı topraklarındaki orta ve üst tabaka Ermeniler arasında itibar görmemiştir.⁷⁰

Ermeni milliyetçileri, Ermeni toplumunun bütününe yönelemediklerini saptayarak Hınçak Partisine alternatif olarak sınıfsal mücadeleyi geri plana iten ve milliyetçiliği birincil öncelik olarak gören Taşnaksutyun Partisini kurmuşlardır. Taşnaksutyun Partisi’nin öncelikli amacı ise sınıfsal mücadeleden ziyade Osmanlı Ermenilerinin siyasal

⁶⁷ Suny, s. 114.

⁶⁸ Suny, s. 115.

⁶⁹ Aktaran Sonyel, 2009, s. 148.

⁷⁰ Gürün, s. 132.

özgürlüklerini kazanmaktır. Taşnaklar, ayrılıkçı hareketlerine destek sağlamak için sınıfsal veya din-laiklik tartışmalarını bir kenara bırakarak ılımlı ya da köktenci bütün Ermeni hareketlerini bir araya toplamaya çalışmıştır.⁷¹

Taşnaklar, kendinden önceki siyasî teşekküllerin yetersiz olduğundan hareketle 1892 yılındaki parti programına terör ve şiddet olaylarını çeteler kurarak üst düzeye çıkarmanın yararlı olacağından hareketle yeni bir yapılanma oluşturmuştur. Yeni yapılanmada halkın katılımını sağlamak için propaganda amaçlı çalışmalar yapılmasına karar verilmiştir.⁷² Tüm bu faaliyetler dikkate alındığında esas amacın Büyük Devletlerin müdahalesini sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir.⁷³ Doğu Anadolu bölgesinde bilhassa Van'da geniş çapta örgütlenen Taşnaklar, emellerini gerçekleştirmek için 1890'lı yıllardan itibaren faaliyetlerini hayata geçirmişlerdir.⁷⁴

1.3. Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri ve Bazı Hadiseler

Ermeni komitelerinin terör ve şiddet faaliyetlerine başvurarak Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgelerde karışıklık çıkarmaları, Büyük Devletlerin müdahale etmesini sağlamaya yönelik bir çalışmaydı. Büyük Devletlerin müdahalesini sağlamak istemelerindeki amaç ise birçok vilayette nüfus olarak Ermenilerin Müslümanlara göre azınlıkta olmasıdır. Yunanlıların ve Sırp'ların bağımsızlıklarını uzun uğraşı sonucunda elde ettiğinin bilincindeki Ermeni milliyetçileri, terör ve şiddet eylemlerinin bir netice vereceğini düşündükleri için bu tarz politik şiddet eğilimlerini uzun zaman devam ettirmişlerdir.⁷⁵

Ermeni komiteleri karışıklık çıkartmak için örgütlendikleri bölgelere silah ve bomba getirmişlerdir. Bu faaliyetlerden haberdar olan Osmanlı hükümeti örneğin, 1890 yılında silahların Erzurum bölgesine yoğun bir şekilde getirilmesinden hareketle bölgedeki Ermeni kiliseleri başta olmak üzere birçok hanenin aranmasına karar vermiştir. Yapılan aramalar neticesinde sınırlı sayıda da silah ele geçirilmiş ve komitelerin faaliyet halinde oldukları tespit edilmiştir.⁷⁶ 1890 yılında Erzurum'da silah araması yapılmasına paralel

⁷¹ Minassian, s. 26.

⁷² Gürün, s. 133.

⁷³ Minassian, s. 26.

⁷⁴ McCarthy, 2019, s. 61-62. Ayrıca Taşnaksütyun Partisinin Van ve civarındaki faaliyetlerini ilişkin detaylı bilgi için bkz. Justin McCarthy, 1915 Van'da Ermeni İsyanı, Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul, 2018, s. 103-112.

⁷⁵ Sonyel, 2009, s. 145.

⁷⁶ Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 35-36.

olarak İstanbul'daki Hınçaklar, Kumkapı Nümayişini düzenlemiştir. Nümayişin amacı, özünde Osmanlı hükümetinin ertelediği ıslahat projesini gündeme getirerek “horlanan Ermenileri uyandırmak” ve imparatorluk içerisinde Ermenilerin yaşam koşullarını düzeltmektir. Yıldız Sarayına doğru harekete geçen kalabalık kitle, askerler tarafından durdurulmaya çalışılmış ancak kısa süre içerisinde güvenlik güçleri ve Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Binbaşı Server Bey'in şehit olduğu bu olaylarda çok sayıda asker ve sivil zarar görmüştür.⁷⁷

Kumkapı Nümayişini tertip eden Hınçak üyesi Mihran Damadyan ve Hampartsum Boyacıyan, Sason bölgesinde uzun zamandan beri örgütlenmeye çalışan elemanlardır. Bölgede Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında zaman zaman şiddetli çatışmaların yaşanması, Ermeni milliyetçilerinin bölgeye yoğunlaşmasında da etkili olmuştur. Sason'daki sosyo-ekonomik sorunların yol açtığı çatışmalar, Hınçaklar tarafından karışıklık çıkartmaya uygun olarak değerlendirilmiştir. Büyük Devletlerin müdahalede bulunacakları düşüncesinden hareketle 1892 yılında adı geçen iki Hınçak üyesi bölgede bir çete kurmuştur. Sosyo-ekonomik açıdan bölgede yaşanan bazı çatışmalara Hınçak üyeleri tarafından siyasal nitelik kazandırma düşüncesine ve eylemlerine bağlı olarak bölgedeki huzur ortamı bozulmuş ve iki toplum arasında güvensizlik hâsıl olmuştur.⁷⁸

Sason'da yaşanan olayların ardından harekete geçen İngiltere, Rusya ve Fransa hükümeti tarafından ortak hazırlanan “Küçük Asya'nın Doğu Vilayetleri için Reform” adlı ıslahat programını, 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı hükümetine gönderilmiştir.⁷⁹ Bu ıslahat programı bir sonuca ulaşamamış ancak Büyük Devletlerin müdahale edeceği yönündeki beklenti daha fazla taraftarın toplanmasını sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde meydana gelen karışıklık ve şiddet olaylarının yaygınlaşması fanatik grupların katılımına bağlı olarak gelişmiştir. 1894-1896 yılları arasında kapsayan şiddet olayları bazen siyasal bazen de sosyo-ekonomik gerekçelerle Ermeni ve Müslüman ahali arasında huzur ve güvenliği rafa kaldırmıştır.

Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ve isyanın vuku bulduğu bir diğer yer Maraş vilayetine bağlı Zeytun adındaki eski bir yerleşim merkezidir. Zeytun ahalisinin neredeyse tamamını Ermeniler teşkil etmektedir. Zeytun, verimli olmayan topraklara sahip, coğrafi yapısı itibarıyla zeytin üretiminin fazla olduğu ancak eşkıyalığın yoğun olduğu bir

⁷⁷ Gürün, s. 142-144.

⁷⁸ Jeremy Salt, Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri, Tarih&Kuram Yayınları, İstanbul, 2018, s. 99-109.

⁷⁹ Suny, s. 141.

bölgedir. Ayrıca Zeytun imparatorluğun vergi alma konusunda zorlandığı, sık sık vergi ayaklanmalarının cereyan ettiği bir bölge olarak bilinmektedir. Zeytun ahalisi ve Osmanlı yönetimiyle yaşadığı sorunlar, özellikle siyasal amaçlara sahip komiteciler için oldukça önemli bir bölge olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.⁸⁰ Hınçakların aktif olduğu Zeytun'da 1894 yılının Mayıs'ında komite üyesi Agaşe'nin kısa süre içerisinde komiteye taraftar topladığı ve civar bölgelerden silah temin ettiği saptanmıştır. 1895 yılının ortasından itibaren başlayan hareketlilik Ermeniler ve jandarmalar arasındaki çatışmalarla birlikte had safhaya ulaşmıştır.⁸¹

Hınçak komitesi dışında yine Taşnaksütyun mensuplarının da muhtelif olayları organize ettikleri görülmektedir. Örneğin 26 Ağustos 1896 tarihinde Taşnaksütyun üyesi 26 komiteci Galata'daki Osmanlı Bankası Genel Müdürlük binasını işgal ederek birtakım isteklerde bulunmuşlardır. Komiteciler Osmanlı hükümetinden ıslahat meselesinin uygulanmasını ve Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı bölgelerde sosyo-ekonomik sorunların sonlandırılmasını istemiştir. Osmanlı Bankası'nın ele geçirilmesi hadisesi karşısında II. Abdülhamid, olayların önüne geçmek için komite üyelerinin yurt dışına gönderilmelerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Olayın gecesinde komiteciler, güvenli şekilde Gironde adlı Fransız gemisiyle Marsilya'ya gönderilmiştir. Ancak, İstanbul sokaklarında Müslümanlar ve Ermeniler arasında karşılıklı çatışmalar da yaşanmıştır. Bu yaşananlar dolayısıyla başta İstanbul olmak üzere birçok bölgede Müslümanlar ve Ermeniler arasında güvensizlik oluşmuştur.⁸²

1890'lı yıllardaki olaylar burada belirtilen örnekler dışında birçok bölgede şiddet boyutlarının değişiklik gösterdiği şekillerde gerçekleşmeye devam etmiştir. Anadolu'nun birçok bölgesinde meydana gelen olaylarda bilhassa söylentilerin, yerel yöneticilerin etkileri, bazı Hamidiye Alayları'nın katılımıyla ve çıkan yangınlarla çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir. Bu süreci salt bir şekilde Ermeni komitecilerinin etkisiyle veya şiddet boyutunu Hamidiye Alayları'nın etkisiyle açıklamaya çalışmak birçok açıdan yetersiz bir yaklaşımdır.⁸³

⁸⁰ Nejla Günay, "Zeytun İsyanları" URL: <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/zeytun-isyani/>

⁸¹ Gürün, s. 157-161. Ayrıca bkz. Sonyel, 2009, s. 244-247.

⁸² Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve Ermeni Olayları", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Bahar 2007, S. 5, s. 113-146.

⁸³ Diyarbakır örneğinde olduğu gibi Hamidiye Alayı komutanı 1895 yılındaki olaylar esnasında çok sayıda gayrimüslimin hayatını kurtarır. Detaylı bilgi için bkz. Jongerden, Joost, "Diyarbakır'de Seçkinleri Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve 20. yüzyıl Başında Siyasal Mücadele", Osmanlı Döneminde Diyarbakır'de Toplumsal İlişkiler 1870-1915 (der. Joost Jongerden- Jelle Verheij), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 65-68.

1894-1896 yılları arasındaki olaylar neticesinde hayatını kaybeden insanlara ilişkin muhtelif sayılar ileri sürülmüştür. Kamuran Gürün 13.432 Ermeni ve 5 bin kadar Müslümanın hayatını kaybettiğini iddia etmektedir.⁸⁴ Salahi R. Sonyel'e göre 10 bin ila 20 bin Ermeni hayatını kaybederken, 5 bin ila 10 bin arasında Müslüman olaylardan dolayı yaşamını yitirmiştir.⁸⁵ Ermeni kaynaklarına göre 1894-1896 yılları arasındaki olaylarda 100.000 ila 300.000 arasında Ermeni hayatını kaybetmiştir.⁸⁶ Edip Gölbaşı muhtelif iddialara rağmen yaptığı kapsamlı değerlendirmesinde bu olaylarda takriben 42.000 ila 48.000 arasında insanın hayatını kaybettiğini belirtmiştir.⁸⁷

⁸⁴ Gürün, s. 168.

⁸⁵ Sonyel, 2009, s. 217.

⁸⁶ Suny, s. 160.

⁸⁷ Edip Gölbaşı, "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası "Şiddet İklimi" ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 150. Benzeri sayılar için ayrıca bkz. Salt, s. 136-137.

II. BÖLÜM

2. TANZİMAT'TAN İKİNCİ MEŞRUTİYET'E ADANA'NIN İDARİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU

2.1. XIX. Yüzyılda Adana Vilayetinin İdaresi

Adana tarihsel olarak birçok devletin ve beyliğin hakimiyeti altında yönetilmiş bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki hakimiyeti sonrasında çeşitli açılardan ilerleme kaydetmiştir.⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki Adana yapılan idare düzenlemelere bağlı olarak bir eyalet, sancak ve kaza merkezi olarak farklı zamanlarda muhtelif isimler almıştır. Örneğin, 1530-1533 yılları içerisinde Çukurova'daki Sis, Adana, Tarsus ve Özer sancakları “Çukurabad” vilayeti olarak adlandırılmıştır.⁸⁹ Adana'nın idari yapısının değişmesine bağlı olarak muhtelif isimler alırken, Osmanlı yöneticileri tarafından yapılan idari düzenlemeler neticesinde zaman zaman çeşitli sancak ve kazalarla birleştirilerek idari alanı genişletilmiştir. Bu anlamda 1845'te aşiretlerin iskânı ve vergilerin tanziminde kolaylık sağlanacağı düşüncesiyle Adana ve Maraş'ın birleştirilmesi gündeme gelmiştir. 1850'li yıllarda alınan karara göre Adana Eyaleti, Adana, Tarsus, Bilân, Karaisalı, Nallu, Payas (Üzeyir), Maraş livalarından teşekkül olmuştur.⁹⁰ Adana'nın idari açıdan muhtelif zamanlarda farklı isimler alması ve sınırlarının değişmesi, bölgenin sosyo-ekonomik durumu ve idari yapıya ilişkin tasarruflara bağlı olarak şekillenmiştir.

1840'lı yıllara gelene kadar Adana'ya ilişkin yapılan idari düzenlemelere rağmen kurumsallaşmış belediyeçilik Tanzimat döneminde uygulanmıştır. Tanzimat'la başlayan merkezileşme politikaları, imparatorluğun yönetimi altındaki birçok bölgede uygulamaya konulmuştur. Adana ve Çukurova bölgesine ilişkin yapılan düzenlemeler de, bu merkezileşme politikasına bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Merkezileşme politikaları neticesinde kabul edilen 1858 Talimatnamesine göre ülke idari olarak eyalet, liva, kaza ve köylere bölünmüştür. Talimatnameye göre eyaletin vali, livanın kaymakam ve kazanın müdür tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesine bağlı olarak yapılan düzenlemelerle vilayet sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalarda köylere taksim

⁸⁸ Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 6-11.

⁸⁹ Karsandık, s. 58.

⁹⁰ Karsandık, s. 60.

olmuştur. 1871 Vilayet Nizamnamesine göre vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere ayrılmıştır.⁹¹

1864 Vilayet Nizamnamesine uygun olarak yapılan düzenlemelerle 1869 yılında Adana vilayet olmuştur. Vilayetin ilk teşkilatında Adana, Kozan, Payas ve İçil Sancaklarını kapsamıştır. 1877 yılında Payas Sancağı'nın yerine aynı toprakları kapsayan Cebel-i Bereket Sancağı kurulmuştur. Bu değişiklikten bir yıl sonra İçil Sancağı ikiye bölünerek, doğu kısmına Mersin Sancağı kurulmuştur. Adana vilayetinin bu yapısı, 1924 yılına kadar önemli bir değişiklik olmadan devam etmiştir.⁹²

Osmanlı yöneticilerinin merkezileşme politikalarını uygulamakta zorlandığı Adana ve Çukurova bölgelerinde uzun süredir devam eden birçok sorundan bahsedilebilir. Bu anlamda Adana ve Çukurova bölgesindeki temel sorunların başında merkezi hükümetin istediği oranda vergi toplayamaması, askere katılımın nüfusa göre düşük olması yine bölgedeki gerek yerleşik gerek göçebe aşiretlerin merkezi hükümetin politikalarına karşı olan muhalefeti gibi daha birçok sorun Osmanlı yöneticilerinin bölgeye olan bakışını etkilemiştir. Bilhassa yerleşik veya göçebe aşiretlerin merkezileşme politikalarına karşı direnci Osmanlı hükümetinin bölgeye ilişkin ıslahat yapmasını zaruri kılmıştır. Bu durum karşında hareket geçen Osmanlı hükümeti, bölgeye dair kapsamlı bir ıslahat projesi hazırlamıştır. Nitekim “Fırka-i Islahiye” adını alan bu yapılanmanın askerî kanadını Derviş Paşa ve idari yönünü ise Cevdet Paşa üstlenmiştir. 1865 yılının Mayıs'ında uygulanmaya başlanan bu hareket aynı yılın Kasım ayına kadar devam etmiş ve nihayetinde başarıya ulaşmıştır. Böylece Osmanlı yöneticileri, Adana ve Çukurova bölgesindeki otoritesini güçlü bir şekilde tesis etmiştir.⁹³

Tanzimat'ın ilânından sonra bölgedeki merkezileşme politikaları ve ıslahat projelerine rağmen Adana'nın yönetiminde istikrarın olduğunu söylemek zordur. Tanzimat sonrasında bölgenin idarecileri çeşitli sebeplerden ötürü kısa süre sonra görevi bırakmışlardır. Tanzimat sonrasında Adana'da yöneticilik yapan kişiler ve görev süreleri şöyledir: 1845'de Arif Paşa dokuz ay, 1845'den 1846 yılına kadar Hasan Hakkı Paşa iki yıl, 1847'de Osman Nuri Paşa 11 ay, 1848'den 1851 yılına kadar İşkodralı Mustafa Paşa üç yıl, 1851'den 1855 yılına kadar Ziya Paşa üç buçuk yıl, 1855'ten 1858 yılına kadar

⁹¹ Karsandık, s. 57.

⁹² Suavi Aydın-Erdal Çiftçi, İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşair, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 77. Bazı kaynaklara göre Adana, 1867 yılında vilayet olmuştur. Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, C. 1, s. 31.

⁹³ Nuri Yavuz, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, Akademik Bakış Dergisi, C. 5, S. 10, 2012, s. 113-127.

Kamil Paşa üç yıl, 1859'dan 1860 yılına kadar Ziya Paşa bir yıl, Ahmet Bey (Mutasarrıf) 1861-1862, Hurşit Paşa (Mutasarrıf) 1863-1864, Ali Rıza Paşa 1864'ten 1865 yılına kadar iki yıl, Takiyüddün Paşa 1871-1872, Naşit Paşa 1873-1874, Mahmut Nedim Paşa 1875-1876 birer yıl valilik yapmıştır. Mahmut Nedim Paşa'nın görevi bırakmasından sonra 1876'da altı ay kadar valilik yapan Nusret Paşa halk tarafından büyük tepki görmüştür. Bu durum karşısında harekete geçen Osmanlı merkezi yönetimi, paşayı görevden alıp yerine eski Kastamonu valisi Mehmet Tevfik Paşa'yı atamıştır. Mehmet Tevfik Paşa ise iki yıl boyunca Adana valiliği görevini icra etmiştir.⁹⁴ Tevfik Paşa'dan sonra 1878-1898 yılları arasında 11 farklı şahsiyet Adana valiliği görevinde bulunmuştur. 1898-1907 yılları arasında Adana valiliği görevini uzun süre yapan Süleyman Bahri Paşa, idari tarzından ötürü bölgenin ileri gelenleri tarafından pek sevilmemesine karşın, Müslüman-Hristiyan ilişkilerindeki hassasiyeti ve faaliyetleri dolayısıyla önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar.⁹⁵

2.2. Bölgedeki Müslüman ve Ermenilerin Sosyal Durumu

Adana'da uzun süredir birlikte yaşayan Müslümanlar ve Ermenilerin büyük ölçüde iç içe geçmiş yaşamları dolayısıyla sosya-kültürel açıdan benzerliklerin epey fazla olduğu söylenebilir. Merkez ve civar köylerde birlikte yaşayan bu toplulukların dinsel ritüelleri dışında, gündelik yaşamları büyük benzerlikler göstermektedir.⁹⁶ Dahası, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Adana'daki Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki benzer hitapların yanı sıra Ermenilerin çoğunlukla Türkçe konuştukları bilinmektedir.⁹⁷ Ermeni ve Müslüman toplulukların gündelik yaşamdaki yemek âdetleri, giyim kuşamları, ahlâki öğeler gibi birçok sosyo-kültürel unsur benzerlik göstermektedir.⁹⁸

Ahmet Şerif Bey'e göre Adana vilayetinin gerek merkezinde gerek köylerinde yaşayan Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki tek farklılık ibadetleridir.⁹⁹ Damar Arıkoğlu anılarında Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin çok yakın olduğunu,

⁹⁴ Adana 1859-1863 tarihleri arasında mutasarrıflığa dönüştürüldüğü için Ahmet Bey ve Hurşit Paşa Adana Mutasarrıflığı görevini icra etmişlerdir. Karsandık, s. 79-80.

⁹⁵ Yurt Ansiklopedisi, "Adana", C. 1, s. 55.

⁹⁶ Emin Duran Pancar, 1909 Adana Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2004, s. 37.

⁹⁷ Mary Kilbourne-Susie Hoogasian Villa, 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 18-19.

⁹⁸ Pancar, s. 37. Detaylı bilgi için bkz. Mary Kilbourne-Susie Hoogasian Villa, s. 9-237.

⁹⁹ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977, s. 168, 226.

Ermenilerin bütün iletişim süreçlerini Türkçe yaptıklarını ve birbirlerine aşırı bir şekilde güvendikleri aktarır.¹⁰⁰

Antropolog Wolfram Eberhard, bölgedeki Ermeniler ve Türkmenler arasında uyum olduğunu, kurdukları ekonomik ilişkilerin ötürü iki toplumun kazanç sağladığını belirtmiştir.¹⁰¹ Bu görüşü doğrular nitelikte, Ali Münif Bey, Adana'daki Müslüman ve Ermenilerin tüccarlar arasında “dostluk ve alışverişte sonsuz bir itimat” olduğunu ifade etmiştir.¹⁰² Yukarıda belirttiğimiz üzere Ermeniler imparatorluk içerisindeki diğer gayrimüslimlere nazaran Müslümanlarla yakın ilişkilerde bulunmuş bir topluluktur. Bu bağlamda Adana Ermenileri ise imparatorluğun birçok vilayetindeki Ermenilere kıyasla Müslümanlarla daha fazla kaynaşmış oldukları söylenebilir.

2.2.1. Adana Vilayetinin Demografik Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme politikalarına bağlı olarak ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Bu sayım sadece erkek nüfusunu kayıt altına aldığı için eksik ve yetersiz olmakla birlikte ilk sayım olması dolayısıyla önemlidir. 1831 yılındaki nüfus sayımında Adana Eyaleti; Adana, Üzeyir, İçil, Alaiye ve Tarsus sancaklarından teşekkül olmuştur. Bu sayıma göre adı geçen sancaklarda yaşayan nüfusun 91.850 olarak belirlenmiştir. Bu nüfus sayımındaki bilgiler incelendiğinde büyük çoğunluğun Müslüman olduğu saptanmıştır. Bölgede yaşayan Ermenilerin nüfusuna ilişkin verilere göre Adana'da 2383, Üzeyir'de 147 ve Tarsus'ta 197 Ermeni yaşamaktadır.¹⁰³ William, 1838 yılına ilişkin Adana'da 10.000 hane olduğunu, toplam 60.000 kişinin burada yaşadığını, böylece 50.000 Müslüman ve 10.000 Hristiyan olduğunu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Osmanlı'nın nüfus sayımındaki eksikliklerin dışında, William'ın varsayımına dayanan bu nüfus verilerinin kesinliği de tartışmalara vesile olmuştur. Bu anlamda ilerleyen dönemlerdeki nüfus sayımlarına bakmak lazımdır.

1881-1893 yıllarında arasındaki nüfus sayımları, önceki sayımlara kıyasla daha başarılı olduğu söylenebilir. 1881 yılında Sicill-i Nüfus İdaresi adı altında nüfus meselesini icra etmek için yeni bir kurum teşkil edilmiştir. Kurumun ilk çalışmalarından birisi de

¹⁰⁰ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 40-62.

¹⁰¹ Wolfram Eberhard, “Nomads and Farmers in Southeastern Turkey: Problems of Settlement”, *Oriens*, S. 6:1, 1953, s. 37-38.

¹⁰² Ali Münif, Ali Münif Bey'in Hatıraları (Yay. Haz. Taha Toros), İsis Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 47.

¹⁰³ Oğuz Kalafat-Mehmet Kaya, “İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909”, *Turkish Studies Historical Analysis*, 2020, s. 1160.

¹⁰⁴ Aktaran Karsandık, s. 191.

nüfusa kaydedilen kişilere nüfus cüzdanı dağıtmak olmuştur.¹⁰⁵ 1881/1882 nüfus sayımı sonuçlarına göre Adana vilayetinde 136.384 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu nüfus sayımında Adana kazasına ilişkin verilerde 26.032 hanede 59.918 Müslüman ve 1.626 hanede 5.334 gayrimüslimin yaşadığı saptanmıştır.¹⁰⁶ Ermeni Meselesinin uluslararası bir boyut kazandığı bu dönemde Marcel Leart, 1882’de Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan Osmanlı Ermenilerine ilişkin nüfus dökümünden hareketle Adana’da 280.000 Ermeni yaşadığını iddia etmiştir.¹⁰⁷ Leart tarafından Adana’da yaşayan Ermenilere ilişkin bu verinin o dönemdeki siyasal gelişmelere bağlı olarak hazırlanmıştır. Esasen Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfus sayımları esas alındığında Leart’ın verdiği nüfus bilgilerinin gerçeği yansıtmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlı yönetimi tarafından yapılan 1893 yılındaki nüfus sayımında ise Adana vilayetinde 39.509 Ermeni’nin ikâmet ettiği belirlenmiştir. Bu sayımdaki Katolik nüfusu 999 ve Protestan nüfusu 1962 kişi olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁸ 1897 nüfus sayımında ise Adana vilayetindeki toplam nüfus 398.764 hesaplanmıştır. 1897 yılındaki sayıma göre bölgede yaşayan 355.912 Müslüman ve 32.879 Ermeni’nin dışında 1660 Katolik ve 2402 Protestan olduğu tespit edilmiştir. Bölgede Müslüman ve Ermenilerin dışında başka toplulukların da yaşadığı bilinmektedir.¹⁰⁹ Fakat, Katolik ve Protestan nüfusunun ne kadarının Ermeni olduğuna ilişkin net bir şey söylemek zordur.

Fransızların 1893-1897 yılları arasında Osmanlı nüfusuna ilişkin yaptığı sayımında Adana vilayetinde 97.450 Ermeni ve 403.539 Müslüman’ın yaşadığı saptanmıştır.¹¹⁰ Adana’ya yönelik Fransız kaynaklı nüfus bilgileri takriben Osmanlı İmparatorluğu’nun 1897 yılındaki nüfus sayımına yakın verilerdir. Bu anlamda Fransızların verdiği bilgiler ve Osmanlı İmparatorluğu’nun yaptığı sayım arasında Ermeni ve Müslüman nüfusuna ilişkin takriben 100 bin kişilik bir farklılıktan söz edilebilir.

1898-1899 tarihli Çukurova Bölgesi Nüfus Taksimine göre bölgede 88.451 Müslüman, 9.318 Ermeni, 670 Katolik ve 709 Protestan yaşadığı tespit edilmiştir. Bu verilerin gerek Osmanlı gerek Fransız kaynakları dikkate alındığında bariz bir şekilde eksik olduğu söylenebilir. Nitekim, 1900 tarihli Çukurova Bölgesi Nüfus Taksimine göre

¹⁰⁵ Fuat Dündar, Kahir Ekseriyet, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35.

¹⁰⁶ Oğuz Kalafat-Mehmet Kaya, “İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetine Ekonomik Durumu 1888-1909”, s. 1160.

¹⁰⁷ Marcel Leart, Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123.

¹⁰⁸ Yurt Ansiklopedisi, “Adana”, C. 1, s. 41.

¹⁰⁹ Tevfik Güran, Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 23-24.

¹¹⁰ Dündar, 2013, s. 275.

bölgede 378.466 Müslüman, 33.328 Ermeni, 2789 Katolik ve 2092 Protestan yaşadığı belirlenmiştir. Bu anlamda bir önceki sayımda hesaplanan nüfus verileriyle aralarında büyük bir farklılık olduğu söylenebilir. Üstelik bölgede yaşayan diğer topluluklar da dahil edildiğinde nüfus 423.712 sayısına ulaşmıştır. Yaklaşık iki yıllık farkla yapılan nüfus taksimleri arasındaki büyük farkı göçle açıklamak hatalı bir yaklaşımdır.¹¹¹

1901-1902 tarihli Çukurova Bölgesi Nüfus Taksiminde ise bölgede 388.927 Müslüman, 34.291 Ermeni, 6971 Rum, 2895 Katolik ve 3031 Protestan yaşadığı tespit edilir.¹¹² Bu sayımdaki bilgilere göre bölgede takriben 120 Süryani yaşamaktadır. Böylece toplam nüfusun 436.235 olarak hesaplanır.

Haçin bölgesine gelen Amerikalı misyoner Rose Lambert anılarında bölgede 20.000 civarında Ermeni ve çok az sayıda Müslüman ailenin yaşadığını belirtmiştir. Lambert'in verdiği bilgi sadece Haçin'le sınırlı olmakla birlikte Ermenilerin kısmen yoğun yaşadığı yerlerden biri olan bölge ayrıca Adana Olayları sırasında diğer bölgelere kıyasla şiddet olayları bakımından da farklı gösterdiği için dikkate değerdir.¹¹³

1909 Adana Olaylarında hayatını kaybeden Ermenilere ilişkin muhtelif sayılar ileri sürülmüştür. Bu durum karşısında Mustafa Zihni Paşa, gönderdiği bir telgrafta Adana'daki Ermeni nüfusunun toplamının 48.747 olduğunu, böylece ölümlere ilişkin abartılı sayılara inanılmaması gerektiğini söylemesi önemlidir.¹¹⁴ Nitekim, 1909 yılında Mustafa Zihni Paşa'nın Ermeni nüfusuna dair verdiği bilgiler ve 1901-1902 Çukurova Bölgesi Nüfus Taksiminde bölgedeki Ermeni nüfusuna ilişkin verilen sayılar, dönemin nüfus artış hızı dikkate alınırsa Adana Olayları öncesinde bölgede 48.747 Ermeni olduğu kabul edilebilir. Ancak, nüfusa kaydedilmeyen ayrıca bölgeye muhtelif sebeplerden ötürü gelip yerleşen Ermenilerin olduğu bilindiğinden, Mustafa Zihni Paşa'nın verdiği bilgilerde hata payanın olduğu söylenebilir.

¹¹¹ Oğuz Kalafat-Mehmet Kaya, "İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909", s. 1160.

¹¹² Oğuz Kalafat-Mehmet Kaya, "İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909", s. 1161.

¹¹³ Rose Lambert, Hadjin and the Armenian Massacres, Fleming H. Revell Company, New York-Chicago, 1911, s. 24.

¹¹⁴ BOA. DH.MKT. 2807/40. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

2.2.2. Adana Vilayetine Yapılan Göç ve İskanlar

Tanzimat döneminde uygulanan merkezileşme politikalarına bağlı olarak Osmanlı yöneticileri göç ve iskân meselelerine dair yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu anlamda Kırım Savaşı'ndan sonra meydana gelen göçmen meselesini çözmek için iskân ve iâşe işlerini yürütme görevi Ticaret Nezaretine verilmiştir. 1859 yılından itibaren dışarıdan gelen göçlerin ciddi sayılara ulaşması neticesinde 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Muhacirin Komisyonu merkezileşme politikalarının göç ve iskân meselelerini çözmek için attığı önemli bir adım olmuştur. İlerleyen yıllarda göçlerin azalmasına bağlı olarak işlevselliğini yitiren Muhacirin Komisyonu lağvedilerek yerine 10 Mart 1875'te Zaptiye Nezaretine bağlı özel bir daire teşkil edilmiştir. Kısa süre sonra yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde yeniden gün yüzüne çıkan göçmen meselesini çözmek ve Şehremaneti dahilinde göçmenlerle ilgilenmek üzere 1878'te İdare-i Umummiyye-i Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde meydana gelen göçmen meselesini çözmek için ayrıca Umum Muhacirin Komisyonu adı altında bir başka daha komisyon teşkil edilmiştir. Göç meselesini halletmek üzere kurulan Umum Muhacirin Komisyonu 1878 yılına gelindiğinde muhtelif sebeplerden ötürü lağvedilmiştir. II. Abdülhamid yönetiminde göçmen meselesine ilişkin birçok komisyon ve daire kurulması, şüphesiz göçmen meselesinin ulaştığı boyutları anlamamız bakımından önemlidir.¹¹⁵

II. Abdülhamid döneminde birçok faktöre bilhassa siyasal gerekçelere bağlı olarak göçmenler, gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadıkları bölgelere iskân edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bulunan farklı etno-dinsel toplulukların, Avrupa topraklarında yükselen milliyetçi hareketlerden etkilenmesi neticesinde bağımsızlık ve özerklik talepleri karşısında Osmanlı yöneticileri göç olgusunu stratejik bir bağlamda yürütmüştür. Nitekim, Berlin Kongresi'nde uluslararası bir boyut kazanan Ermeni Meselesindeki nüfus tartışmalarının ön plana çıkması, II. Abdülhamid'in göçmenleri Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelere yerleştirme politikasını etkileyen önemli bir gelişme olmuştur. Doğu vilayetleri başta olmak üzere Müslümanların Ermenilere nazaran birçok bölgede çoğunlukta olmalarına karşın Büyük Devletler tarafından hazırlanan istatistiklerde tam tersi bilgiler sunulması yine II. Abdülhamid'in meseleyi ilişkin tutumunda bir dönüm

¹¹⁵ Ilgın Barut, "Osmanlı Dönemi'nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri", Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, S. 40/2, Ekim 2018, s. 167-171.

noktası teşkil etmiştir.¹¹⁶ Bu gelişmeler dikkate alındığında II. Abdülhamid döneminde Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelere Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesine özen gösterdiği söylenebilir.¹¹⁷

II. Abdülhamid döneminde göçmenlerin iskânı meselesi birçok bölgede olduğu gibi Adana vilayetinde de siyasal, sosyal ve ekonomik gerekçelerle yapılmıştır. 1860'lı yıllardan itibaren Kafkasya, Kırım ve Balkan topraklarından gelen göçmenlerin Adana ve Çukurova bölgesine iskânı, II. Abdülhamid döneminde yukarıda saydığımız gerekçelerle bölgeye göçmenler yerleştirilmiştir. Öte yandan muhtelif yerlerden gelen göçmenlerin Çukurova bölgesine yerleştirilmesindeki amaç iş gücü eksikliğinden dolayı işlenmeyen arazilerden yararlanılmasını sağlamaktır.¹¹⁸ Nitekim, 1 milyon 100 bin dönüm Çukurova Çiftliği sınırları içerisinde Rumeli ve Kafkaslardan gelen göçmenlere önemli miktarda arazi tapulu veyahut tapusuz bir şekilde tahsis edilmiştir.¹¹⁹

Ekonomik gerekçelerin dışında II. Abdülhamid döneminde göçmenler etno-dinsel kimliklerine göre imparatorluğun birçok bölgesine iskân edilmiştir. Örneğin, Batum ve Tiflis'ten 3.000'den fazla kişinin Osmanlı topraklarına göç etmek istediği merkeze bildirilir buna karşın göçmenlerin Müslüman olup olmadığını sorulmuştur. Göçmenlerin Müslüman oldukları tespit edildikten sonra Adana vilayetine iskânları kararlaştırılmıştır.¹²⁰ Bu dönemde ayrıca Müslüman olmayan ve izinsiz Anadolu'ya gelen göçmenler ise memleketlerine iade edilmiştir.¹²¹

Adana vilayetinin demografik yapının değişmesinde göçmenlerin büyük etkisi olmuştur. Baskı ve şiddet ortamından etkilenen 20.000'den fazla Nogay 1859-1861 yılları arasında Adana bölgesine iskân edilmiştir. Bayraktar, Kırım ve Kafkasya'dan Adana bölgesine gelen göçmen sayısının 20 ila 25 bin civarında olduğunu tespit etmiştir.¹²² Bu

¹¹⁶ Berlin Kongresi'nde ve sonrasında hazırlanan nüfus istatistikleriyle ilgili bkz. Dünder, 2013, s. 15-33.

¹¹⁷ Ilgın Barut, "Osmanlı Dönemi'nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri", s. 178. Ayrıca bkz. Stephan H. Astourian, "Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", s. 80.

¹¹⁸ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 410.

¹¹⁹ Erhan Alpaslan-Toroshan Özdamar, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Çukurova Çiftlikat-ı Hümayun-u Askerîsi*, Hiper Yayınları, İstanbul, 2019, s. 9.

¹²⁰ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", s. 416. Ayrıca bkz. BOA. MTV. NR. 255/133.

¹²¹ Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 50-51.

¹²² Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)", s. 419.

dönemde Girit ve Balkan topraklarından gelen göçmenlerin Adana ve Çukurova'ya yerleştirilmeleri hesaba katıldığında bu sayının daha fazla olduğu söylenebilir.

XIX. yüzyılda göçmenlerin Adana vilayetine yoğun bir şekilde yerleştirilmesi muhtelif sebeplere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz üzere II. Abdülhamid Dönemi'nde Ermeni Meselesinin uluslararası boyut kazanması ve nüfus meselesinin tartışma konusu olmasından dolayı Müslüman nüfusunu arttırmak için Adana'da vilayetine sistematik bir şekilde göçmenler yerleştirilmiştir. II. Abdülhamid'in Müslümanlar lehine demografik üstünlüğü sağlamanın yanı sıra bölgeye gelen muhacirlere toprak dağıtarak bölgedeki Ermenilerin ekonomik gücünü azaltmayı hedeflemesi, Ermeniler arasındaki huzursuzluğun artmasına sebep olmuştur.¹²³ Batılı gözlemciler, Osmanlı yöneticilerinin göçmenleri Çukurova bölgesine yerleştirilmesindeki amacın Ermenilerin üstünlüğüne son vermek olduğunu iddia etmiştir.¹²⁴

Adana Olaylarına giden süreçte Ermeniler arasında oluşan hoşnutsuzluk, zamanla bölgeye gelen göçmenlere ekonomik destek sağlanmasıyla giderek hararetlenmiştir.¹²⁵ 1870'li yıllardan itibaren bölgede ekonomik gücü artan Ermeni ve Rumlara karşı II. Abdülhamid Dönemi'nde yerel yöneticilerin arazilere kendi lehlerine el koymaları ve bu arazileri göçmenlere tahsis etmelerine bağlı olarak bölgedeki unsurlar arasında sosyo-ekonomik gerilim hasıl olmuştur.¹²⁶

2.3. Adana ve Çukurova Bölgesindeki Ekonomik Gelişmeler

Çukurova, XIX. yüzyılda küreselleşme olgusundan yoğun bir şekilde etkilenmiş ve ekonomik açıdan büyük ilerleme kaydetmiştir.¹²⁷ Bilhassa, XIX. yüzyılda bölgedeki pamuk üretimi dikkate değer bir şekilde yükselmiştir. Pamuk üretimine bağlı olarak bölgenin ekonomik olarak ilerleme kaydetmesinde ise iki gelişmenin önemli etkisi olmuştur. Birinci gelişme Mısırlı İbrahim Paşa'nın, Adana'nın yönetimini ele geçirdikten sonra bölgedeki tarım faaliyetleri; İkinci gelişme ise Amerikan İç Savaşı'na bağlı olarak

¹²³ Çaykırın, Erzurum, Van Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920), s. 3.

¹²⁴ Fikret Adanır, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşu", s. 20.

¹²⁵ Tetsuya Sahara, "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", s. 97-98.

¹²⁶ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoglu), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982, s. 13.

¹²⁷ Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", Toplumsal Tarih Dergisi, S. 191, 2009, s. 70.

oluşan pamuk sıkıntısı neticesinde ham madde arayışındaki Büyük Devletlerin bölgeye olan ilgilerine bağlı olarak şekillenmiştir.

Mısırlı İbrahim Paşa, Osmanlı merkezi yönetimine karşı açtığı savaşta galip gelerek 1833-1840 yılları arasında Adana ve Çukurova bölgesindeki hakimiyeti ele geçirmiştir. Mısırlı İbrahim Paşa'nın hakimiyeti ele geçirmesinden önce Adana'da salgın hastalıklar, ağır yaşam koşulları ve arazilerin büyük ölçüde bataklık olmasından ötürü verimli topraklardan istenilen düzeyde üretim sağlanamaz. Ayrıca salgın hastalıkların neden olduğu insan kaybı dolayısıyla bölgede işgücü açığı ortaya çıkmıştır.¹²⁸ Karşılaştığı tüm olumsuzluklara rağmen Mısırlı İbrahim Paşa, bölgedeki hakimiyeti boyunca arazilerin ve işçilerin durumuyla ilgili muhtelif iyileştirmeler yapmıştır. Örneğin, çiftliklerde çarşamba günü başlayan mesai pazartesi akşama kadar devam etmekte; bu durumda işçiler, salı günü kurulan pazara yetişmekte zorlanmışlardır. Bunun üzerine Mısırlı İbrahim Paşa, 1834 yılında yaptığı bir düzenlemeyle birlikte pazartesi mesai saatlerini yarım güne indirmiştir.¹²⁹

Mısırlı İbrahim Paşa'nın bölgedeki düzenlemeleri ve iyileştirmelerin başında şüphesiz pamuk üretimine dair çalışmalar yapmıştır. Bölgedeki verimli toprakların bilincinde olan Mısırlı İbrahim Paşa, tohumun yetersiz olduğunu saptayarak Mısır'da kullandıkları pamuk tohumundan getirtmiştir. Yeni gelen tohum sayesinde bölgedeki kaliteli pamuk üretiminin dışında önceki dönemlere kıyasla üretimde büyük bir artış yaşanmıştır. Bazı kaynaklara göre bu dönemdeki kaliteli pamuk ve üretimdeki artış dış pazarlara karşılar hale gelmiştir. İbrahim Paşa'nın bölgeden çekilmesinden sonra bölgedeki tarım faaliyetlerinde büyük bir düşüş yaşanmıştır. Tarım üretimindeki bu düşüş Amerikan İç Savaşı'ndan sonraki "pamuk krizine" kadar sürmüştür.¹³⁰ 1840'lı yıllardan sonra üretimde ciddi bir düşüş yaşanır ve oluşan istikrarsızlık uzun yıllar devam etmiştir.¹³¹

Çukurova bölgesinin dışa açılmasında şüphesiz Amerikan İç Savaşı'ndan sonra meydana gelen pamuk krizi belirleyici olmuştur. Mısırlı İbrahim Paşa'nın bölgedeki

¹²⁸ Karsandık, s. 245. Detaylı bilgi için bkz. Musa Alpargu, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İşgalinde Adana Eyaleti (1832-1840), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021, s. 80-84.

¹²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Hilmi Uran, "Adana Ziraat Amelesi", Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 572-573.

¹³⁰ Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", Kekibeç Dergisi, S. 21, 2006, s. 98. Ayrıca bkz. Stephan H. Astourian, "Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", s. 84-85.

¹³¹ Aslı Emine Çomu, The Impact of the Exchange of Populations on the Economic and Social Life of the City of Adana (1875-1927), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 16.

alışmalarından sonra tarımsal potansiyelin bilincinde olan Osmanlı yöneticileri bu süreçte bataklıkları kurutmak, göçebeleri yerleşik düzene geçirmek ve göçmenleri iskân etmek gibi tarım faaliyetlerini etkileyen politikalar yürütmüştür. Bölgedeki bataklıkların kurutulması üzerinde tarım yapılan araziyi genişlemiş ama bölgedeki işgücü açığı giderek belirgin bir hale gelmiştir. Zaten Osmanlı yöneticilerinin göçebeleri yerleşik düzene geçirmesi ve göçmenleri iskân etmesindeki bir başka amaçta iş gücü açığını gidermektir.

Büyük Devletlerin, Çukurova bölgesindeki pamuk üretimine yönünü çevirmesinde ise Amerikan İç Savaşı başat bir rol oynamıştır. Amerikan İç Savaşı özünde “zenci esareti” ve “kölelik” gibi konulara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu anlamda Kuzey eyaletlerinde 1827 yılında kölelik kaldırılmasına rağmen Güney eyaletlerinde kölelik devam etmiştir. Kuzey yönetimi, şiddetli bir şekilde Güney eyaletlerdeki köleliğin kaldırılması istemiş ancak Güney yönetiminin üretim ilişkilerine ters düşen bu isteği reddetmesine bağlı olarak iki bölge arasındaki çatışma ortamı giderek şiddetlenmiştir. 1859 yılında Virginia’da esareten kurtulmak isteyen siyahiler, Güney yönetimi tarafından asılmış ve bu durum karşısında Kuzey yönetimi büyük tepki göstermiştir. Kuzey ve Güney arasında devam eden bu çatışma ortamı esnasında 6 Kasım 1860’ta Abraham Lincoln, başkan seçilmiş ancak Kuzey yönetimindeki yeni başkanın kölelik meselesi konusundaki tavrı karşısında bazı Güney eyaletleri bölünmüştür. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak meydana gelen Amerikan İç Savaşı 1861-1865 yılları arasında şiddetli bir şekilde sürmüştür.¹³²

Amerikan İç Savaşı’nın yıkıcı etkilerinden başta Amerika olmak üzere bölgeden ithalat yapan birçok devlet üretimin durmasından ötürü oluşan hammadde krizinden etkilenmiştir. Amerika’daki pamuk üretiminin üst seviyede olması yaşanan savaştan ötürü bölgedeki üretim durma noktasına gelmiş, bu durum karşısında bölgeden pamuk alan birçok şirket rotasını başka yönlelere çevirmiştir. 1840’li yılların ortalarından itibaren Adana’daki pamuk üretimi, ihracatta gereksinimi karşılayacak seviyede olması dolayısıyla bölge kısa zamanda Büyük Devletler için önemli ticaret merkezi hâline gelmiştir.¹³³ Nitekim İngiltere, pamuk ihtiyacını karşılamak için Adana bölgesine yönelmiştir. Bu durumu gören Osmanlı yöneticileri ise bölgedeki üretimi arttırmak için çeşitli teşvikler

¹³² Armaoğlu, s. 699-703.

¹³³ Zafer Toprak, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, s. 70. Ayrıca bkz. H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe*, Little, Brown&Company, Boston, 1911, s. 128.

yapmıştır. Üreticilere beş yıllık vergi kolaylığı sağlanmış, Mısır'dan 165 bin okka tohumluk getirilmiş ve bölgedeki çiftçilere dağıtılmıştır.¹³⁴

Osmanlı yöneticilerinin içerdeki ve dışarıdaki gelişmelere bağlı olarak Çukurova bölgesine odaklanması ve tarım faaliyetlerinde iyileştirmeler yapması neticesinde pamuk üretimi artış göstermiştir. Nitekim, 1864 yılında Britanya Dışişleri Bakanlığınca yapılan bir araştırmada Adana-Maraş-Halep bölgelerindeki pamuk tarım alanının (1863-1864 yılları arasında) 310 binden 745 bine ulaştığı hesaplanmıştır.¹³⁵ 1878 yılına gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun 7.143 ton pamuk ihracatının takriben 4.320 tonunu Adana vilayetinden karşılanmıştır. 1896 yılındaki verilere göre 9.150 ton genel pamuk ihracatının ise takriben 4.005 tonu Adana'daki üretimden elde edilir. Öte yandan Adana'nın pamuk ihracatına katkısında zaman zaman dalgalanmalar olmuştur. Tarımda yaşanan bazı olumsuz gelişmelere rağmen Adana'dan elde edilen pamuğun ihracat içerisinde her zaman önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁶

Bu dönemde Çukurova'daki tarımsal üretimde Mısır dışında Amerika'dan getirilen tohumların kullanılması, bölgedeki pamuk üretimine önemli katkı sağlamıştır. Dışarıdan gelen tohumların yerli tohumlara oranla ciddi malî külfeti beraberinde getirmiştir. Bu süreçte aktif rol oynayan ve bölgede hakim konumunda olan ünlü pamuk şirketi Deutch-Levantinische Baumwollgesellschaft pamuk üretiminde yerli tohuma önem vermekte ama aynı zamanda Amerika'dan, Orta Asya Rusya'sından ve Mısır'dan getirilen tohumları kullanmaktan da geri durmaz.¹³⁷

Buraya kadar ele aldığımız tüm bu gelişmeler, Adana'nın ekonomik kalkınması ve modernleşmesi sürecini önemli ölçüde etkilemiştir. Çomu'ya göre 1905 yılına gelindiğinde pamuk üretimi 45.000 balyadan 76.000 balyaya ulaşmıştır. 1909 yılında meydana gelen Adana Olaylarından dolayı üretim kısa süreliğine durmuştur. Daha sonraları pamuk üretimin yeniden artmasına bağlı olarak 1912 yılında 115.000 balya üretilmiştir.¹³⁸

¹³⁴ Özlem Yaktı, "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 54, 2013, s. 278. Mısırlı İbrahim Paşa ve Amerikan İç Savaşı sonra Adana'daki tarımsal gelişmeler ve Osmanlı yöneticilerinin politikaları için bkz. M. Bülent Varlık-Kudret Emiroğlu-Ömer Türkoğlu, Adana Sanayi Tarihi, Adana Sanayi Odası, Adana, 2008, s. 26-35.

¹³⁵ Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", The Ottoman Empire and the World-Economy (Ed. Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge University, Cambridge, 1987, s. 165.

¹³⁶ Çomu, The Impact of the Exchange of Populations on the Economic and Social Life of the City of Adana (1875-1927), s. 32.

¹³⁷ Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", s. 71.

¹³⁸ Çomu, s. 30.

Hülasa merkezileşme politikalarına bağlı olarak göçebelerin yerleşik düzene geçmesi ve göçmenlerin iskânı, sosyo-ekonomik gelişmelerle birlikte Adana vilayetinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bölgedeki sosyal ve ekonomik yapının değişmesi, zamanla çeşitli sorunlara yol açmıştır. Bu sorunların başında ise şüphesiz arazi dağıtımı ve ekonomik rekabet meselesi gelmektedir.¹³⁹

2.3.1. Arazi Dağıtımı ve Ekonomik Rekabet Meselesi

1858 yılında kabul edilen Arazi Kanunnamesine göre arazilerin kadastroya geçmesi ve bireylere mülkiyet sahibi olma hakkı tanınmıştır. Bu kanunname sayesinde zamanla birçok tüccar, çiftçi ve toprak sahipleri zenginleşmiştir.¹⁴⁰ Arazi ve tapu işlemlerine yönelik kanunlar zamanla gözden geçirilerek değiştirilmiştir. Yapılan çeşitli düzenlemelerle miri, vakıf, özel mülk arazi ve binaların ferağ, intikal ve satış gibi işlemlerinden binde 50, 30 veya 10 gibi düşük oranlarda harçlar alınmıştır. Nitekim 1871’de tapu harçları ile ilgili düzenleme Adana’ya bildirilmiştir.¹⁴¹ Adana ve çevresindeki tapu dağıtımı ise 1871 yılından önce takriben 1840’lı yıllarda bataklıkların kurutulmasına müteakip vermeye başlanmıştır.¹⁴²

Müslümanlara bilinçli bir şekilde arazi dağıtılması ve bölgedeki ekonomik rekabet meselesinin oluşturduğu çatışma ortamı Müslüman ve Ermeni unsurlar arasındaki huzur ortamının bozulmasına sebep olmuştur. Bazı yerel yöneticilerin keyfi davranışları ve arazilere el koymalarının da belirleyici olduğu bu süreçte sonuç olarak bölgedeki toplumsal gerilim zamanla şiddetlenmiştir. Misyoner kayıtlarında Ermenilerin devletin mezata çıkardığı arazileri alması, kurdukları dış ilişkiler sayesinde zenginleşmeleri ve tefecilik faaliyetleriyle arazilerini genişletmeleri karşısında bölgedeki Müslümanların Ermenilere yönelik tavrının zamanla değiştiği belirtilmiştir.¹⁴³

Adana vilayetindeki arazi meselesi özünde Anadolu’nun doğu bölgesinde meydana gelen sorunlardan büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Bunun en belirgin örneklerinden Diyarbakır’daki arazi meselesi incelendiğinde bölgedeki bazı aşiretlerin, yerel ağaların ve yöneticilerin Hristiyanların arazilerine zorla el koymaları neticesinde yerelde arazi

¹³⁹ Konuya ilişkin önemli bir çalışma için bkz. Christopher Gratien, *The Mountains are Ours Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia 1856-1956*, Washington, 2015, s. 297-308.

¹⁴⁰ Zürcher, s. 79-80.

¹⁴¹ Karsandık, s. 232.

¹⁴² Meltem Toksöz, “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova”, s. 102.

¹⁴³ E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, Stanford, London, 1879, s. 59. Ayrıca bkz. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, s. 351

meseleleri yaşanmıştır. Bu anlamda arazi meselesine ilişkin bir örnek 1890'larda bölgede Hamidiye kumandanı olan Mustafa Paşa ve iş birliğindeki aşiretler, Hristiyanların arazi ve mülklerini el koyarak kendi zenginliklerini arttırmışlardır. Esasen yaşanan bu arazi gaspı ise gerek merkezde gerek yerelde büyük tartışmalara yol açmıştır.¹⁴⁴

1860'lı yıllara kadar Adana'daki aşiretlerin Ermenilerin mülklerine el koymalarına ilişkin çok az örnekten bahsedilebilir. Ayrıca bu tür sorunların bölgedeki aşiretlerin yerleşik düzene geçmeleriyle yaşandığını söylemek de zordur.¹⁴⁵ Öte yandan muhtelif gelişmeler neticesinde bölgedeki demografik, ekonomik, sosyal ve idari gibi daha birçok alanda değişiklikler yaşanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere bu değişim sürecinde özellikle Ermeni nüfusunun potansiyel tehlike görülmesi ve bölgeye göçmenlerin bilinçli olarak yerleştirilmesi, yeni sorunlara yol açmıştır. Adana vilayetindeki arazi meselesi esasen, Müslümanlara göçmenlere toprak dağıtılması ve yerel yöneticilerin keyfi idarileri esnasında arazilere el koymalarına bağlı olarak şekillenmiştir.¹⁴⁶ Adana vilayetindeki arazi meselesi, aşiretlerin yarattığı bir sorundan ziyade yerel yöneticilerin tutumları ve bu konudaki faaliyetlerinden kaynaklanmıştır.

Bu süreçte ise başta pamuk olmak üzere susam, zeytin, hububat gibi birçok tarım ürününün bölgedeki ekonomik dengeleri değiştirmesi, tarımın önemli bir gelir kapısı hâline gelmesiyle birlikte toprağa olan bağımlılık artmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere toprağa olan bağlılığın artması, tefecilerin ortaya çıkması, göçmenlere arazi verilmesi gibi daha birçok gelişmeye bağlı olarak arazi meselesi de böyle bir ortamda gün yüzüne çıkmıştır.

1870'li yıllardan itibaren bölgede ekonomik açıdan zenginleşen ve demografik olarak nüfusu artan Hristiyanların (bilhassa Ermenilerin) “zengin toprak sahibi” olduklarını bizzat E. J. Davis tanık olmuştur. Davis'e göre devlet vergilerini ve borçlarını ödeyemeyen kişilerin arazilerine el koymuştur. Bu arazileri mezatlarda Hristiyanlar satın

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Janet Klein, “Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbekir'i Ele Geçirme Yarışı”, Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915) (Derleyenler Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 149-181.

¹⁴⁵ Nuri Yavuz, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, s. 115.

¹⁴⁶ Sinan Dinçer'e göre Adana'da arazi meselesinden ötürü pek fazla ihtilaf yaşanmaz. Bu durum 1909 Adana Olaylarını incelemeyeceği gibi pek fazla sorun da teşkil etmez. Detaylı bilgi için bkz. Sinan Dinçer, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu – Bildiriler. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 268-269. Dinçer'in düştüğü en büyük hata Anadolu'nun doğu bölgesindeki arazi meselesinin Adana vilayetinde yaşanan sorunun aynısı olarak değerlendirmesidir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Adana vilayetindeki arazi meselesi büyük ölçüde devletin takip ettiği politikalardan ve yerel yöneticilerin keyfi davranışlardan kaynaklanmış bu durum Ermeniler ve Müslümanlar arasında huzursuzluğa yol açmıştır.

almıştır.¹⁴⁷ Damar Arıkoğlu ise Adana vilayetindeki zengin topluluğun Ermeniler olduğunu hatta bölgedeki Türklerden çok ileride bir yaşam sürdüklerini ifade etmiştir.¹⁴⁸ İngiliz Konsolos Yardımcısı tarafından 1895-1896 yıllarına ilişkin hazırlanan bir raporda, Adana ve Tarsus'taki atölyelerin Rumların elinde olduğu, Avrupa'dan aldıkları maddî yardımlarla ilerleme kaydeden Ermenilerin, pamuk sektörüne hakim oldukları belirtilmiştir.¹⁴⁹ Childs'in belirttiğine göre bölgede yaşayan Ermenilerin giderek zenginleşmesi karşısında Müslümanlar fakirleşmiştir. Childs'e göre yaşanan bu gelişmeler dolayısıyla Müslümanlar zamanla "çileden" çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁰

Bölgenin ekonomik bakımdan gelişme kaydettiği bu dönemde gayrimüslimler; çırçır fabrikaları kurarak ve arazilerini genişleterek sosyo-ekonomik statülerini güçlendirmiştir. Gout adlı bir İngiliz tarafından Adana, Mersin ve Tarsus civarında üç tane çırçır fabrikası kurulmuştur. Ayrıca Cosma Simyonoğlu adlı bir Rum tarafından Adana'da 1906 yılında yeni bir çırçır fabrikası daha teşkil edilmiştir. Bu çırçır fabrikalarının dışında Tarsus'ta Mavromati adındaki Yunan ailesi ve Müslüman Rasim Dokur tarafından ayrı birer çırçır fabrikaları kurulmuştur. Bu dönemde Akarcalı, Kalagoğlu, Bosnalı Salih, Hekim Bedros, Aşıkyan, Zotos, Kokkonak Pabuçcuoğlu, Salvarcıoğlu Boduroğlu ve Habiboğlu gibi kişilere ait fabrikalardan bahsetmek mümkündür. Çomu'ya gayrimüslimlere ait daha birçok fabrika, bulunmakta ancak sadece üç tanesi (Akarcalı, Kalagoğlu ve Bosnalı Salih adlı) Müslüman tüccarlara aittir.¹⁵¹

Ticari faaliyetlerinin yanı sıra bölgedeki Ermeniler ve Rumlar genellikle 100 ila 300 dönümlük arazilere ayrıca 50 dönüm civarında bağlara sahiptir. Elbette daha geniş arazilere sahip kişilerin varlığından söz edilebilir. Çomu'nun belirttiğine göre Adana'daki geniş arazi sahibi bazı Ermeniler ve Rumlar şunlardır: Kirgori Pandali, Hacı Nikoli, Habercioğlu Avram, Arariyan, Ayvazoğlu Agop, Pabuçcuoğlu Nikoli, Kunduracı Karabet, Bızdıkoğlu Agop, Bızdıkoğlu Ivan, Hacı Panos, Kazancı Avin, Kasap Kirkor, Berberoğlu

¹⁴⁷ Davis, *Life in Asiatic Turkey*, s. 59. Adana İtidal gazetesinde yayınlanan haberlere göre Adana Ziraat Bankası'na borcunu ödemeyen kişilere ait arazilerin ve bağların mezatlara çıkarılacağı bildirilmiştir. Arazilerinve bağların sahiplerinin çoğunlukla Müslüman olması Davis'in aktardıklarını doğrulamaktadır. İki örnek için bkz. Adana İtidal, "Adana İcra Memurluğu'ndan", S. 13, 20 Ocak 1909. Adana İtidal, "Adana İcra Memurluğu'ndan", S. 14, 24 Ocak 1909.

¹⁴⁸ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, s. 40-62.

¹⁴⁹ M. Bülent Varlık, vd., *Adana Sanayi Tarihi*, s. 72.

¹⁵⁰ Childs, *Across Asia Minor on Foot*, s. 351.

¹⁵¹ Çomu, a.g.e, s. 33-34.

Yuvar, Arakiloğlu Kirkor, Hacı Anton, Demirci Agop, Palancı Simon, Sarraf Yorgi, Berber Nikoli, Balıkçı Agop ve Doktor Abraham.¹⁵²

Ermeniler ve Rumların bölgedeki ekonomik gücünü dengelemek için Adana vilayetinde Müslümanlara arazi ve çiftlik verilmesine ilişkin çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Örneğin, en büyük çiftliklerin olduğu Ceyhan yöresinde, Misis'ten Kozan'a uzanan bu geniş ovanın kuzeyinde araziler boş iken, güney bölgesinde ise 45 bin dönümlük bir hassa çiftliği bulunmaktadır. II. Abdülhamid, Anavarza Çiftliği diye bilinen ve önemli bir pamuk arazisi olan alanı, Müslüman bir yöneticiye tahsis etmiştir.¹⁵³

Yukarıda belirttiğimiz üzere II. Abdülhamid döneminde Müslüman göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi ve arazi dağıtımı gibi meseleler, Ermeniler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.¹⁵⁴ Bu durumun somut bir göstergesi, Ermenilerin yaşadığı bölgelere ilişkin ıslahat meselesinin gündeme geldiği zamanlarda Ermeni ileri gelenleri Müslüman göçmenlerin, Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları bölgelere yerleştirilmesine şiddetle karşı çıkarlar. Ermenilerin yaşadığı yerlere göçmenlerin yerleştirilmesi meselesi uzun yıllar tartışma konusu olmuştur.¹⁵⁵

Diğer taraftan merkezi hükümetin dışında ayrıca Ermenilerin demografik ve ekonomik gücünü kontrol altında tutmak isteyen yerel yöneticilerin bu süreçte aktif rol oynadıkları söylenebilir. Nitekim, Abidin Paşa Ceyhan Irmağı kıyılarından geniş araziler satın alarak Osmaniye'den Silifke'ye kadar uzanan yerlerde geniş çiftlikler kurdurmuştur. Abidin Paşa arazileri ve çiftlikleri ise Türk kökenli yerli eşrâfa ve göçmenlere vermeye özen göstermiştir.¹⁵⁶ Abidin Paşa'nın Adana'da arazi ve mülklere dair tasarrufu kimilerine göre yasal kimilerine göre ise yasadışı uygulamalara dayanmaktadır. Valiliği esnasında Abidin Paşa'nın arazilere dair tasarrufunu Mehmed Asaf Bey anılarında şöyle aktarır:

“Merhum Abidin Paşa Adana valiliğinden iken yüzbinlerce dönüm beylik araziyi kendi ve oğlu adına tapulamış ve 20 yıldan beri imar eylememiştir. Beylik araziye 3 yıl boş koyan kimsenin arazisi o vakit ki arazi kanunlarına göre boş olurdu. Ona göre bu hükme dayanarak beş yüz bin dönüme yakın araziye vilayete, sonra da hükümete mal etmiş ve

¹⁵² Çomu, s. 50-51. Ayrıca bkz. H. Charles Woods, The Danger Zone of Europe, Little, s. 128.

¹⁵³ Meltem Toksöz, “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova”, s. 106.

¹⁵⁴ Bu süreci ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Astourian, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, s. 65-103. Ayrıca bkz. Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi, S. 5, 2007, s. 148.

¹⁵⁵ Salt, s. 119. Ayrıca bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 281, 387, 397, 409.

¹⁵⁶ Halil İbrahim Kaplan, Salnamelere Göre Adana (1880-1900), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s. 109.

göçmen yerleştirmeye de başlamıştık. Bu konuda hakkımızda hayli dedikodu ve düşmanlık çıkmıştı. Bir çığ kitlesi hâlinde biriken bu meseleler sonraları başımıza yıldırımların yağmasına sebep olmuştu."¹⁵⁷

Mehmed Asaf Bey'in aktarımı aslında bölgeye muhacirlerin yerleştirilmesi ve arazi tahsisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Mehmed Asaf Bey el konulan bu arazilerin sahiplerinin kim olduğuna dair bir şey söylemez. Konuya ilişkin kaynakların sınırlı olmasından ötürü 500.000 dönüm arazinin ne kadarının kime ait olduğuna ilişkin çıkarım yapmayı zorlaştırır. Ermeni kaynaklarına göre el konulan 500.000 dönümlük arazinin büyük çoğunluğunu bölgedeki Ermenilere aittir.¹⁵⁸

Bir başka kaynakta Abidin Paşa'nın 300.000 dönümlük araziye kendi namına ele geçirdiği ileri sürülmüştür.¹⁵⁹ Abidin Paşa'nın Adana valiliği esnasında arazilere el koyması ve göçmenlere tahsis etmesinde bilhassa ekonomik kaygılar belirleyici olmuştur. Abidin Paşa, bu politikalarıyla yereldeki Ermenilerin ekonomik gücünü kontrol altına almak istemiştir.¹⁶⁰

Bölgedeki arazi meselesine ilişkin çatışmaların başında şüphesiz Taylan arazisinin tasarrufu hakkındaki tartışmalar gelmektedir. Arazi üzerinde 1850 yılından itibaren başlayan mülkiyet hakkı meselesi ve göçmenlerin arazi üzerine iskânı konusu sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalara son vermek adına 1883 yılında yerel mahkemenin aldığı bir karar tarafından arazi üzerindeki tasarrufun Ermeni manastırına ait olduğu belirlenmiştir. Ancak, arazinin görevli Katolikos adına tescil edilmesi başka bir sorunu beraberinde getirmiş, bu prosedürden ötürü çiftlik çoğu zaman Katolikosların kişisel mülkiyetiyle karıştırılmış hatta öldüğünde müsadereye tabi tutulmuştur.¹⁶¹

Yukarıda belirttiğimiz üzere Adana Olaylarına giden süreçte göçmenlere ve göçebelere devletin tahsis ettiği araziler, Ermenilerin arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Bu durumun kaos ortamını dönüşmesi ise Taylan arazisine Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi kararına bağlı olarak tartışmalar hasıl olmuştur. 29 Mart 1906 tarihli bir

¹⁵⁷ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, s. 13.

¹⁵⁸ Kemal Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 16, 51.

¹⁵⁹ Adana İtidal, "Arazi Yağması", S.10,30 Aralık 1908. Detaylı bilgi için bkz. Adana İtidal gazetesi (Yay. Haz. Ahmet Uçar-Selman Soydemir, Kemal Erkan), C. 1-2, Türk Tarih Kurumu Ankara, 2014. Bundan sonra sadece gazetenin bilgileri verilecektir.

¹⁶⁰ Erhan Alpaslan-Toroshan Özdamar, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Çukurova Çiftlikat-ı Hümayun-u Askerisi, s. 21.

¹⁶¹ Tetsuya Sahara, "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", s. 102-103.

belgeye göre Osmanlı yöneticileri Taylan arazisi üzerine göçmenlerin yerleştirilmesine ilişkin bir karar vermiştir.¹⁶² Fakat araziye dair alınan bu karar yeni tartışmalara sebep olmuştur. Sis Katolikosu bu duruma şiddetlere karşı çıkarak, arazinin Ermeni manastırına ait olduğunu beyan etmiştir. Sorunun çözüme kavuşmadığını gören Katolikos 10 Haziran 1906'da istifâetmiştir.¹⁶³

Bu süreçte yaşananlar, Ermeniler arasındaki huzur ortamını etkilemiştir. Nitekim, Osmanlı yöneticileri Ermenilerin isteklerini göz önünde bulundurarak araziye ilişkin yeni bir karar alarak arazi üzerine Müslümanların veya Ermenilerin iskân etmenin doğru olmadığına kanaat getirilmiştir.¹⁶⁴ Kararın tafsilatında 10.000 dönümlük bu arazinin yarısının Sis manastırındaki rahiplerin geçim kaynağı olarak ayrıldığı geri kalanın kısmının da bataklık olması hasebiyle arazi üzerine Müslüman veya Ermeni göçmenlerin yerleştirilmesi yasaklanmıştır.¹⁶⁵ Bu kararla Ermeniler arasındaki hoşnutsuzluk, yerini sevince bırakmıştır. Taylan arazisinin Ermenilere verilmesinden ötürü kiliselerde padişah adına dualar edilmiştir.¹⁶⁶ Bu karardan ötürü Ermeni cemaatinden birçok kişi ötürü devlet yöneticilerine teşekkürlerini sunmuştur.¹⁶⁷ Hülâsa bölgeye Müslüman göçmenlerin sistematik bir şekilde yerleştirilmesi, birçok defa Ermeniler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Fakat, Taylan Arazisi üzerindeki hakimiyet mücadelesinin Ermenilerin lehine sonuçlanması ise bu hoşnutsuzlukların giderilmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Adana İtidal gazetesinin haberinden anladığımız kadarıyla Ermeniler tarafından 1909 yılının Şubat ayında Ta[y]lan arazisine dair Osmanlı yöneticilerinin aldığı kararı protesto etmek için kilisede büyük bir miting yapılmıştır. Epikopos Muşeg, Şahbazyan Manuk, Avadisyan Samuel, Çalyan Karabet gibi isimler mitinge katılmış ve alınan karara ilişkin protestolarını belirten bir telgraf imzalanarak akabinde İstanbul'a gönderilmiştir. Telgrafta kiliseye ait olan araziye 5000 muhacir iskân edileceği ve tarım arazisi olmasından ötürü buradan 300 liralık vergi alınacağına dair alınan karar protesto edilmiştir. Abdurrahman Şeref Bey'e göre arazi meselesine dair düzenlenen miting ve yapılan protestolar aşırı şekilde abartılmıştır.¹⁶⁸ Öte yandan şubat ayında kilisede yapılan miting Adana İtidal gazetesi yazarları tarafından haklı bulunarak desteklenmiştir. Gazetenin

¹⁶² BOA.İ.HUS, nr. 140/6 Ayrıca konuya ilişkin bir diğer belge için bkz. BOA.İ.HUS, nr. 140/102.

¹⁶³ BOA.TMIK.M. 224/18.

¹⁶⁴ BOA.İ.HUS, nr. 142/79.

¹⁶⁵ BOA.BEO. 2226/166924.

¹⁶⁶ BOA.TMIK.M. 226/26.

¹⁶⁷ BOA.TMIK.M. 226/67.

¹⁶⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 80.

ilerleyen yayınlarında konuya ilişkin başka haberin olmaması ve arşiv belgelerinde konunun 1906 yılındaki kararla sınırlı kalması meselesinin akıbetini belirsizleştirmiştir.¹⁶⁹

Taylan Arazisine yönelik mitingin ardından yaşanan bir başka tartışmada ise göçmenlerin Adana vilayetindeki araziler üzerine yerleştirilmesi kararına ilişkin hasıl olmuştur. Fakat alınan kararın bölgede devam eden huzursuzluğu arttıracığının bilicinde olan Osmanlı yöneticileri, 29 Mart 1909 tarihinde gönderdikleri telgrafta beş yüz hanelik göçmenin verimli araziler üstüne yerleştirilmesini ancak meydana gelecek sorunların önüne geçmek için titiz davranılması istemiştir.¹⁷⁰

Adana ve civarında çok sayıda arazi meselesinin olduğu, bu durumdan ötürü Müslümanlar ve Ermeniler arasında başka çatışmaların da yaşandığı söylenebilir. Örneğin, Müslüman göçmenlerin Cebel-i Bereket Sancağına yerleştirilmesine dair karar dolayısıyla bölgedeki Ermeniler kalabalık bir hâlde hükümet konağına gelmiştir. 500 haneden oluşan Müslüman göçmenlere arazi dağıtılması ve yerleştirilmeleri kararına Ermeniler tepki gösterirler. Ermeniler tepkilerine dayanak olarak bölgedeki nüfusun artmasıyla meydana gelebilecek su kıtlığı sorununu ileri sürmüşlerdir.¹⁷¹ Öte yandan Mehmed Asaf Bey anılarında Dört Yol kışlası çevresindeki yaklaşık bin dönümlük arazi meselesinin ise Muşeg'in etkisiyle Hristiyanlara dağıtıldığını belirtmiştir.¹⁷² Bazı durumlarda arazi meselesinin gerek merkezdeki gerek yereldeki yöneticilerin kararıyla Ermeniler lehine çözülmüştür.

Bu dönemde bölgedeki ekonomik rekabet, arazi meseleleri ve daha birçok faktörün bir araya gelmesine bağlı olarak Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki çatışma, zamanla derinleşmiştir. Bu faktörlerden birisi de fakir köylünün işlettiği toprağın borcunu veya vergisini ödeyememesi sonucunda elindeki araziye devletin el koyması ve bu araziye mezatta varlıklı kişilere satmasıdır. Ekonomik rekabeti etkileyen bir başka faktör ise yereldeki tefeciler yoksul halka faizle para ve tohum verilmiş fakat köylüler istenilen düzeyde hasat elde edemezse tefeciler arazilere el koymuştur. Ayrıca elçibaşı aracılığıyla bölgeye her yıl düzenli olarak göçmen işçiler gelmiştir. Elçibaşı bir tür komisyoncu olarak bölgede yoksul işçilerden para alarak önemli kazanç elde etmektedir.¹⁷³ Elçibaşının dışında

¹⁶⁹ Adana İtidal, "Miting", S. 22, 27 Şubat 1909.

¹⁷⁰ Kevorkian, s. 129.

¹⁷¹ Mehmed Asaf, s. 35-36.

¹⁷² Mehmed Asaf, s. 66.

¹⁷³ Abdurrahman Şeref Efendi, Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Yay. Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), s. 81.

tüccar sınıfı ve zenginleşen büyük ziraat erbabı kişilerin bölgedeki sınıfsal rekabeti etkiledikleri gözlemlenmiştir.¹⁷⁴

Bölgedeki rekabet ortamı sadece Müslüman ve Ermeni unsurları arasında değil, aynı zamanda bu unsurların kendi içerisindeki yoksul-zengin kesim arasında görülmüştür. Nitekim, rekabet ortamını oluşturan süreç bölgedeki üretim araçlarının ve tohumun pahalı olmasından ötürü geniş toprak sahipleri ve yoksul köylü arasındaki ayrımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sermayenin yetersiz olmasından dolayı bölgedeki verimli araziler, çoğu zaman ekilememiştir. Güçlü kredi kurumlarının olmaması karşısında yoksul köylüler, çoğu zaman topraklarını ekemezler ya da ekim için tefecilere başvurmuşlardır. Yoksul köylü, birkaç dönümlük arazisinden geçimini sağlamak için tefecilerden %15 ila %30 arasında faizle borç almak zorunda kalmış hatta bu faiz oranı zaman zaman daha yüksek rakamlara da ulaşmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere yoksul köylü hasattan verim alamadığı yıllarda borç aldığı tefecilere topraklarını vermek zorunda kalmıştır. Ziraat Bankası'nın bölgede etkin hale gelmesine bağlı olarak %6 oranında 1 ila 10 yıl arasında köylüye borç verilmiştir. Ziraat Bankasının bütçesinin sınırlı olması dolayısıyla köylü her zaman toprağını işleyecek sermayeyi bulamaz.¹⁷⁵ Bu durumda Adana'da ekonomik bakımdan güç sahibi kişiler, nüfuzlarını kullanarak zenginleşmiştir. Bilhassa Ermeniler, bölgedeki zenginlikleri kullanarak tefecilik yaptıklarını, bu durumda Türklerin tefecilere muhtaç olduğunu birçok kaynak doğrulamıştır.¹⁷⁶ Üstelik Deutch Levantinische Baumwollgesellschaft adlı kuruluş bölgedeki Ermeni ve Rum tüccarların hasat ürünlerini satın alarak veyahut başka işlemlerle, bu unsurların dışa açılmalarında etkili olmuştur.¹⁷⁷

Hülasa, pamuk başta olmak üzere diğer tarım ürünleri bölgenin kalkınmasında önemli role sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Devletlerin, Adana ve çevresindeki tarım üretimine olan ilgisinin artmasıyla bölgede yeni sosyo-ekonomik dengelerin kurulmuştur. Büyük toprak sahibi olan Ermeniler, kurdukları dış ilişkiler sayesinde tarımda modern araçlar kullanarak elde ettikleri ürünleri dışa satarak ve zenginliklerini artırmışlardır. Müslüman ve Ermeniler arasında küçük toprak sahibi yoksul köylüler, bu rekabetten çoğu zaman yararlanamadığı gibi yukarıda ifade ettiğimize üzere zaman zaman

¹⁷⁴ Özlem Yaktı, "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi", s. 279.

¹⁷⁵ Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", s. 72. Ayrıca bkz. Stephan H. Astourian, "Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", s. 99.

¹⁷⁶ Childs, Across Asia Minor on Foot, s. 351.

¹⁷⁷ Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", s. 73. Ayrıca bkz. Çomu, s. 32-33.

ellerindeki topraklarını yitirmiştir. Esasen bölgedeki rekabet zengin Müslümanlar ve Ermeniler arasında hasıl olmuştur. İki unsur arasındaki rekabeti arazi meselesinden bağımsız düşünmek hatalı bir yaklaşım olmuştur. II. Abdülhamid döneminde el konulan arazilerin muhacirlere verilmesi yine Ermenilerin ekonomik gücünü azaltmak için sistematik şekilde muhacir iskânı yapılması, sadece demografik değil, aynı zamanda ekonomik rekabetle doğrudan ilişkilidir.¹⁷⁸ Bu politikaların yol açtığı hoşnutsuzluğun çözüme kavuştuğunu söylemek zordur. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde, Taşnaksütyun yöneticilerinin kabul ettikleri programda, II. Abdülhamid döneminde imparatorluğun muhtelif bölgelerinde çeşitli yöntemlerle el konulan arazilerin ve mülkiyetlerin iadesi istenir ancak İttihatçılar ve Müslüman ahali meselenin çözümüne sıcak bakmaz.¹⁷⁹

Tüm bu gelişmeler dikkate alındığında Adana Olaylarına giden süreçte bölgedeki toplumsal gerilime yol açan çeşitli gelişmelerin yaşandığını görmekteyiz. Arazi meselesi başta olmak üzere bölgeye Müslümanların bilinçli olarak yerleştirilmesi, ekonomik rekabet ortamında Ermenilerin kurdukları dış ilişkiler sayesinde zenginleşmiş olmaları, tefecilik yaparak zenginliklerini arttırmaları gibi daha birçok gelişme iki unsur arasında birçok defa ihtilafa sebep olmuştur.¹⁸⁰ Brad Dennis, bölgenin stratejik konumunun yanı sıra ekonomik canlılığın yoğun olduğunu dolayısıyla yereldeki rekabetin üst düzeye çıktığını ifade etmiştir.¹⁸¹ Ayrıca bu süreç dikkatli incelendiğinde, Adana Olaylarına sebep olan huzursuzluk ortamının sanıldığı aksine II. Meşrutiyet'in ilânından sonra değil, uzun zaman önce başladığını söylemek mümkündür.¹⁸²

¹⁷⁸ Tetsuya Sahara, "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", s. 106.

¹⁷⁹ Bedross Der Matossian, Parçalanın Devrim Düşleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 170-173.

¹⁸⁰ Çomu, s. 52-54.

¹⁸¹ Brad Dennis, "The Evolution of the Interpretation the Adana MAssacres of 1909: Towards an Understanding of the Political Dynamacis and Motivations for Violence", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 143-144.

¹⁸² Adana Olaylarının II. Meşrutiyet'ten sonraki gelişmelere bağlı olarak meydana geldiğine dair görüş için bkz. Pancar, s. 40.

III. BÖLÜM

3. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE 1909 ADANA OLAYLARINA GİDEN SÜREÇ

Anadolu topraklarında Müslümanlar, Ermeniler ve Rumların 1906 yılından itibaren yüksek vergilere yönelik tepkileri, İttihatçı subayların rejime karşı gizli faaliyetleri, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde meydana gelen isyan hareketleri ve daha birçok etken II. Meşrutiyet'in ilânında belirleyici olmuştur.¹⁸³ II. Abdülhamid, yaşanan tüm bu gelişmeler karşısında 23 Temmuz 1908 tarihinde anayasal düzene geçmeyi kabul etmiştir.¹⁸⁴ Böylece İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle uzun zamandır düşledikleri anayasal düzene geçme hedefine nihayet ulaşır. İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilânıyla imparatorluk bünyesindeki muhtelif toplulukların takip ettikleri ayrılıkçı düşünceden vazgeçeceklerini ve Osmanlılık ideali etrafında birliktelik sağlanacağını tasavvur etmişlerdir. İttihatçıların, bu düşünceleri, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ilân etmesi, Yunanistan'ın Girit'le birleşmesi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesiyle boşa çıkmıştır.¹⁸⁵ Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilânını takiben yaşanan gelişmelerden hareketle imparatorluk bünyesinde ayrılıkçı amaçlar besleyen topluluklar daha da cesaretlenmiştir.

3.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Adana'daki Yansımaları

II. Meşrutiyet birçok bölgede olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da büyük bir sevinçle karşılanmıştır.¹⁸⁶ Adana vilayetinde ise 1909 yılının Ağustosunda Belediye Tiyatrosunda bölgedeki Müslümanlar ve Ermenilerin katılımıyla Meşrutiyet kutlamaları yapılmıştır.¹⁸⁷ II. Meşrutiyet'in Adana vilayetindeki kutlamalarına dair İttihatçı Damar Arıkoğlu, şunları aktarır:

“İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sıcağı sıcağına aza kaydedildim. Genç yaşımı Cemiyet'in taşkın, heyecanlı, coşkunkları arasına karıştım. Önümüzde bilmediğimiz yepyeni bir alem açılmıştı. Ermenilerle, Rumlarla sarmaş dolaş olduk. Toplantılarda, konuşma

¹⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 35-93.

¹⁸⁴ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 175.

¹⁸⁵ Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, Kaynak Yayınları, Ankara, 2017, s. 47.

¹⁸⁶ İkinci Meşrutiyet'in Anadolu vilayetlerindeki yansıması için bkz. CAB 37/95/120. Ayrıca bkz. Kudret Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

¹⁸⁷ Emiroğlu, Anadolu'da Devrim Günleri, s. 188-189.

yerlerinde, nümayişlerde, yaşasın hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet, yaşasın Enver Niyazi beyler nidası ile halk topluluklarının arasında el çırpım, alkışladım. Çeşitli hatipler türedi. Bir tanesi de Ağça Mescid mahallesinde oturan, Teyfik Efendi Hoca'dır. Kapalıçarşı'da çerçilik (aktarlık) ederdi. 45 yaşlarında, başı sarıklı, kır sakallı, kendi hâlinde, çok konuşmayan, R harfini L gibi telaffuz eden, evinden ve dükkânından başka bir şey bilmeyen bir adamdı. Fakat Meşrutiyet'le beraber bu zat şaşılacak derecede değişti. Her kalabalıkta, yüksekçe bir yere çıkar, şiddetle çingırağı çaldıktan sonra, toplanan halka nutuk irat ederdi. Bu da bir zaman sonra kafi gelmedi. Karusa denilen bir araba kiraladı, dükkânını kapadı, sabahtan akşama kadar cadde sokak dolaşp, münasip gördüğü yüksek bir yerde bazen arabasında ayağa kalkıp nutuk çekmeğe başlardı. Meşrutiyet'in faydalarından, Kuran'ın hadislerinden ve emr-i him şûra ayetine halka münasip lisanla anlatmağa çalışırdı. Halk arasında ismi Hürriyet İmamı idi. Köylü ve şehirliden onu tanımayan kimse kalmamıştı...¹⁸⁸

Arıkoğlu'nun bu aktarımı aslında imparatorluğun çeşitli bölgelerinde meydana gelen sosyal değişimin önemli bir göstergesidir. Adanalı gazeteci Ahmet Remzi (Yüreğir), Yeni Adana gazetesinde yayınlanan anılarında yeni rejime ve sosyal değişime ilişkin söyledikleri büyük ölçüde Arıkoğlu'nun aktardıklarıyla benzerlikler taşımaktadır. Ahmet Remzi'nin anlatımına göre II. Meşrutiyet'in ilânı, Adana vilayetinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim topluluklar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu süreçte "Hürriyet İmamı" Tefik hocanın nutukları sembolleşir ve günlerce Meşrutiyeti öven sözler söylenmiştir.¹⁸⁹

Bu süreçte Adana İtidal gazetesinde Meşrutiyet'e yönelik çok sayıda övgü dolu yazı neşredilir. Bölgedeki bireyleri aydınlatmayı misyon olarak gören ve II. Meşrutiyet'ten sonra öne çıkan gazetede siyasal, sosyal, ekonomik, hukuk gibi daha birçok konuda yazılar yayınlanır. Gazetenin yayıncısı olan İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar, aynı zamanda İttihatçıların Adana vilayetindeki temsilcileri olmaları hasebiyle, bilhassa Taşnaklar ile birlikte yeni rejime taraftar toplamak için çalışırlar. Öte yandan yereldeki Taşnak ve Hınçak üyelerinin kaleme aldıkları yazılar, Adana İtidal gazetesinde yayınlanır. Gerek İttihatçılar gerek Ermenilerin Adana İtidal gazetesi aracılığıyla bölgedeki toplumlara arasında birlikteliği sağlamaya çalıştıkları söylenebilir. Ayrıca Adana İtidal gazetesinde yayınlan yazılarda Meşrutiyet'in ilânından önemli rol oynadığı için İttihatçılara büyük

¹⁸⁸ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

¹⁸⁹ Yeni Adana, "Çukurova Çocuklarının Eşsiz Hasletleri Vardır", 25.12.1952, s. 2.

ilginin olduğu görülmektedir. İhsan Fikri, gazetede İttihat ve Terakki'ye ilişkin kaleme aldığı bir yazısında şunları söyler:

*“...Son mazhariyetimiz hükümetin lütuf ve atıfetiyle değil mahza imtidâd-ı zaman ve mekan ileridir. Bir sülüs asr envâ'-ı mihen ü meşâk içinde mevcudiyetini muhafaza eden muhterem İttihad ve Terakki Cemiyeti encam-ı kâr isbât-ı zindegi eylemeye muvaffak oldu. Hükümet, bu cemiyetin vasâyâ-yı hayr-hâhânesine, hüsn-i niyyât-ı hürriyet-perestânesine nihayet itaat ve inkiyâd eyledi. Cemiyetin temenniyât-ı hâlisânesi milletin bâdi-i bahtiyârisi oldu.”*¹⁹⁰

İhsan Fikri, İttihat ve Terakki'ye dair çok sayıda övgü içerikli yazı kaleme almış ve bölgede Meşrutiyet'in önemli savunucularından biridir. Bu süreçte İhsan Fikri, yereldeki Taşnak ve Hınçak mensuplarıyla iyi ilişkiler kurar. Bu anlamda Adana vilayetinin sembolü olarak bilinen Ziya Paşa ve Tevfik Nevzad Bey'in kabirlerine ziyaret etmeyi bizzat İhsan Fikri organize eder. İhsan Fikri'nin organize ettiği kabir ziyaretine ise Taşnak ve Hınçak mensupları, Ermeni mektebi talebeleri ve Müslüman ahaliden çok sayıda kişi katılır. Ayrıca ziyaret esnasında Bızdıkyan Zakarya Efendi ve Artin Arslanyan ayrı ayrı hitapta bulunarak Meşrutiyet'e olan bağlılıklarını vurgularlar.¹⁹¹

Adana vilayetindeki Ermenilerin, İttihatçıların politikalarını desteklediklerini ve birlikte hareket ettiklerini gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Nitekim, Ermeniler, vilayette kütüphane kurmak için muhtelif dillerde yazılan çok sayıda kitap getirir. Kütüphanenin kurulmak istenmesindeki amaç ise bölgedeki gençlerin kendilerini geliştirmelerine katkı sağlar. Kütüphane kurma fikri yereldeki Bızdıkyan Zakarya, Çalyan Karabet, Doktor Karabet Artin Kuyumciyan, Musa Kazım Efendi, İhsan Fikri gibi önemli isimler tarafından desteklenir.¹⁹² Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki dostane ilişkileri yine dönemin tanıkları olan Amerikalı Misyonerleri tarafından da doğrulanır.¹⁹³

Öte yandan Adana'daki Meşrutiyet kutlamaları ve kabir ziyaretlerinin yanı sıra eski vali Bahri Paşa'nın kovulması vilayette sembolik bir nitelik kazanır. Adana valiliği görevini uzun yıllar icra eden Bahri Paşa, II. Abdülhamid'in paşası olmasından ötürü bölgedeki Meşrutiyet yanlıları tarafından kovulur.¹⁹⁴ İdaresi döneminde yeni hükümet

¹⁹⁰ Adana İtidal, “Ser-muharririmiz İhsan Fikri Efendi Tarafından Okunan Nutuk”, S. 1, 5 Eylül 1908.

¹⁹¹ Adana İtidal, “İhva-yı Emvat”, S. 2, 12 Eylül 1908,

¹⁹² Adana İtidal, “Mühim Bir Teşebbüs”, S. 2, 12 Eylül 1908.

¹⁹³ Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey, Print American Boarding Pass, Boston, 1910, s. 31.

¹⁹⁴ Ali Münif, s. 49.

konakları, köprüler, yollar, camiler, mescitler ve hapishaneler yaptırarak bölgenin gelişmesine büyük etkisi olur. Ancak halk üzerindeki otoriterliği hasebiyle Bahri Paşa, pek sevilmeyen bir yöneticidir.¹⁹⁵

Meşrutiyet'in ilânından birkaç yıl önce Bahri Paşa'nın yönetiminden şikayetçi olan Bağdadizade Abdülkadir, Gergerli Ali Bey ve yerelden bazı kişiler katılımıyla şikayetlerini belirttikleri bir mazbata hazırlarlar. Bu kişiler, hazırladıkları mazbatayı imzalayarak Osmanlı merkezine gönderirler. Arıkoğlu'na göre sarayın adamı olmasından ötürü Bahri Paşa, kısa süre içerisinde hakkındaki şikayetleri öğrenir. Bahri Paşa, şikayeti hazırlayanları tespit ettikten sonra Bağdadizade Abdülkadir'i Bağdat'a, Gergerli Ali Bey'i Musul'a ve yerelden diğer kişiler muhtelif yerlere sürerek cezalandırır.¹⁹⁶ Bu faaliyetlerinden ötürü Bahri Paşa, Adana eşrafı tarafından pek sevilmez. Nitekim, Bağdadizade Abdülkadir ve Gergerli Ali Bey gibi bazı kişilerin Bahri Paşa'ya yönelik olumsuz görüşleri, ilerleyen dönemlerde yereldeki İttihatçılar tarafından da dile getirilir. Örneğin, İttihatçı Ali Münif Bey anılarında Bahri Paşa hakkında şunları söylemiştir:

*“Sultan Hamit idaresi sırasında, Adana’da 11 sene valilik yapan Kürt Bahri Paşa namıyla maruf bir vali vardı. Bahri Paşa câhil, fakat zeki bir adamdı. Daima Mabeyn’in nabzını yoklayarak Adana’yı idare ederdi. Bahri Paşa Ermeniler’le daima dostane münasebetlerde bulunurdu. Bundan cesaret alan Ermeni komitecileri Çukurova’nın muhtelif semtlerinde Ermeni iskânına muvaffak oldular.”*¹⁹⁷

Adanalı gazeteci Ahmet Remzi (Yüreğir), Yeni Adana gazetesinde kaleme aldığı anılarında Bahri Paşa'nın, İkinci Abdülhamid dönemindeki baş hafiyelerinde olduğunu ve Adana vilayetinde valilik yerine hafiyelik yaptığını böylece bölgenin ilerlemesine katkıda bulunmadığını ifade eder. Bahri Paşa'nın Meşrutiyet'in ilânından kısa süre önce bir bina yaptırdığını ancak buraya tam yerleşmeden yeni rejim ilan edilir. Adana halkı, Bahri Paşa'nın yeni yaptırdığı binanın önüne hesap sormaya gelince vali vilayetten kaçmak zorunda kalmıştır. Ahmet Remzi'nin ifadesiyle “bu ev Bahri Paşa'ya uğursuz gelmiş ama ulusa hayırlı olmuştur.”¹⁹⁸

¹⁹⁵ Yurdal Demirel, “Adana’nın Valisi: Süleyman Bahri Paşa (1898-1908), **Tarihte Adana ve Çukurova** (Editörler Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar), C. 3, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2016, s. 205-224.

¹⁹⁶ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62. Çalyan'a göre Bağdadizade Abdülkadir Bey Musul'a değil Urfa'ya sürgün edilmiştir. Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 28-29.

¹⁹⁷ Ali Münif, s. 48.

¹⁹⁸ Yeni Adana, “İstibdat Adana, 25 Aralık 1952., s. 2.

Bahri Paşa'nın idareciliğine ve şahsiyetine yönelik küçük düşürücü ithamlar ise Adana İtidal gazetesinin 6. sayısındaki “Bahri Paşa’ya Cevab” adlı bir yazıda açıkça ifade edilir. Bu yazıda, Bahri Paşa'nın ismini yazamayacak kadar câhil, muhtelif kesimlerden rüşvet alan ve ahalinin mallarına el koyarak zenginleşmiş bir şahsiyet olduğu tarzında bir takım suçlayıcı iddialar ileri sürülür.¹⁹⁹ Yukarıda belirttiğimiz üzere Bahri Paşa, bölgedeki birçok kişi tarafından seilmeyen bir yönetici olarak addedilmektedir. Nitekim, Bahri Paşa'nın Adana halkı tarafından kovulması vilayette Meşrutiyet'in sembolü hâlini alır.²⁰⁰

3.2. Adana Vilayetindeki Ermenilerin Faaliyetleri

1890'lu yıllardan itibaren dışarıdan gelen veya yereldeki Ermeni komitecilerin karışıklık çıkartmaya yönelik faaliyette bulundukları başta Osmanlı kaynakları olmak üzere bölgedeki misyonerler tarafından da doğrulanır. Bölgedeki Ermeni nüfusunun Müslümanlara göre azınlıkta olmasının yanı sıra iki toplum arasındaki ilişkilerin büyük ölçüde dostane düzeyde seyretmesi, Ermeni komiteciler tarafından şikayet konusu olur. Bu gerçekler karşısında bölgeye gelen komiteciler, birçok defa başarısız bir şekilde geri döner, ancak Hınçaklar Adana vilayetindeki propaganda çalışmalarını yoğunlaştırır. Konuya ilişkin Hüseyin Nazım Paşa tarafından kaleme alınan Ermeni Olayları Tarihi adlı kitapta Adana vilayetinde Hınçak mensuplarının propaganda faaliyetlerine ilişkin çok sayıda vesika toplanır. Örneğin, Adana vilayeti dahilinde Haçin kabasında yirmi beş kişiden oluşan bir Ermeni grubunun “Maksad” adında komite teşkil ettikleri ve bölgede propaganda çalışmaları yaptıkları tespit edilir. Maksad adlı komitenin kurucuları arasında II. Meşrutiyet sonrasında milletvekilliği yapan Hamparsum Boyacıyan'ın da yer alır.²⁰¹

1890'lu yıllarda bilhassa Zeytun bölgesinden Adana vilayetine gelen komitecilerin ve misyonerlerin propaganda çalışmalarında bulundukları gözlemlenir.²⁰² Konuya ilişkin 22 Mart 1896 tarihli bir belgeye göre tehlikeli görülen Hınçak mensubu hocaların Haçin'e geldiklerini, Zeytun'da bulunan Müşir İbrahim Paşa merkeze bildirilir.²⁰³ 1 Nisan 1896 tarihli bir başka belgeye göre Haçin'de 500 kadar Ermeni eşkıyasının dağa çıktıkları ve

¹⁹⁹ Adana İtidal, “Bahri Paşa’ya Cevab”, S. 6, 19 Kasım 1908.

²⁰⁰ Ali Münif, s. 49.

²⁰¹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 22.

²⁰² Mustafa Çabuk, 1874-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013, s. 73-88.

²⁰³ BOA, A. MKT. MHM. 616/50.

hükümet konağını basarak ihtilal yapacakları yönünde Protestan misyoner reisi İngiliz Martin'in verdiği bilgilerin doğru olduğu tespit edilir.²⁰⁴

Yaygın kanaate göre 1890'lu yıllarda yaşanan Ermeni olayları, Adana vilayetinde görülmemiştir.²⁰⁵ Cemal Bey, anılarında 1894-1896 yılları arasında vilayette Ermeni olaylarının görülmediği belirtir.²⁰⁶ Edip Gölbaşı'nın tespitine göre 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni olayları altı vilayet dışında Halep, Ankara ve Adana gibi bölgelerde de vuku bulmuştur.²⁰⁷ Arşiv belgelerinde de Adana ve Halep bölgelerinde bazı olayların meydana geldiği doğrulanmaktadır. 14 Mayıs 1896 tarihli bir belgede Adana ve Halep bölgelerindeki bazı küçük çaplı olaylar görülür ancak kısa sürede kontrol altına alınır. Ayrıca belgede olayların tekrar meydana gelmemesi için bazı tedbirler alınması gerekliliği üzerinde durulur.²⁰⁸ Süleyman Kani İrtem'in belirttiğine göre yaşanan bu olaylardan ötürü çok sayıda Ermeni tutuklanır.²⁰⁹

1894-1896 yılları arasındaki Ermeni Olaylarının ardından II. Meşrutiyet'in ilânına kadar Ermeni komitelerinin çalışmaları sıkı bir şekilde denetim altına alınır. Bu anlamda Hınçakların "Ermenilerin kanlarını akıtan Türk usatının pençesinden sevgili cemaatimizi kurtarıp topraklarımızın üzerine dökülen kanlı temizleyim" şeklinde hazırladıkları ilânlarla yaptıkları propagandalar rapor edilir.²¹⁰ Hazırlanan bu ilânın tamamı Osmanlı yöneticileri tarafından ele geçirilir. Bu ilânından devamında ise şu cümlelere yer alır:

"Ermeniler biz bugün neyiz? Hiçbir şey.

Ne olmak isteriz? Hür, müstakil, muhtar.

*Bizim çektiğimiz siyaset, döktüğümüz kandır. Ve döktüğümüz kan ise çektiğimiz siyasetten ziyadedir."*²¹¹

²⁰⁴ BOA, A. MKT. MHM. 616/53.

²⁰⁵ Meltem Toksöz, "Toplumsal Çatışma, Hukuk ve Asayiş İlişkisi Üzerine", Jandarma ve Polis Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 217. Taner Akçam, "Giriş", 1909 Adana Katliamı: Üç Rapor (Der. Ari Şekeryan), İstanbul, 2015, s. 10. Ayrıca bkz. Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykırım Tarihi, Belge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 270.

²⁰⁶ Cemal Paşa, Hatıralar (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 381.

²⁰⁷ Edip Gölbaşı, "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası "Şiddet İklimi" ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar", s. 149. Ayrıca bkz. Wheeling Register, "Confronted (...)", 1 Ocak 1896. The Scranton Tribune, "Plundered By Brigands", 2 Ocak 1896. The Seattle Post-İntelligencer, "The Sultan Had His Share of the Spoils of Armenia", 2 Ocak 1896.

²⁰⁸ BOA. A. MKT. MHM. 651/17. Simonyan, 1895-1896 yılından meydana gelen insan kaybından ötürü Kilikya bölgesindeki Ermeni ve Müslümanların bilhassa çiftçilerin etkilendiğini belirtir. Hrachik Simonyan, The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909, Gomidas Institute, London, 2012, s. 30.

²⁰⁹ Akşam, "Ermeni Komitelerinin Faaliyet, Gençlere Okutulan Eserler", 24 Eylül 1938, s. 8.

²¹⁰ Hüseyin Nazım Paşa, s. 159.

²¹¹ Hüseyin Nazım Paşa, s. 160.

Ermeni komitecilerinin 1890'lı yıllardan itibaren Adana vilayetine yönelik ilgilerinin artmasında bölgenin tarihi ve stratejik konumu gibi daha birçok etken belirleyici olmuştur. Bu anlamda Kilikya Krallığı'nı ihya etmek ve bölgedeki Ermenileri kendi saflarına çekmek için Hınçak komitecilerinin muhtelif faaliyetlerle bulundukları Osmanlı kayıtları, konsolos raporları ve misyonerlerin anılarında da belirtilmiştir. Hınçak komitesinin vilayetteki propagandalarının Ermeniler arasında “heyecan” uyandırmamış ve ilgi görmemiş olması şikayet konusu dahi olmuştur. Yukarıda aktardığımız üzere Adana'daki Ermenilerin bazı sosyo-ekonomik sorunlar dışında büyük oranda refâh içinde yaşadıkları belirttirilirken yine Türklerle olan ilişkilerinin dostane bir şekilde seyrettiği gözlemlenmiştir. Adana'daki Ermenilerin Müslümanlarla kaynaşması, Türkçe konuşmaları ve Türklere ait kültürel öğeleri gündelik yaşamda pratik etmeleri bu dostane ilişkin önemli göstergeleri olmuştur. Müslüman ve Ermeniler arasındaki bu ilişki, Hınçakların dışında Taşnak komitecilerini de rahatsız etmiştir. Nitekim, Adana'nın tarihi ve stratejik öneminin bilincinde olan Taşnak mensupları, 1898 yılında bölgede “Lernavayr” adında özel bir birim oluşturma kararı almıştır. Özel birimin çalışmalara başlamasının ardından bölgedeki Ermenilerin durumunu ilişkin tespit yapan Ashod-Yergat (Ahlatlı Armenag Levonian), 1899 yılında komitesine gönderdiği mektupta bölgedeki durumu şöyle açıklar:

*“Birçok nedenden dolayı bu bölgede (Kilikya) görev yapmak istemiyorum, bu nedenlerin başında buradaki Ermenilerin hal, hareket ve tavırlarının Ermenistan'daki Ermenilerden çok farklı olması geliyor. Bu yaşam şekline hiç alışık değilim, burada yapabileceğim hiçbir şey yok, hatta zararlı bile olabilirim.”*²¹²

1904 yılında Simoan Zavarian Adana'ya milliyetçi idealleri destekleyecek toplumsal tabanı organize etmek üzere gönderilmiştir. Bölgeye geldiği andan itibaren yoğun çalışmalar yürüten Zavarian, bir yılın sonunda hazırladığı raporunda Adana vilayetindeki Ermenilerin Türkçe konuştukları, Türk kültürünü benimsedikleri, Protestan ve Katoliklerin sayısının fazla olmasına ek olarak burada devrimci bilincin olmadığını tespit etmiştir.²¹³

1904 yılında Papaz Muşeg'in Adana piskoposu seçilmesinden yaklaşık bir yıl sonra bölgeye gelmesi, Hınçak komitecileri için önemli bir dönem noktası olmuştur. İstanbul Ermenileri arasında saygın bir kişilik olan Diran Tcherakian Muşeg'e gönderdiği mektuplarda bölgedeki Ermenilerle anlaşmak için Türkçe bilmenin, Ermenice bilmek

²¹² Tachjian, “Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik”, s. 65.

²¹³ Tachjian, “Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik”, s. 65.

kadar önemli olduğunu sık sık vurgulamıştır. Esasen kısa süre içerisinde dinî ve siyasi faaliyetlere başlayan Muşeg, bölgedeki Ermenilerin Türkçe konuştukları ve Türklerle uyum içinde olduklarını bizzat kendisi tanık olmuş ve bu durum karşısında da epey öfkelenmiştir. Muşeg, Adana vilayetinde yaşadıklarını gönderdiği bir mektupta şöyle anlatır:

“Bağlı bulunduğum kurum beni öyle bir yere gönderdi ki buradaki insanlarla benim alışkanlıklarım, konuştuğum dil, sahip olduğum karakter ve inançlar tamamıyla birbirinden farklı. (...) Bugünden itibaren yeni bir göreve başlıyorum. Türkçe vaazlar vermeye hazırlanmalı ve ilk girişimimi Adana’da yapmalıyım. 12 Mart Pazar günü ilk defa Türkçe vaaz verdim. Hazırlanırken ve vaaz verirken ne kadar zorlandığımı tahmin edemezsiniz. Öncelikle dili hiç sevmedim, dahası Ermenice bilmeyen sözde Ermenilere kendimi ve duygularımı iyi ifade edemediğim Türkçe ile vaaz vermek zorunda kalmak beni çok kızdırdı. O gün mihrapta bir yandan yazdıklarımı okumaya, bir yandan konuşmaya çalışırken resmen ter döktüm.”²¹⁴

Hınçak mensubu Muşeg Efendi’nin bu tespitleri ve akabinde yürüttüğü çalışmalara karşın II. Meşrutiyet’in ilânından sonra bölgedeki Taşnakların büyük ölçüde İttihatçılarla uyum içinde oldukları bölgedeki sorunları çözmek için ortak hareket ettiklerini aktarmıştık. Bu durum, Adana vilayetinde İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ittifakın yerelde devam ettiğini gösteren önemli bir örnek olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilânından sonraki süreçte Ermeni komitelerinin durumu ve yereldeki ilişkilerin, Adana Olaylarına giden süreçte belirleyici bir rol oynamasından ötürü bölgedeki siyasal ilişkiler üzerinde duralım.

Meşrutiyet’in ilânıyla resmîyet kazanan İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ittifak, Adana vilayetinin ileri gelenleri tarafından sürdürülür. İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar gibi yereldeki İttihatçılarla, Bızdıkyan Zakarya Efendi ve Artin Arslanyan gibi Taşnak mensuplarının müşterek hareket ettikleri dönemin anılarında ve gazetelerinde yer alır. Yereldeki ittifak sadece Meşrutiyet’e olan bağlılıkla sınırlı kalmaz, imparatorluğun yaşadığı siyasal sorunlar karşısında Taşnaklar, İttihatçıların politikalarını destekler. Nitekim, II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Avusturya-Macaristan’ın, Bosna Hersek’i ilhakı etmesi iki imparatorluk arasında gerginliğe sebep olur. Yaşanan gelişmeler üzerine Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan boykot hareketini İttihatçılar ve Taşnaklar destekler.²¹⁵ Avusturya-Macaristan’a karşı Osmanlı İmparatorluğu’nda meydana gelen

²¹⁴ Tachjian, “Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik”, s. 64.

²¹⁵ Y. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97-119.

boykot hareketi kısa süre içerisinde yaygınlık kazanır ve Adana vilayetinde de boykot yapılır. Damar Arıkoğlu, Adana vilayetindeki boykot sürecini şöyle anlatır:

*“Mitingler, protestolar yine yapıldı, aynı zamanda da boykotaj ilân edildi. Millet başlarındaki fesleri yırttı... Yerine çeşitli serpuşlar konuldu. İnsan sokağa çıktığı zaman karnaval havası içinde gülmekten kendi alamıyordu. Kimin başında külah, takke, bere, kalpak daha birçok acayip şeyler vardı. Halk birbirinin başına bakıp gülüyordu...”*²¹⁶

Bu süreçte Taşnak ve Hınçak mensupları, boykot sürecinde Osmanlı yöneticilerinin politikalarını destekleyen beyanatlarda bulunmuşlardır. Hınçak mensubu Karabet Çalyan, boykot meselesine ilişkin İttihatçıların düzenlediği toplantıya katılır. Çalyan, toplantı esnasında yaptığı konuşmasında Avusturya-Macaristan’ı protesto ederek boykot sürecini destekler. Protesto edenler arasında yalnızca Karabet Çalyan’ın dışında Ermeni Murahhasa Vekili Der Asen, Ermeni Katolik Murahhası Terziyan Efendi gibi Ermeni ileri gelenleri de yer alır.²¹⁷ Ayrıca katılımcılardan bazılarının Adana İtidal gazetesinde muhtelif yazılar kaleme alarak İttihatçıların politikalarını destekledikleri söylenebilir. Ali Münif Bey anılarında İttihatçılar ve Ermeniler arasındaki ilişkinin iyi olduğunu doğrulamaktadır.²¹⁸

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra Adana’da Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki kaynaşma, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşanan gelişmelerle belirginleşmiştir. Adana İtidal gazetesindeki bir habere göre eski dönemde Hamidiye Alayı komutanı olan İbrahim Paşa’nın sevki için Asakir-i Redifeye Ermenilerin gönüllü olarak katılmış olmaları, haberi kaleme alan kişi tarafından takdirle karşılanmıştır.²¹⁹ Gazetenin ileriki tarihlerinde yayınlanan bir yazıda Düyun-ı Umumîye de 271 kişiden teşkil olan taburda Türk, Ermeni, Rum ve Musevi vatandaşların yer aldığı haberi sevinçle karşılamıştır. Yazının devamında ise “Ne olur Adana’da böyle bir milli tabur teşkil edilse. Anasar-ı muhtelifeye mensup birçok gençler bu gönüllü askerliğe iştirak eder; ne kadar hoş” bir gelişme olacağı belirtilmiştir. Ayrıca bölgedeki Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı olduğu ısrarla vurgulanmıştır.²²⁰

Bu dönemde Adana vilayetindeki Müslüman ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin kötüleştiğine yönelik muhtelif söylentilere ise yereldeki Ermeniler şiddetle karşı çıkar.

²¹⁶ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

²¹⁷ Adana İtidal, “İctima-ı Umumî ve Protesto”, S. 5, 21 Ekim 1908.

²¹⁸ Ali Münif, s. 49.

²¹⁹ Adana İtidal, “Osmanlı Ordusunda İlk Ermeni Asakiri”, S. 4., 7 Ekim 1908. İbrahim Paşa hakkında detaylı bilgi için bkz. Joost Jongerden, “Bölgede Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve Diyarbakir’de 20. Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele”, s. 57-85.

²²⁰ Adana İtidal, “Milli Asker”, S. 10, 30 Aralık 1908.

İstanbul'da yayınlanan Rumca Asya gazetesindeki bir yazıda Adana'daki Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürüldüğü iddiasına karşılık Artin Arslanyan tarafından kaleme alınan ve Adana İtidal gazetesinde yayınlanan bir yazıda, bu haber tekzip edilir.²²¹ Bu dönemde çıkan bir başka söylentide ise Ermenilerin bağımsızlık elde etmek için hazırlık yaptıkları iddia edilir. Yerelde çıkan bu söylentilere Adana İtidal gazetesinde "Redd-i Eracif" adlı yazıyla şu cevap verilir:

*"Devr-i sabıkdaki nüfuz ve tahakkümünü kaybeden bazı kimseler ortalığı karıştırmak ve bu kargaşalıktan istifade eylemek için gûyâ Ermeni vatandaşlarımızın muhtariyet-i idare fikrinde olduklarını câhilahaliye gizli gizli neşr ile ittihad-ı milliyi mani efkâr telkinine başladıkları işitilmesi üzerine Ermeni vatandaşlarımızdan bazı zevat şehrimizin İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'ne ve gazetemiz idarahanesine bi'l müraca'at Ermenilere isnâd olunan bu gibi neşriyyât-ı bedhahanenin katiyen aslı olmayacağını ve Ermenilerin yegane emelleri idare-i mes'ude-i hazırardan Müslüman vatandaşlarıyla kardaşça yaşayarak müstefid olmak bulunduğunu bir lisan-ı te'essürle bi'l-ifade bu gibi neşriyyâtın red ve tekzibini talep etmişlerdir."*²²²

Yukarıda belirttiğimiz üzere Adana İtidal gazetesindeki yazılarda ve dönemin tanıklarının anılarında Adana'daki Müslümanlar ve Ermenilerin ilişkilerinin büyük ölçüde dostane bir şekilde olduğu doğrulanır.²²³ Bilhassa, Adana İtidal gazetesindeki yazılarda bu dostane ilişkinin sıklıkla vurgulanır.

Bu dönemdeki birçok kaynakta Muşeg'in Ermenileri Müslümanlara karşı kışkırttığı belirtilmiştir. Hınçak komitesine mensup olduğu bilinen Muşeg'in bölgeye dinî lider olarak atanması, Ermenilerin Türklerle kaynaşmasından rahatsızlık duyması ve bunu sıklıkla vurgulaması, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamından faydalanarak bölgedeki Ermenileri silahlandırmak istemesi, bizzat silah ticareti yapması, Müslüman ahaliyi tahrik eden konuşmalar yapması gibi daha birçok propaganda yöntemine başvurusu bölgedeki toplumsal çatışmanın meydana gelmesinde etkili olur.²²⁴

Patrik Aşıkyan'ın istifâsından sonra yerine Bab-ı Ali yöneticileri tarafından pek sevilmeyen İzmirliyan patrik seçilir. Adana Olaylarının yegane sorumlusu olduğu ileri

²²¹ Adana İtidal, "Mevsuk Havadise Numune", S. 4, 7 Ekim 1908.

²²² Adana İtidal, "Redd-i Eracif" S. 4, 7 Ekim 1908.

²²³ Karabet Çalyan'ın belirttiğine göre Adana'da İttihat ve Terakki Cemiyeti bizatihi Türk-Ermeni gençleri tarafından kurulur. Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul, 2015, s. 44. Orijinal metin için bkz. Karabet Çalyan, "Adana Vakası Mesulleri", Dersaadet, 1335.

²²⁴ Cemal Paşa, s. 381. Ayrıca bkz. Ali Münif, s. 49.

sürülen Muşeg, Patrik İzmirliyan tarafından Adana vilayetine Ermeni cemaatinin dinî lideri olarak gönderilir.²²⁵ Muşeg göreve başladıktan kısa süre sonra bölgedeki Ermenileri kendi ideallerine uygun olarak yönlendirmeye çalışır. Bahri Paşa ile kurduğu ilişkiler sayesinde bölgede rahatça faaliyet yürüten Muşeg, icraatlarından ötürü birçok defa Müslümanlar ve Ermeniler tarafından tepki görür. Ali Münif Bey anılarında Muşeg'in Adana'da nüfuz sahibi üç Ermeni'den birisi olduğunu ve Bahri Paşa'dan aldığı cesaretle komitacılık faaliyetleri yürüttüğünü aktarır.²²⁶

Adana İtidal gazetesindeki bir yazıda Bahri Paşa'yla iyi ilişkiler kuran Ermeniler, üstü kapalı şekilde eleştirilir. Yazının devamında eski dönemde bölgedeki Ermenilerin komiteci olduğu gerekçesiyle haksız yere paralarının ve eşyalarının alındığını bundan ötürü eski valinin gerçek yüzünün bilinmesi gerektiği vurgulanır.²²⁷

Muşeg Efendi ise Bahri Paşa'nın valiliği esnasındaki gücünü Meşrutiyet'in ilânıyla kaybetmiştir.²²⁸ İlginçtir, Muşeg Efendi, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yeni hazırlanan matbuat kanununa tepki göstermek için İhsan Fikri ve arkadaşları tarafından düzenlenen mitinge katılmıştır. Adana İtidal gazetesinin haberine göre bu mitinge toplam 10 bin kişi iştirak etmiştir.²²⁹ Muşeg Efendi ise miting esnasında yaptığı konuşmada Osmanlılık idealine bağlılığını hürriyet ve adalet kavramları üzerinden vurgulamıştır.²³⁰ Bu protestoya katılan kişiler arasında Hınçak mensuplarının da olmasından hareketle yereldeki Ermenilerin İttihatçılarla ittifaklarının Taşnaklarla sınırlı olmadığını söyleyebiliriz. Fakat, Hınçakların bölgedeki çalışmaları ve Muşeg Efendi'nin ikili tavrı bu süreçteki ilişkilerin kolayca değiştiğini göstermektedir.

Muşeg'in bu dönemdeki faaliyetleri ise İngiliz Büyükelçisi Lowther'e göre Ermeni halkının ihtiraslarını ve Türklerin korkularını kışkırtmada başlıca rol oynamıştır.²³¹ Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey, Muşeg'in Adana Ermenilerini Osmanlı yönetimine karşı isyana teşvik ettiğini iddia etmiştir.²³² Olaylardan sonra bölgeye vali olarak gelen Cemal Bey yaptığı araştırma ve soruşturmalar neticesinde Muşeg hakkında edindiği kanaati şöyle aktarır:

²²⁵ Pancar, s. 66.

²²⁶ Ali Münif, s. 49.

²²⁷ Adana İtidal, "Bahri Paşa'ya Cevab", S. 6, 19 Kasım 1908.

²²⁸ Akşam gazetesi "Mersin'deki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi, Heyecan Artıyor", 29 Eylül 1938, s. 12.

²²⁹ Adana İtidal, "Yeni Matbuat Nizamnamesi ve Miting", S. 20, 17 Şubat 1909.

²³⁰ Konuşma metni için bkz. Kevorkian, s. 125.

²³¹ Salahi R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 39.

²³² Mehmed Asaf, s. 14.

“O zaman Adana Ermeni delegeliğinde bulunan Muşeg Efendi isminde genç ve son derece şöhret hırsı olan bir papaz, aynı zamanda Hınçakist reislerinden bulunuyordu. Bu adamın ahlâksızlığının derecesini Ermeniler bile söyleye söyleye bitiremezler. (...) Monsenyör Muşeg, Meşrutiyetîlânından sonra kendisini adeta Adana Ermenilerinin en büyük dinî ve siyasî reisi yerine koymuştu. Hükümet memurlarının zaaf ve acizliklerinden en edepsizcesine yararlanmaya kalkan bu papazın bir gün idare meclisinde, valiye karşı fevkaalede hakaret edici davranışlarda bulunduğunu ve hemen gidip vilayet jandarma kumandanını tokatlayacağını bildirerek, hiddetle idare meclisini terk ettiğini bana anlattılar. O sırada birçok Ermeni gencinin de Monsenyör Muşeg’e taraftar olmaya başladıklarını ve ötede beride yaptıkları mitinglerde, Ermenilerin artık Türk boyunduruğundan kurtulmaları zamanının gecikmeyeceğini söyleyecek kadar ileri gittiklerini, Ermenilerden işittim.”²³³

Kemal Çiçek’e göre Muşeg’in Adana Olaylarındaki rolü az sayıdaki kaynağa dayanılarak abartılması ve olayların tek sorumlusu olduğu yönünde tezler ileri sürülmesi doğru bir yaklaşım değildir.²³⁴ Tetsuya Sahara ise Muşeg’in Müslümanlar ve Ermeniler arasında oluşan gerginlikte etkisinin olduğunu kabul etmekte ancak bunun abartılmasına karşı çıkar.²³⁵ Muşeg’in rolünü abartan kaynaklarda, onun olayların başlamasından kısa süre önce Mısır’a kaçtığı aktarılmaktadır. Abdurrahman Şeref Efendi, Muşeg’in olaylar başlamadan 15 gün önce Mısır’a vardığını belirtir.²³⁶ Cemal Bey ise Muşeg’i Adana Olaylarının tek sorumlusu olarak değerlendirirken olayların ikinci günü İskenderiye’ye kaçtığını söyler.²³⁷ Damar Arıkoğlu ise Muşeg’in “dairesinde kazaen patlayan bir bomba ile” öldüğünü iddia etmektedir. Tüm bu görüşlerin doğru olmadığını esasen Muşeg’in yatılı ziraat okuluna yardım toplamak amacıyla 4 Mart’ta Mısır’a gittiği bilinmektedir.²³⁸

Adana vilayetinde Hınçak komitesinin pek fazla taraftarı olmamasına karşın Karabet Gökderliyan’ın bu dönemde Muşeg Efendi’yle birtakım zararları faaliyetlerde bulunur.²³⁹ Nitekim, Karabet Gökderliyan’ın, Ermenileri silahlandırmaya ve Kilikya Krallığı’nın ihyası için çalışmalarda bulunduğu Muşeg’in mahkûmiyetine dair kararda da

²³³ Cemal Paşa, Hatıralar (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 381.

²³⁴ Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, s. 19-20.

²³⁵ Tetsuya Sahara, “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, s. 112-126.

²³⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 79.

²³⁷ Cemal Paşa, s. 385-387.

²³⁸ Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, s. 20. Karabet Çalyan raporunda Muşeg Efendi’nin 25 gün önce Mısır’a gittiğini kaydetmiştir. Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 49.

²³⁹ Ali Münif, s. 49.

saptanır.²⁴⁰ Sonyel, Gökderliyan'ın yabancılarla kurduğu ilişkiler sayesinde bölgeye isyancılar getirdiğini ve kilisede bunları sakladığını ileri sürer.²⁴¹

Karabet Çalyan'a göre Karabet Gökderliyan Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihat ve Terakki'nin saflarına katılarak bölgedeki Türkler ve Ermeniler arasındaki dostluğu perçinlemeye çalışır.²⁴² Karabet Gökderliyan hakkında yapılan çalışmaların az olmasından ötürü Adana Olaylarındaki rolünü kesin olarak belirlemek zordur. Ancak, Karabet Gökderliyan, propaganda faaliyetleri neticesinde huzur ortamının bozulmasındaki rolü ve aşırılık yanlısı tutumu dolayısıyla cezalandırılır.

Ermenilerin Kilikya Krallığını tekrar kurmak istediklerine ilişkin görüşler dönemin yabancı kaynaklarda da belirtilir.²⁴³ Ermeni kaynaklarında ise Adana bölgesindeki Ermenilerin böyle bir amacının olmadığı ifade edilir.²⁴⁴ Bu dönemde Ermenilerin Kilikya Krallığı kuracağı ve isyan hazırlığında oldukları şeklindeki söylentiler, Adana İtidal gazetesinde gerek Ermeniler gerek Türkler tarafından kaleme alınan yazılarla tekzip edilir. Adana İtidal gazetesinde Ermeniler hakkında çıkan söylentilere ilişkin İsmail Safa'nın "Ermeni Kardeşlerime" yazısında, Ermenilerin devr-i sabık döneminde bazı tedhiş hareketlerinde bulunduklarını ancak yeni dönemdeki barış ve huzur ortamında bu tür faaliyetlerin son bulduğunu böylece Osmanlılık ideali altında birliktelik sağlandığını söyler.²⁴⁵

3.2.1.Ermeni Milliyetçilerinin Propagandaları

Ermeni milliyetçileri, İkinci Meşrutiyet'ten sonra Adana vilayetindeki Ermeniler arasında milli bilinci uyandırmak için destan, şiir ve hikaye yayınlarının yanı sıra tiyatro ve piyes düzenlemiştir. Propaganda faaliyetlerinden Ermeni gençlerinin ilgisini çeker fakat Müslüman ahalinin de zamanla öfkelenmesine sebep olmuştur.²⁴⁶ Mehmed Asaf Bey'in aktarımına göre 21 Mart günü Dörtyol'da Kilise meydanında ve 29 Mart'ta Mersin'de

²⁴⁰ BEO. 3621/271525. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

²⁴¹ Sonyel, 2014, s. 54.

²⁴² Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 69-70.

²⁴³ Yabancı bir kaynak için bkz. Childs, Across Asia Minor on Foot, s. 347-350.

²⁴⁴ Matossian, s. 258.

²⁴⁵ Adana İtidal, "Ermeni Kardeşlerime", S. 9,26 Aralık 1908.

²⁴⁶ Sonyel, s. 38.

Ermeniler tarafından Ziya Paşa gazinosunda “Sivas’ın Timurlenk tarafından tahribi ve Ermeni mazlumlari” adında piyes oynatılmıştır.²⁴⁷

Piyenin ardından salondaki Ermeniler arasında büyük bir coşku meydana gelmiş hatta katılımcılar “Yaşasın Ermeni Krallığı” şeklinde bağırırlar.²⁴⁸ Bu süreçte bölgedeki misyonerler, Ermenilere kışkırtıcı söylemlerden uzak durmalarını ve burada bir harekete kalkışırlarsa başarısız olacakları şeklinde uyarılarda bulunurlar.²⁴⁹

Bu dönemde Adana İtidal gazetesinde yayınlanan bir yazıdan anladığımız kadarıyla Ermenilerin tiyatro ve piyesler oynattıklarını hatta bunları izlemeye Türkler de katılmıştır. Nitekim, Ermeni mektebine yardım toplamak için “Fekadar Bir Türk Zabiti” namındaki piyese Adana İtidal gazetesi yazarı İhsan Fikri katılmıştır. Artin Arslanyan ise Türkler ve Ermeniler arasındaki dostluk hakkında bir nutuk irad etmiştir.²⁵⁰ Mehmed Asaf Bey’in aktardığı ve Adana İtidal gazetesinde bahsedilen piyeslerin farklı olması esasen Taşnaklar ve İttihatçıların ortak hareket ettiğini göstermektedir.

Adana vilayetinde Amerikalı misyonerlerin Ermenileri etkilemek için muhtelif neşriyatlar ve propaganda faaliyetinde bulundukları görülmektedir.²⁵¹ Fakat, misyonerlerin az sayıdaki faaliyetine karşın bilhassa Muşeg’in Müslüman halkı tahrik etme konusunda başarılı olduğu söylenebilir. Adana’daki toplumlar arasında gerginliğe sebep Muşeg gibi kişilerin hareketlerinden ötürü Müslümanlar paniğe kapılırlar. Abdurrahman Şeref Bey’e göre Meşrutiyet’in ilanından sonra Ermenilerin özgürlük ortamından istifa ederek birtakım zararlı faaliyetlerde bulunmaları Müslüman ahali üzerinden olumsuz tesir bırakır. Bilhassa, silah talimleri, Mersin’de oynan piyeste söylenen sözler, başka bölgelerden getirilen zararlı Ermenilerin Adana vilayetine yerleştirilmesi gibi daha birçok gelişme toplumsal gerilimin artmasını etkiler.²⁵²

3.2.2. Ermeni Nüfus Yoğunluğunun Artması Meselesi

Ermeni milliyetçilerinin propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Adana vilayetindeki demografik yapıyı değiştirmek için getirdikleri Ermeni ailelerini vilayete ve civarlarına

²⁴⁷ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, s. 27-28. Ayrıca bkz. Adana İtidal, “Mersin’den Mektup”, S. 39, 12 Mayıs 1909.

²⁴⁸ Mehmed Asaf, s. 28.

²⁴⁹ A.B.C.F.M., Reel 663, No.173 (May 6 1909).

²⁵⁰ Adana İtidal, “Tiyatro”, S. 12, 15 Ocak 1909.

²⁵¹ BEO. 3313/248425.

²⁵² Abdurrahman Şeref Efendi, s. 71.

yerleştirdikleri iddia edilir. Örneğin, İngiliz çevirmen Athanasios Tripanis Adana’da yaşananlarla ilgili Binbaşı Doughty Wylie’nin aktardığına göre Arpa toplamak amacıyla Maraş’tan birçok Ermeni geldiği ancak alışılmışın dışında Adana ve civarındaki köylerde normal sayıdan daha fazla Ermeni olduğunu saptar.²⁵³ Aynı tarihlerde bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek ve kendilerine güç sağlamak için Hınçak komitecileri kendi adamlarını gizlice bölgeye getirirler. Bu anlamda tespit edilen bir olayda, Adana’nın bazı köylerinde gizlenen 20 kişilik Ermeni grubunun Harput ahalisinden oldukları, Maraş’ta yakalandıktan sonra verdikleri ifadelerde ise Amerika’dan geldiklerini itiraf ederler.²⁵⁴

Dönemin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey anılarında Taşnakların bölgede bir Kilikya Ermenistan’ı kurmanın hazırlığında olduklarını; bunun için silahlı ve talimli Zeytun, Van, Rusya, Muş ve Bitlis Ermenilerinin bölgeye getirildiğini ve gizlice yerleştirildiklerini ileri sürer.²⁵⁵ Abdurrahman şeref Efendi bölgedeki demografik yapıya ilişkin II. Meşrutiyet’e kadar olan son 7-8 senede “*Adana vilayetinin Ermeni nüfusu iki misli artđıđı tahrir-i nüfus cedvelinden anlaşılıyor*” demektedir.²⁵⁶ Benzer şekilde Divan-ı Harb-i Örfi tarafından hazırlanan raporda nüfus artışına dair şu tespitler yapılır:

“...*Ermeni unsurunun bu vilayet dahilinde teksirine bezl-i makderet ederek vilayati mücavire ve ba’ideden birçok Ermenileri celb ve iskân eylemiş oldukları ve evvelce yalnız bir ailenin ikâmet eylediği Ermeni hanelerinde dört-beş familyanın yerleşdiği netice-i tahkikatdan ve kaffesinin ceride-i nüfusa kaydedilmemiş olduğu muhakkak olmakla beraber üç yüz on dokuz senesi Martından sene-i haliye Martı’na kadar nefsi-i Adana Ermeni nüfusunun yüzde kırık sekiz raddesinde artmış idüğü kuyudat-ı resmîyeden müstebân ve müstefâd olmuş...*”²⁵⁷

Ermeni kaynaklarında ise Adana vilayetindeki aşırı nüfus artışının mevsimlik işçi göçüyle bağlantılı olduğu ve hadiselerin vuku bulduğu dönemde Ermeni nüfusunun fazla olmasının arkasında herhangi bir siyasî faaliyet olmadığı ifade edilir. Bu anlamda Ermeni tarihçi Kevorkian, Adana vilayetinde sistemli bir nüfus arttırma politikasının olmadığını

²⁵³ Sonyel, 2014, s. 42.

²⁵⁴ BOA.YPK.ZB. 38/36.

²⁵⁵ Adana vilayetindeki İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda Asaf Bey’in görüşünün doğru olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim, Mehmed Asaf Bey’in anılarında çok fazla çelişki olduğu için aktardığı bilgileri mukayeseli kullanıyoruz. Mehmed Asaf, s. 14.

²⁵⁶ Abdurrahman şeref Efendi’nin verdiği bu bilgiler konuya ilişkin çalışmalarda sıklıkla kullanılmaktadır. Fakat, 1901-1902 Çukurova Bölgesi Nüfus Taksimindeki bilgiler esas alındığında, 7-8 yıl içerisinde 10 bin civarında bir nüfus artışı olduğu görülmektedir. Abdurrahman şeref Efendi, s. 71.

²⁵⁷ BEO. 3621/271523. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

nüfus artışının göçmen işçilere alakalı olduğunu belirtir.²⁵⁸ Yukarıda belirttiğimiz üzere bölgeye her yıl sayıları değişen fakat ciddi miktarda göçmen işçinin gelmesi, bölgedeki demografik yapının değişmesinden belirleyici olur. Hasat mevsiminde Adana vilayetindeki göçmen işçilerin Türk, Kürt ve Ermenilerden müteşekkil oldukları yine bunların büyük ölçüde Doğu bölgesinden geçimlerini sağlamak için gelmeleri uzun yıllardır süregelen bir durumdur. Mehmed Asaf Bey, bölgeye gelen Ermenilerin devlet kurma amacı taşıdıklarını iddia etmektedir. Ancak, Mehmed Asaf Bey, Adana ve civarına, Ermenilerin ticaret veya çalışmak amacıyla geldiği gerçeğini de bilmektedir.²⁵⁹

Sinan Dinçer ise bölgedeki nüfus artışını göçmen işçilerle açıklamaya çalışır ve birçok etkenin bir araya gelmesinden ötürü 1909 yılında kitlesel bir nüfus artış olduğunu ifade eder. Bu etkenlerden birincisi 1905-1908 yılları arasındaki kuraklığa bağlı olarak çiftçilerin kendi işlerini kendileri görmek zorunda oldukları; ikincisi II. Meşrutiyet’le ordunun önemli bir kısmının terhis edilmesi neticesinde ortaya çıkan işgücü ve II. Abdülhamid döneminde ABD ve Transkafkasya’ya giden Ermenilerin memleketlerine dönmeleri; üçüncüsü 1908 Temmuz’unda mürur tezkeresinin kaldırılmasına bağlı olarak Osmanlı tebaasının sınırları içerisindeki seyahat hakkı verilir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak 1909 yılında Adana’daki nüfusta büyük bir artış yaşanır.²⁶⁰ Gerçekten, Adana’daki demografik yapının değişmesinde göçmen işçilerinin belirleyici olur ancak Hınçak mensuplarının bölgeye komiteci Ermenileri getirdikleri birçok kaynak tarafından doğrulanır.

3.3. Yereldeki Güç Kavgası ve Fikir Tartışmaları

3.3.1. İhsan Fikri ve Gergerli Ali Arasındaki “Sandalye” Kavgası

Adana Olaylarına giden süreçte yaşanan güç mücadelesi dolayısıyla vilayetteki otorite zafiyete uğramış ve toplumsal huzursuzluk derinleşmiştir. İhsan Fikri ile Gergerli Ali arasında uzun yıllardır süregelen ve tarihte “Sandalye Kavgası” olarak bilinen bu mücadele yerelde ciddi kutuplaşmaya sebep olmuştur. Güç kavgası esasında İhsan Fikri ile Gergerli Ali arasında kimin Adana Sanayi Mektebi’nde müdürlük yapacağı üzerine başlamış, dönemin tanığı Ali Münif Bey tarafından ikili arasındaki mücadele “haleflik-

²⁵⁸ Raymon Kevorkian, Ermeni Soykırımı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 130.

²⁵⁹ Mehmed Asaf, s. 75.

²⁶⁰ Sinan Dinçer, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, s. 270-271.

seleflik” meselesi şeklinde değerlendirilmiştir.²⁶¹ İhsan Fikri, Adana İtidal gazetesi sahibi ve yerelde güçlü etkisinden ötürü tanınmıştır. Gergerli Ali Bey ise Bahri Paşa dönemindeki davranışlarından ötürü sürgün edilmiş yine bildiğimiz kadarıyla İhsan Fikri ile olan mücadelesi hasebiyle ön plana çıkmıştır.²⁶²

Kavganın taraflarından İhsan Fikri ve yol arkadaşı Ahmet Muhtar, II. Abdülhamid döneminde zararlı kişiler muhtelif yerlere sürgün edilirler. İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar hakkındaki şikayetler üzerine, Osmanlı yönetimi, bu ikilinin 1899 yılında Diyarbakır’dan Payas’a sürgün edilmelerine karar verir. Dönemin Adana valisi Bahri Paşa kendisine faydalı olacağını düşündüğü İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ı vilayet merkezine getirterek yanına alır. Bu sıralarda Adana eşrâfından Rahmi Bey ve Bahri Paşa arasında Adana’da Sanayi Mektebi kurulması meselesi gündeme gelir. Nitekim, 1900 yılında “Adana Hamidiye Sanayi Mektebi”adı altında vilayette yeni bir mektep açılır. Kısa süre sonra Bahri Paşa’nın denetimindeki İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar mektepte çalışmaya başlamışlar ancak çok geçmeden Adana Maarif müdürü Ahmet Feyzi tehlikeli gördüğü bu kişilerin mektepten uzaklaştırılması gerektiğini Dahiliye Nezaretine bildirir. Ahmet Feyzi’nin şikayeti üzerine yapılan incelemelerde adı geçen kişilerin herhangi olumsuz faaliyetlerine rastlanılmaz. Dahası başarılı çalışmaları dolayısıyla İhsan Fikri Adana Hamidiye Sanayi Mektebi müdürlüğüne ve Ahmet Muhtar ise muhasebe memurluğuna getirilmiştir. İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın göreve başlamasına müteakip haklarında yapılan şikayetlerin ardı arkası gelmez. Bunun üzerine bir soruşturma komisyonu kurulur. Komisyonda görev yapan Muşeg Efendi sebebi bilinmemekle birlikte İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın yereldeki gücünü kırmak için karşılarındaki Gergerli Ali Bey’i destekler. 1907 yılına gelindiğinde baskıları kaldıramayan İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar mektepteki görevlerinden istifâ ederek ayrılırlar. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi müdürlüğüne ise Muşeg Efendi’nin desteklediği Gergerli Ali Bey getirilir.²⁶³

Meşrutiyet’in ilân edildiği sırada İstanbul’da bulunan İhsan Fikri Adana’ya dönmek için hazırlanırken yolda vilayete atanan yeni polis müdürüne denk gelir. Adana eşrâfı ve vali Cevad Bey, İhsan Fikri’nin yeni atanan polis müdürüyle birlikte vilayete geldiklerini öğrenir. Halk arasında yeni polis müdürünün İhsan Fikri’nin adamı olduğu yönündeki söylentiler ayyuka çıkar. Yaşanan bu gelişmelerin yol açtığı gerginliği dindirmek için yeni

²⁶¹ Ali Münif, s. 49.

²⁶² Tekin İdem, “Adana (Hamidiye) Sanayi Mektebi’nde Hakimiyet Mücadelesi ve “Sandalye Kavgası” Olayı”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 25, Ekim 2020, s. 183-194.

²⁶³ Adana İtidal, “Giriş”, (Yay. Haz. Ahmet Uçar-Selman Soydemir, Kemal Erkan), s. 11-15. Ayrıca bkz. Ali Münif, s. 49.

polis müdürünün yerine eşrâftan Kadir Bey görevlendirilir. Yereldeki gücü artık büsbütün sarsılan İhsan Fikri eski görevine dönmek için son çare olarak Gergerli Ali Bey'in yolsuzluk yapığı tarzında şâyialar çıkar. Bu süreçte İhsan Fikri, Gergerli Ali hakkındaki şâyiaları güçlendirmek için muhasebe memuru Hayri Efendi ve muallimlerden Vasıf Efendi'yi kendi saflarına dahil eder. Nitekim kısa süre sonra muhasebe müdürü Hayri Efendi, Gergerli Ali Bey'in "yolsuzluk yaptığını" hükümete bildirir, şahit olarak muallim Vasıf Efendi'yi gösterir.²⁶⁴

İhsan Fikri ayrıca Adana valisi Cevad Bey'in yolsuzluklar karşısında sessiz kaldığını ve görevini yerine getirmediğine dair ifadelerin yer aldığı afişleri vilayetin sokaklarına yapıştırarak muhtelif propagandalar yapmıştır. Sonuçta İhsan Fikri'nin propaganda faaliyetlerinden ötürü Gergerli Ali hakkında uzun süren bir soruşturma yapılmıştır. Muşeg Efendi, yaşanan gelişmeler karşısında Ermenilerin tarafsız kalmadığını buna karşın İhsan Fikri'nin arkadaşları olan Artin Arslanyan ve Harut Semikyan'ın mahkemede Gergerli Ali aleyhinde ifade verdiklerini belirtmiştir.²⁶⁵

Adana vilayetindeki güç kavgasının ayyuka çıktığı bu süreçte Gergerli Ali'nin yandaşları ve İhsan Fikri'nin ekibi halktan destek toplamak amacıyla ayrı ayrı miting yapacaklarını yöneticilere bildirir.²⁶⁶ Adana İtidal gazetesinin haberine göre İhsan Fikri'nin ekibindeki Vasıf Bey ve Hayri Bey Sanayi Mektebi meselesine ilişkin Gergerli Ali aleyhinde miting yapmayı kararlaştırır ama yağmur dolayısıyla miting iptal edilir.²⁶⁷ Adana valisi Cevad Bey yaşanan gelişmelerden ötürü vilayette halk arasında gerilimin karışıklığa yol açabileceğinden hareketle miting yapılmasına karşı çıkar.²⁶⁸ İhsan Fikri, valinin bu tutumundan hoşnut olmadığını belirten uzun bir yazı kaleme alır. Buna göre Cevad Bey ahlâksız olmamakla birlikte Adana vilayetine valilik yapabilecek kapasiteye sahip olmadığı ve etrafındaki kişilerin tahriklerine çabucak inandığı için adil bir yönetici değildir. Bu yazının devamında Adana vilayetinde huzurun sağlanması için yeni bir vali gönderilmesi elzem telakki edilir.²⁶⁹

²⁶⁴ Osman Karlangıç, "İkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909), Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S. 9, 2019, s. 138. Detaylı bilgi için bkz. BEO. 3621/271523. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

²⁶⁵ Önder Uçar, The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2021, s. 83.

²⁶⁶ BOA. DH. MKT. 2776/44.

²⁶⁷ Adana İtidal, "Miting", S. 28, 28 Mart 1909.

²⁶⁸ Uçar, s. 81.

²⁶⁹ Adana İtidal "Geçen Günkü Mitingler Neye Kaldı? Vali Beyin Telâşi", S. 29, 30 Mart 1909.

Karlangıç'a göre İhsan Fikri'nin propaganda çalışmaları boşa çıkmış nitekim 3 Nisan 1909 tarihinde çoğunluğun katılımıyla Gergerli Ali Bey hakkında beraat kararı verilmiştir.²⁷⁰ Bu karardan hoşnut olmayan İhsan Fikri ise Gergerli Ali hakkındaki eleştirel görüşlerini gazetesinde kaleme aldığı yazılarında sık sık dile getirmiştir. İhsan Fikri ise kaleme aldığı bir yazıda, kendisinin Sanayi Mektebi görevine geri dönmek istemediğini ve Gergerli Ali aleyhinde herhangi bir faaliyet yürütmediğini iddia etmiştir.²⁷¹ Halbuki belirttiğimiz üzere İhsan Fikri Sanayi Mektebine dönmek amacıyla Gergerli Ali Bey'i görevinden uzaklaştırmak için muhtelif propagandalar yapmıştır. Hatta bizzat kendi gazetesinde Sanayi Mektebinde çalışan bir kişinin Gergerli Ali hakkındaki olumsuz görüşlerine yer vermiştir.²⁷² Yereldeki güç kavgasında İhsan Fikri'nin saflarına katılan Hayri Bey yine Gergerli Ali hakkında suçlayıcı ve aşağılayıcı nitelikte uzun bir yazı kaleme almıştır.²⁷³ Adana Olaylarından sonra kaleme alınan bir raporda bölgedeki rekabete ilişkin şu tespitler yapılır:

*“Adana vali-i sabıkı Cevad Bey'in Adana'ya muvaseletinden tahminen bir ay kadar sonra biri Mekteb-i Sanayi Müdürü Gergirli Ali Efendi diğer İtidal Gazetesi muharriri İhsan Fikri Bey fırkası olarak Adana'da iki cemiyet teşekkül etmiş. İhsan Fikri Bey fırkası vali-i sabık Cevad Bey aleyhinde Gergirli Ali Efendi fırkası ise meşhur Gökdereliyan dahi dahil olduğu hâlde müşarünileyhin lehinde bulunmuşlardır. İtidal Gazetesi'nin son birkaç aylık koleksiyonu bu fırkalar arasındaki muhalefeti alenen gösterir. Günden güne artan bu fırka ihtilafı hasebiyle İtidal Gazetesi vali aleyhinde pek ağır neşriyyâta başlamış hatta iki fırka arasında tertib edilip Cevad Bey gayretiyle men edilen mitingler ol vakit için iki fırka-i muhalefe[t] arasındaki müsâdemeyi muvakaten def etmiş ise de az zaman sonra Cevad Bey'in aleyhindeki fırka son kuvvetini sarfa ve bu zatı istifâya mecbur edecek her dürlü tedâbîre daha doğrusu tahkire tevessül etmekten geri durmamış.”*²⁷⁴

Gergerli Ali, İhsan Fikri'nin kendisine karşı izlediği bu düşmanca tutum karşısında Bağdadizade Abdülkadir ve Ali İlmi gibi bölgenin önemli simalarıyla ittifak kurar.²⁷⁵ Bu

²⁷⁰ Karlangıç, “İkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909), s. 139.

²⁷¹ Adana İtidal, “Mızrak Çuvala Sığmaz”, S. 28, 27 Mart 1909.

²⁷² Adana İtidal, “Mekteb-i Sanayi Ahvali”, S. 30, 3 Nisan 1909.

²⁷³ Adana İtidal, “Mekteb-i Sanayi Meselesi ve Safahatı”, S. 31, 6 Nisan 1909. Rehberi İtidal ve Çukurova Gazetelerine ilişkin hakaret içeren yazı için bkz. Adana İtidal, “Şehrimiz Muhabirimizden”, S. 20, 17 Şubat 1909.

²⁷⁴ Raporun tamamı için bkz. Tanin, “Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtaldan Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

²⁷⁵ Akşam, “Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri”, 27 Eylül 1938, s. 10.

dönemde Ali İlmi (daha sonra İttihâd-ı Muhammedî namına faaliyet yürüten) Adana İtidal gazetesi yazarlarına muhalif olduğunu göstermek için Rehber-i İtidal adında bir gazete neşreder.²⁷⁶ Mehmed Asaf Bey anılarında Ali İlmi'nin güvenilir bir kişiliğe olduğuna dikkat çeker. Ayrıca Ali İlmi, İstanbul'daki Derviş Vahdet'i ve destekçilerine Adana vilayetinde yaşananlarla ilgili bilgiler aktarır. Ali İlmi bölgedeki Müslümanlar ve Ermeniler arasında yaşanan sorunlardan faydalanarak kendi gücünü arttırır.²⁷⁷

Ali İlmi, Rehber-i İtidal gazetesini bizzat Bağdadizade Abdülkadir'in denetimi altında çıkarır.²⁷⁸ Böylece İhsan Fikri ve ekibine karşı Gergerli Ali ve Ali İlmi'nin Osmanlı Ziraat Cemiyeti'nin kurucularıyla, yaptığı ittifak bölgedeki tansiyonun artmasında etkili olur. Bu gerginliğin önemli göstergelerinden birisi de, Adana Olaylarının tezahüründen kısa süre önce Adana İtidal gazetesindeki bir yazıda, Ali İlmi'nin şahsına yönelik hakaret içeren sözler söylenmiştir. Ayrıca Rehber-i İtidal gazetesi ve destekçileri doğrudan hedef alınarak haklarında ağır sözler telaffuz edilmiştir.²⁷⁹ Adana İtidal gazetesinde yayınlanan benzeri bir yazıda ise Ali İlmi ve Rehber-i İtidal hakkında şu sözler söylenir:

*“Evvelki gün şehrimizde neşredilen ve matbuat için büyük bir leke olacağı tabii bulunan “Rehber-i İtidal” ceridesinin mahiyet-i garaz-karanesini baştan ahire aleyhimiz tahsis edilen münderecatının mütalaasından muhterem hemşehrilerimiz bittabi anlamışlardır. İtidal'ın neşriyyât-ı muhikka ve adilânesinden dilgir, malumattan, insaniyetten her şeyden bir-behre istibdâd döküntüsü birtakım e'adi vardır ki iki sözü olsun bir yere getirmekten aciz oldukları hâlde şunun, bunun kalemlerini ellerinde kullanmaktan utanmazlar, yine şuna buna hayasızca taarruzda bulunmaktan zevk alırlar. Her bulunduğu işte görülen birçok mesavi ve irtikabatından dolayı ilân-ı hürriyeti müteakip vuku bulan feryatlar üzerinde işten el çektirilerek hala muhakemeler altında sürünen Rehber muharriri de işte tam o erbab-ı ağrazın işine yarayacak fitratta garazkar, adi bir adamdır.”*²⁸⁰

²⁷⁶ Adana İtidal, “Rehber-i İtidal”, S. 7, 17 Aralık 1908. Ayrıca bkz. Ali Birinci, “Fanizade Ali İlmi Bey”, İlmi Araştırmalar Dergisi, S. 5, 1997, s. 79.

²⁷⁷ Mehmed Asaf, s. 6-7. İttihatçılar tarafından Cebel-i Bereket'ten Selanik'e gönderilen bir telgrafta Ali İlmi'nin faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verilir. Milliyet, “İttihat ve Terakki”, 22 Teşrin-i Sani 1934, s. 5. Ali İlmi bu dönemde Derviş Sükuti aracılığıyla İttihâd-ı Muhammedî'nin yayın organı olan Volkan gazetesine yazılar göndermiştir. Ali Birinci, “Fanizade Ali İlmi Bey”, s. 77-78.

²⁷⁸ Uçar, s. 78.

²⁷⁹ Adana İtidal, “Hürriyetin İlk Devresi-Müstebidlerin Halecanı-İlmi'nin Kovulması, Rehber'in kahramanlığı ve Muvaffakiyeti-Eskiler Canlanıyor, Kim Kimi Himaye Ediyor – Çukurova'nın Şaşkınlığı”, S. 31, 6 Nisan 1909.

²⁸⁰ Adana İtidal, “Son Cevap ve Teessüf”, S. 22, 27 Şubat 1909.

Adana vilayetindeki güç kavgasında kendine taraftar toplamak isteyen Bağdadizade Abdülkadir'in çevresinden bazı kişiler, Ermenilerin ve Rumların yoğunlukta yaşadıkları yerlere giderek kendilerini desteklemelerini ister. Adana İtidal gazetesinin haberine göre gerek Ermeniler gerek Rumlar böyle bir daveti kabul etmez. Bu süreçte yereldeki gayrimüslim toplumlardan destek sağlamayan bu kişiler, vali Cevad Bey'i kendi saflarına çeker. Bilhassa Adana valisi Cevad Bey'in Bağdadizade Abdülkadir'in kurduğu Osmanlı Ziraat Cemiyetini sık sık ziyaret etmesi yereldeki Meşrutiyet taraftarlarının büyük tepkisine sebep olur. Bu süreçte Adana İtidal gazetesi yazarları, Bağdadizade Abdülkadir ve çevresini "dalkavuk" olarak tanımlar.²⁸¹ Ayrıca Karabet Çalyan, Cevad Bey'in Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ni sıklıkla ziyaret ettiğini buna mukabil, Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yalnızca bir iki defa gitmesini eleştirir.²⁸²

Abdurrahman Şeref Efendi, Adana vilayetindeki nüfuz sahibi Bağdadizade ailesinin Meşrutiyet döneminde İttihâd-ı Muhammedî saflarına katılarak bölgede nifak tohumlarını ektiğini belirtir.²⁸³ Adana vilayetinde Meşrutiyet taraftarlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti desteklemelerine mukabil anayasal düzene geçişle nüfuzlarını kaybeden Bağdadizade ailesi, İttihâd-ı Muhammedî saflarına katılır. Bağdadizade ve ekibinin, İttihâd-ı Muhammedî Cemiyetini desteklemelerindeki amaç yerelde konumlarını güçlendirmek ve rakiplerinin gücünü zayıflatmaktır. Adana İtidal gazetesinde yayınlanan bir yazıda, Meşrutiyet'in ilânıyla yereldeki nüfuzlarını kaybeden birtakım kişilerin Ermenileri hedef göstererek muhtariyet fikrinde oldukları yönünde Müslümanları galeyana getirdikleri saptanır ve ağır bir şekilde eleştirilir.²⁸⁴ II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık iki ay sonra yeni rejimden umduğunu bulamayan mütegalibe, Ermenilerin geçmiş dönemdeki mallarının iadesi için mahkemeye başvurmasıyla çileden çıkar. Bundan sonraki süreçte ise mütegalibeden bazı kişiler, Müslüman ahaliye giderek Meşrutiyet'in İslam aleyhinde olduğunu ve Ermenilerin bağımsızlık için çalıştıkları şeklinde birtakım telkinlerde bulunur.²⁸⁵

²⁸¹ Ermeni ve Rumlar arasında taraftar toplamak için Debbagzade Hacı Ali Efendi ve Yusuf Tanba Efendi gibi isimler muhtelif çalışmalar yaparlar. Adana İtidal, "Vali Beyin Lehide", S. 30, 3 Nisan 1909. Ayrıca bkz. Akşam, "Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri", 27 Eylül 1938, s. 10.

²⁸² Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 48.

²⁸³ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 76.

²⁸⁴ Adana İtidal, "Redd-i Eracif", S. 4, 7 Ekim 1908.

²⁸⁵ Akşam, "İki Unsur Arasındaki Zıtlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde", 25 Eylül 1938, s. 12. Le Temps'in Adana'ya gönderdiği Edouard Barfoglio da benzeri tespitleri yapar. Kevorkian, s. 139.

Adana İtidal gazetesinde yayınlanan Burhan Nuri'nin "Matbuatımız İçin" başlıklı yazısında, Rehber-i İtidal gazetesi yazarlarını saldırgan üslupları dolayısıyla eleştirilir.²⁸⁶ Ayrıca gazetenin başka yayınlarında da İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının çıkarttığı Rehber-i İtidal gazetesinin yayın politikaları ve yazarları ağır şekilde eleştirilerek açıkça meydan okunur.²⁸⁷ Adana İtidal gazetesinde yayınlanan bir yazıda üstü kapalı şekilde vilayetteki bazı cemiyetler ve şahıslar eleştirilir. Adana Olaylarından kısa süre önce yayınlanan bu yazıda şunlar söylenir:

*"İlan-ı hürriyeti müteakip şehrimizde bir iki münafık memur türedi. Vazifelerini unuttular, yüzlerine bir hamiyet maskesi takıyorlar. Cidden hürriyet-perver zevata karşı hürriyet-perver göründüler. Sairlerine karşı da başka türlü davrandılar. Berikilerinden aldıkları sözü ötekilerine götürdüler. Ötekilerini kurcalayarak buldukları meta-ı berikilerine sattılar. Nihayet matlublarına muvaffak oldular. Arzuları yekdiğerine muarız fırkalar teşkil etmek, memleketin nifak ve tefrikasından istifade eylemek değil mi idi? Zaten mazi onun esaslarını mükemmelen ihzar etmişti. Bu mütemadi gayretlerin de tesiri oldu. Şehrimizde yekdiğerine muarız fikirli partiler teşekkül etti. Hakikat unutuldu, yerine ağraz kaim oldu."*²⁸⁸

Yereldeki kutuplaşma düşünüldüğünde buradaki yazının İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve yandaşlarına yönelik kaleme alınmış olması muhtemeldir. Ayrıca bu yazıda vurgulandığı üzere vilayette şahsi menfaatler peşinde koşun kişiler yerelde kutuplaşmaya yol açmıştır. Süleyman Kani İrtem, Adana vilayetinde şahsi menfaatler elde etmek için Ermeniler ve Müslümanların arasında huzursuzluk çıkartan birtakım kişilerin olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁹

3.3.2. Bağdadizade Abdülkadir'in Ermeni İleri Gelenleriyle Olan Mücadelesi

Yereldeki bir başka çatışma ise Bağdadizade Abdülkadir ve Karabet Gökderliyan'la arasında uzun süredir devam eden güç ve bir çiftlik davası olduğu bilinmektedir.²⁹⁰ Öte yandan bir başka Ermeni ileri gelenlerinden Karabet Çalyan'ın Abdülkadir Bey'in servetini nasıl elde ettiğine dair suçlayıcı ifadeler kullanması büyük bir infiâl yaratmış ve ikili arasındaki gerilimin tırmanmasına sebep olmuştur. Ali Münif Bey'e göre Karabet Çalyan

²⁸⁶ Adana İtidal, "Matbuatımız İçin", S. 31, 6 Nisan 1909.

²⁸⁷ Adana İtidal, "İtidal", S. 31, 6 Nisan 1909.

²⁸⁸ Adana İtidal, "Memleketi Karıştıran Münafıklar!", S. 31, 6 Nisan 1909.

²⁸⁹ Akşam, "Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı-Yıldıza Yağdırılan Jurnaller", 22 Eylül 1938, s. 12.

²⁹⁰ Akşam, "Ermeni Komitecilerin Faaliyet, Gençlere Okutulan Eserler", 24 Eylül 1938, s. 8.

Adana vilayetindeki önemli Ermeni şahsiyetlerden birisidir.²⁹¹ Tartışmanın odağındaki Abdülkadir Bey ise yerelde güç sahibi ve önemli tüccar olarak bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre Abdülkadir Bey'in ticari faaliyeti ve geniş araziler alarak güçlenmesi, yereldeki Ermeni tüccarlar tarafından hoş karşılanmaz.²⁹² Ermeni kaynaklarında ise Bağdadizade Abdülkadir Bey haksız kazanç sağladığı ve bölgede ikilik çıkardığı için vali Bahri Paşa döneminde sürgün edilir. Bahri Paşa'nın Abdülkadir Bey ve ekibini sürgün etmesi, Karabet Çalyan ve Muşeg Efendi tarafından takdir edilmiştir.²⁹³ İkili arasındaki düşmanlık, zamanla şiddetlenmiş ve Meşrutiyet'in ilânından sonra yereldeki kutuplaşmada, bu durumun etkileri bariz bir şekilde görülür.

Yereldeki kutuplaşmanın arka planı ise şöyledir, Bağdadizade Abdülkadir ve oğlu Abdurrahman, II. Meşrutiyet'i desteklerken zamanla İttihâd-ı Muhammedî saflarına katılarak İttihatçılara muhalif olurlar.²⁹⁴ Esasen bu dönemde Adana vilayetindeki İttihat ve Terakki'nin merkezi tarafından alınan karar neticesinde Bağdadizade Abdülkadir'in oğlu Abdurrahman sebebi bilinmemekle birlikte cemiyetten kovulur. Bu durum karşısında ise Bağdadizade Abdülkadir ve oğlu Abdurrahman, İttihatçılara muhalif olduğunu bariz bir şekilde gösterebileceği Osmanlı Ziraat Kulübü'nü kurar, ilerleyen dönemlerde ise İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Adana'daki temsilcisi olurlar. Başlangıçta yereldeki İttihatçılar, Osmanlı Ziraat Kulübü'ne ılımlı yaklaşır. Sıhî adlı bir kişi tarafından Adana İtidal gazetesinde kaleme alınan bir yazıda Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ne ihtiyaç duyulduğu ancak cemiyete olan ılımlı yaklaşımın boşa çıkabileceği belirtilir. Yukarıda belirttiğimiz üzere yaşanan gelişmelerden sonra Osmanlı Ziraat Kulübüne yönelik bakışın değiştiğini söyleyebiliriz.²⁹⁵ Ahmet Şerif Bey'e tespitlerine göre Meşrutiyet'in ilânından sonra açılan kulüplere eşrâftan ve memurlardan birtakım kişiler en önce katılmıştır. Bilhassa eşrâftan kişiler, yereldeki güçlerini sürdürmek için yeni kulüplere katılır ancak kısa süre sonra istediğini elde edemeyince tabir-i caizse ümit boşa çıkınca bu kulüplerden ayrılırlar.²⁹⁶

²⁹¹ Ali Münif, s. 49. Mehmed Asaf Bey'e göre ise "vatan haini" ve Adana Olaylarının tertipçisidir. Mehmed Asaf, s. 9.

²⁹² Pancar, s. 68-69.

²⁹³ Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 27-28.

²⁹⁴ Adana'da İttihatçılar, Hürriyet kahramanı Tefik Nevzat Bey'in kabrinin tadilatı için para toplarken yine Bağdadizade Abdülkadir'in oğlu Abdurrahman maddî yardımda bulunmuştur. Adana İtidal, "İhya-yı Emvat", S. 2, 12 Eylül 1908. Abdurrahman Bey, işgal yıllarında Adana valiliği görevini icra etmiş ancak Milli Mücadele aleyhtarı olduğu gerekçesiyle 150'likler listesine alınmıştır. Hilmi Uran, s. 513. Ayrıca bkz. BCA. 30.18.1.1./17.93.13.

²⁹⁵ Adana İtidal, "Osmanlı Ziraat Cemiyeti", S. 8, 22 Aralık 1908.

²⁹⁶ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 286-287.

Bağdadizade Abdülkadir gibi Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde yereldeki gücü zayıflayan eşrâftan bazı kişilerin zamanla İttihatçılara ve onlarla işbirliği hâlindeki Ermeni ileri gelenlerine karşı düşmanca bir tavır takındıklarını görmekteyiz.²⁹⁷ Adana vilayetindeki kutuplaşmada Gergerli Ali, Zor Ali, Boşnak Salih, Batumi Osman ve Debbagzade Hacı Ali gibi önemli isimler Bağdadizade Abdülkadir'in yanında yer alır.²⁹⁸ Buna mukabil Ermeni ileri gelenlerinden Karabet Çalyan ve Artin Arslanyan'ın dışında İttihatçı Ali Münif Bey gibi nüfuzlu bazı kişiler ise İhsan Fikri'yi destekler.²⁹⁹

Bu gelişmelerin yaşandığı süreçte Çalyan'ın belirttiğine göre İttihâd-ı Muhammedî saflarına katılan Abdülkadir Bey ve çevresi, yereldeki Müslümanları Meşrutiyet aleyhinde galeyana getirmek için büyük çaba harcamıştır. Abdülkadir Bey'in yakın temasta olduğu bilinen Edilbelileri aşiretinden kalabalık bir grup çarşıya gelerek Müslüman kadınlarının Ermeni dükkânlarında alışveriş yaparken yüzlerini açtıklarını bunun şeriata uygun olmadığını halka telkin ettikten sonra Meşrutiyet aleyhinde bağırdıkları görülmüştür.³⁰⁰ Karabet Çalyan, Abdülkadir'in Meşrutiyet aleyhtarı olduğunu sıklıkla vurgular ve şahsına yönelik şunları söyler:

“Bundan elli sene önce, Abraham birçok öşür iltizam etmiş ise de, Adana'yı istila eden büyük bir kolera salgınından korkarak varını yoğunu Abdülkadir'e emanet edip Yaylak'a kaçmıştı. Abdülkadir bu fırsattan yararlanarak malları ve dükkânı hileyle zimmetine geçirmişti. Abraham döndüğünden öşürle ilgilenmemişti. Abdülkadir ise, ustası Abraham'ın dükkânı açık bırakarak kaçtığını ve öşürlerin zarar uğradığını söyleyerek işin içinden sıyrılmış; çaldığı paralarla kendine ayrı bir iş kurarak ticarete atılmıştı. Hilebaz Abdülkadir, Adanalı Müslüman halkın yüksek ahlâki ve saf gönüllüğünden faydalanarak kendine bir konum yaratmak için Edilbeli aşiretiyle içli dışlı oluyor, soylu Ramazanzadelerin nüfuzundan yararlanıyordu. Bu şahıs, kirli işlerine Ermenileri de ortak etmeye çalışmıştır. Fakat yaradılış olarak Türklerle aralarında manevi bir bağ bulunan Ermeniler, amacı iki halkın arasına nifak tohumları ekerek servet ve güç elde etmek olan bu şeytana uymamışlardır. Ermeniler asla Ramazanzadelerden ayrılmamıştır. İşte bu sebeple, Abdülkadir hem Ermenilere hem de Ramazanzade beylerine karşı düşmanlık

²⁹⁷ Akşam, “İki Unsur Arasındaki Zıdlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde”, 25 Eylül 1938, s. 12. Akşam, “Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi, Heyecan Artıyor”, 29 Eylül 1938, s. 12. Ayrıca bkz. Tetsuya Sahara, “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, s. 124.

²⁹⁸ Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, s. 15. Ayrıca bkz. Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 48.

²⁹⁹ Adana İtidal, “Ali Münif Bey”, S. 4, 7 Ekim 1908.

³⁰⁰ Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 38.

beslemeye başlamıştır. Abdülkadir, zengin Kuyumcuyan ailesini kancasına takıp zayıflıklarından yararlanarak bütün servetlerini gaddar ellerine geçirmiştir.”³⁰¹

Çalyan’ın bu iddiaları başka kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır.³⁰² Örneğin, Süleyman Kani İrtem’e göre Bağdadizade ailesi Ermenilerin zenginlikleri kışkandıkları için onlara karşı düşmanlık besler.³⁰³ Muşeg Efendi anılarında Bağdadizade Abdülkadir Bey ve yereldeki rekabete ilişkin şunları söyler:

“(…) Nefs-i Adana’da eşrâftan Bağdadizade [Abdülkadir] Efendi ve hempaları Ermeniler’in bazar-ı ticarete haiz-i tevevvuk olmalarından ileride umur ve sanayi [ve] zira’iyye de dahi bir mevki-i rûçhan tutacaklarını istidlal eyleyerek herçi-bad-abad bunların zararına olarak kendilerine menabi-i fevkaled-i menafî tedariki için aralarında gizli bir ittifak akd eylediler. Bütün Adana vilayetinde eşrâftan ve ashab-ı araziden bir ferd var mıdır ki servet-i menkule ve gayr-i menkulesini gasb ile, sirkat ile hatta cinayet ile kazanmış olmasın?”³⁰⁴

Adana İtidal gazetesindeki yazılarda genellikle Meşrutiyet’in ilânından sonra nüfuzlarını kaybeden kişilerin faaliyetleri eleştirilir. Nitekim, “İşte Mühim Bir Sual” adlı yazıda nüfuzlarını kaybeden kişiler ve faaliyetleriyle ilgili şunlar söylenir:

“Başka yerleri bilemezsek de memleketimizin ahvaline oldukça vakıfız. Bazı ihvan şehrimizde böyle bir fırkanın mevcudiyetini iddia ediyorlar. Biz bu hususta bir fikir beyan etmek istemeyiz. Yalnız bu gibi zevata eski devrin artık bir daha avdet etmemek üzere zalam-ı maziye karıştığını anlatmak isteriz. Devr-i sabıktaki hükümler, nüfuzlar, valiye intisab ile yahut bir meclis veya mahkemede aza olmakla şunu bunu tehdit edişler artık geçmiştir. Menafî gayr-i meşrûya hizmet fikri artık olmamalıdır. Kanun-i Esasi müsavat, hürriyet ilân ediyor. (...) Mazilerine tahassür çeken zevata ihtar ederiz ki: Bugün milletin hürmetine mazhar olmak için dehşetli bir nüfuz peyda etmeye hükümete intisab eylemeye veyahut fevkalade sahib-i servet olmaya ihtiyaç yoktur. (...) Böyle telâş edip de hürriyete hal-i mesudiyet-i hazıraya karşı bir fırka-i ma’kuse teşkili derdine düşeceklerine kendilerini millete sevdirecek bir tarik-ı fedakari ihtiyar eyleseler yakın bir istikbalde hiç şüphe yoktur ki yine eski hürmete mazhar olurlar.”³⁰⁵

³⁰¹ Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 67-68.

³⁰² Abdurrahman Şeref Efendi, s. 74.

³⁰³ Akşam, “Ermeni Komitecilerin Faaliyet, Gençlere Okutulan Eserler”, 24 Eylül 1938, s. 8.

³⁰⁴ Aktaran Abdurrahman Şeref Efendi, s. 74.

³⁰⁵ Adana İtidal, “İşte Mühim Bir Sual!”, S. 2, 12 Eylül 1908.

Anladığımız kadarıyla Meşrutiyet'in ilânından sonra nüfuzunu kaybettiği belirtilen bu kişilerin cemiyet kurma girişimleri açık bir şekilde eleştirilir. Adana İtidal gazetesinde yayınlanan yazıdan kısa bir süre sonra vilayette Osmanlı Ziraat Cemiyeti kurulur. Haberin yazarı Sıhhî, Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ne ilişkin tebriklerini belirtir ancak kurucusu olan Bağdadizade Abdülkadir hakkında herhangi bir şey söylemez.³⁰⁶ Adana İtidal gazetesinin yayınlarında Bağdadizade Abdülkadir Bey ile alakalı bir yazıya rastlanılmaz. Genellikle gazetede Bağdadizade Abdülkadir Bey'in çevresinde bulunan kişilerin aleyhinde yazıların yayımlandığı söylenebilir.

Pancar ise Bağdadizade Abdülkadir Bey'in vilayetin kalkınmasına önemli katkıda sağladığını ve İttihatçılarla iyi ilişkiler kurduğunu iddia etmektedir.³⁰⁷ Fakat Bağdadizade Abdülkadir Bey İttihatçılara muhalif olduğunu göstermek için Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ni kurduğu ve İttihâd-ı Muhammedî'nin yereldeki temsilcisi olduğunu belirttik. Ayrıca Abdülkadir Bey'in yerelde İhsan Fikri'nin rakiplerinden Gergerli Ali ve Ali İlmi gibi kişilerle ittifak kurması bile İttihatçılar aleyhinde çalıştığını gösterir.³⁰⁸

3.4. Aşırı Silahlanma ve Toplumsal Kutuplaşma

Adana Olaylarının meydana gelmesinde Müslümanlar ve Ermenilerin olağandışı silahlanmaları, toplumsal gerilimin had safhaya ulaşmasında bir dönüm noktasıdır. Lambert, II. Meşrutiyet'in ilânıyla, Hristiyanların silahlanmasına ilişkin yasağın kaldırılması neticesinde Haçın'deki birçok kişinin sevindiğini yazar.³⁰⁹ II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana vilayetinde özgürlük ortamından istifade eden bazı Müslüman ve Ermeni tüccarlar dışarıdan getirdikleri silahları bölge halkına satarak önemli paralar kazanır. Silah satışı birçok kişi tarafından menfaat sağlayacakları bir iş olarak görülmüştür. Damar Arıkoğlu anılarında silah ticaretine dair şunları söyler:

*“Çarşıda, sokakta, mağazalarda her çeşit silah serbestçe silah satıyor ve herhangi bir takibata da uğramıyorlardı. Çünkü hürriyet vardı. Kimse kimsenin işine karışamaz zihniyeti her tarafta hakimdi.”*³¹⁰

³⁰⁶ Bu yazının İhsan Fikri ve Bağdadizade Abdülkadir arasındaki kavgadan önce yayınlanmış olması muhtemeldir. Adana İtidal, “Osmanlı Ziraat Cemiyeti”, S. 8, 22 Aralık 1908.

³⁰⁷ Pancar, s. 69.

³⁰⁸ Bedross Der Matossian, “From Bloodless Revolution to Bloody Counterevolution: The Adana Massacres of 1909”, Genocide Studies and Prevention, No 6:2, 2011 Summer, s. 157-158.

³⁰⁹ Lambert, s. 30.

³¹⁰ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

Cemal Bey, Adana Olaylarının sorumlusu olarak değerlendirdiği Muşeg'in bölgede kendi adamlarını silahlandırmak için Avrupa'dan muhtelif silah getirttiğini belirtir.³¹¹ Mehmed Asaf Bey Muşeg'in silahlanma faaliyetlerine dair şunları söyler:

*“Ermeni murahhası Muşeg, maiyetinde 15-20 kadar Ermeni komitecisi olduğu hâlde bütün vilayeti ve nihayet bizim sancağı dolaşmış ve en kalabalık ve zararlı Ermenilerin yaşadığı Dörtyol'da bir müddet kalıp dinlenmiş, halkı türlü nutuklar söylemekle ayaklanmaya ve hükümete karşı kıskırtmıştır. Tam Kıbrıs'ın karşısında bulunan Dörtyol'un ıssız iskelesine binlerce silah ve cephane çıkartarak buralarda pazarlarda satılân asker sergileri gibi silah sergileri kurdurmuş ve halkı mutlaka silah satın almaya zorlamış, onları İslamların kendilerini keseceklerine inandırmıştı. Bu hey'et ellerinden Ermenistan bayrağı olduğu hâlde bu geziyi toplu olarak atlarla yapmışlardı.”*³¹²

Bir İngiliz raporunda Muşeg'in 1895 yılındaki karışıklıklar sırasında hayatını kaybeden Ermeniler için Türklerin öldürülmesi gerektiğini “intikam”, “cinayet karşı cinayet”, “silah satın alın” gibi Ermenileri etkilemeye yönelik propagandalar yaptığı saptanmıştır. Raporun devamında Muşeg'in ticari kazanç sağladığı için bölgedeki Ermenileri silahlandırmaya çalıştığı belirtilir (EK 1).³¹³ Bu durumun önemli göstergelerinden birisi de şüphesiz Muşeg'in Adana Ermenileri için kaleme aldığı şu mektuptur:

*“Halka tavsiyemiz şudur ki, ülkeye ve anayasaya karşı görevlerini yerine getirebilmeleri için, herkes elinden geldiğince silahlanmalıdır. Bu hazırlıklılık, aynı zamanda, talisiz bir saldırı karşısında meşruti hükümetinin yardımı gelene kadar iyi kötü bir öz savunma aracı olacaktır.”*³¹⁴

Trowbridge, Muşeg'in silahlanma çağrısının bölgede devam eden gerginliğin artmasında etkili olduğunu belirtir.³¹⁵ Osmanlı arşiv belgelerinde Muşeg ve ekibinin, kiliselerde bomba ve silah biriktirdikleri saptanır.³¹⁶ Bu dönemde Muşeg ve ekibinin, Ermenileri silahlandırmaya yönelik çağrılarına karşın aynı şekilde İhsan Fikri ve İsmail Sefa gibi Adana İtidal gazetesi yazarlarının ise Müslümanları silahlandırmak için telkinlerde bulundukları iddia edilir.³¹⁷ Muşeg anılarında Adana vilayetindeki eşrâfın yanı

³¹¹ Cemal Paşa, s. 382.

³¹² Mehmed Asaf, s. 7.

³¹³ CAB, 37/100/111.

³¹⁴ Matossian, s. 258.

³¹⁵ A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-570, (23 April 1909)

³¹⁶ BEO. 3621/271525. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

³¹⁷ Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 47.

sıra müstebidlerin külliyatlı silah ithal ederek ticaret yaptıklarını buna mukabil bölgede Ermeni silah tüccarının olmadığını söyler.³¹⁸ Lambert'in tespitlerine göre Haçin'de yoğun olarak yaşayan Ermenilerin aksine Müslümanların silahlandıklarına esasen diğer bölgeden farklı olarak bu durum karşısında Ermenilerin komşusu olan Müslümanlara kuşkuyla bakar.³¹⁹

Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie tarafından kaleme alınan bir raporda anayasanın uygulamaya konulmasından itibaren bölgeye 40.000 silah, rövolver ve otomatik tabanca getirildiğini iddia etmiştir.³²⁰ Wylie'nin bu iddiasına karşılık Osmanlı kayıtlarına göre, bölgeye Meşrutiyet'in ilânından sonra resmî yollardan 12.840 silah getirilmiştir.³²¹ Bir başka kaynakta ise Mersin ve İskenderun gümrüklerinden bölgeye toplam 12.804 silah getirildiği bilgisine yer verilmiştir.³²² Adana İtidal gazetesindeki bir habere göre İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra vilayete 8261 revolver ve 96 gra tüfek getirildiği aktarılır. Kaçak yollarla getirilen silahlar da hesaba katıldığında vilayette Adana İğtişası öncesinde epey silah bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.³²³

Rose Lambert'e göre silahlar büyük ölçüde Müslümanlar tarafından bölgeye getirilerek el altından Müslümanlara dağıtılmıştır. Bu gelişmeler karşısında bölgedeki Ermeniler telâşa kapılmıştır.³²⁴ Hagop Babigyan raporunda Cevad Bey'in Ermenilerin silahlandıklarını ayrıca vilayete 12 bin adet silah getirildiği yönündeki beyanını kabullenmiş ancak silahların çoğunluğunu Müslümanların aldığını aktarmıştır.³²⁵

Adana'daki silahlanma süreci, sadece satın alma işlemleriyle sınırlı kalmaz; vilayetin caddelerinde, sokaklarında, meydanlarında ve köylerinde rastgele silah sıkılması bir gelenek hâlini almıştır. Adana İtidal gazetesindeki bir haberde vilayette sürekli silah sıkıldığını fakat polis ve zabitanın görevlerini icra etmedikleri belirtilir.³²⁶ Anlaşılan, Adana vilayetinde gece gündüz silah sıkmak giderek sıradanlaşır ve yerel yöneticiler bu konuda yetersiz kalır.³²⁷ Adana Olaylarından yaklaşık bir hafta önce vali Cevad Bey'in konağının yanında silah sıkılması, toplumsal gerilimin had safhada olduğu bu dönemde

³¹⁸ Aktaran Abdurrahman Şeref Efendi, s. 75.

³¹⁹ Lambert, s. 33.

³²⁰ Sonyel, 2014, s. 41.

³²¹ Çiçek, s. 23. BEO. 3621/271523. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

³²² Abdurrahman Şeref Efendi, s. 110

³²³ Adana İtidal, "Vilayete Giren Esliha", S. 40, 16 Mayıs 1909.

³²⁴ Lambert, s. 33.

³²⁵ Hagop Babigyan, "Adana Raporu", s. 122.

³²⁶ Adana İtidal, "Silah Atmak", S. 11, 6 Ocak 1909.

³²⁷ Adana İtidal, "Yine Silah Sadaları", S. 19, 13 Şubat 1909.

infiâle sebep olur.³²⁸ Damar Arıkoğlu anılarında Rusya'dan gelen Ermeni komitecilerin pazar günlerinde silahlı talim yaptıklarını aktarır. Yine Arıkoğlu'nun aktardığına göre pazar günü Büyük Dikili'deki çiftliğine giderken ateş talimi arasında kalarak heyecanlı ve korku dolu anlara şahit olur, canını zor da olsa kurtarır.³²⁹

Bölgedeki bazı Ermenilerin aşırılık yanlısı tutumları, aşırı silahlanmaları, kışkırtıcı söylemleri gibi daha birçok gelişmeden ötürü Müslümanlar rahatsız olur.³³⁰ Antep'te hekim olan Shepard, Meşrutiyet'in ilânından sonra Ermenilerin özgürlük "sarhoşu" oldukları, çevrelerindeki insanlara "saldırgan konuşmalar" yaptıkları ve "küstah davranışlarda" bulunduklarını ifade eder.³³¹ Mehmed Asaf Bey anılarında Muşeg ve ekibinin, Ermenileri silahlandırmak ve yürüttüğü propagandaları etkili hâle getirmek için Müslümanların "kendilerini keseceği" bundan dolayı silah almaları gerektiği şeklinde propagandalar yaptığını aktarır.³³² Tarsus'ta görev yapan Amerikalı Misyoner Dr. Christie Adana Olaylarından sonra yaptığı bir mülakatta Ermenilerin, Türkleri tahrik edecek şekilde tavır takındıklarını kabul etmiş ancak bunu yapanların az sayıda olduklarını söyler.³³³ Nitekim, bir misyoner raporuna göre bölgede herhangi bir harekete kalkışabilecek Ermenilerin sayısının 500 kadar bile olmadığı belirtilir.³³⁴ Bir başka kaynağa göre Adana vilayetindeki Ermenilerin oluşturduğu bir grup ise 200 kişiden teşekküldür.³³⁵ Bu dediğimizi destekler şekilde Cemal Bey, Muşeg'in kışkırtıcı faaliyetlerini Adana vilayetindeki Taşnakların desteklemediğini hatta İstanbul'a bu tarz hareketlerin zararlı olabileceğini bildirdiklerini aktarır.³³⁶

Yukarıda aktardığımız üzere bazı Ermenilerin sorumsuz davranışları, Kilikya Krallığı'nın ihyasına yönelik konuşmaları ve silahlanmaları bölgedeki Müslümanlar arasında şüphe uyandırır.³³⁷ Üstelik artan asılsız söylentiler bölgedeki toplumlar arasındaki huzurun bozulmasına ve birbirlerine kuşkuyla bakmalarına sebep olur. Tüm bu gelişmeler üzerine İhsan Fikri, Adana İtidal gazetesindeki bir yazısında vilayette ortaya çıkan söylentilere dair şunları söyler:

³²⁸ Adana İtidal, "Silah Endahtı", S. 31, 6 Nisan 1909.

³²⁹ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

³³⁰ Süleyman Kani İrtem'in tespitleri için bkz. Akşam, "İki Unsur Arasındaki Zıdlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde", 25 Eylül 1938, s. 12.

³³¹ Bkz. F. D. Sherpad "Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work", The Journal of Race Development (1910-1911), 327.

³³² Mehmed Asaf, s. 7.

³³³ Aktaran Matossian, s. 257.

³³⁴ A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-708, (13 May 1909).

³³⁵ Uras, s. 554.

³³⁶ Cemal Paşa, s. 382.

³³⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 109-111.

*“Mülkün her tarafında nifak ve fesad alaimi belirdi. Müslümanlar Ermenileri keseceklermiş, Ermeniler beylik istiyorlarmış, Rumlar şöyle olacakmış gibi şâyialar çoğaldı. Aynı isnâdat akvam-ı İslamiye hakkında da söylenmeye başladı. Araplar ayrılacakmış, Arnavutlar adem-i merkeziyet fikrindi imiş. Hasılı dedikodu çoğaldı. Bazı yerlerde ufak tefek vukuat bile hudus etti.”*³³⁸

Bu dönemde Ermenilerin, Müslümanları öldürdüğü yönündeki söylentiler Adana vilayetindeki ahaliyi epey öfkelenmiştir.³³⁹ Müslümanlar arasında yayılan bir başka söylenti ise Karabet Gökderliyan'ın 500 kişilik bir fedai grupla, Müslümanları öldürmek için baskın gerçekleştirileceği yönündedir.³⁴⁰ Damar Arıkoğlu'na göre Karabet Gökderliyan, Haçin bölgesinden topladığı önemli bir kuvvetle Türk köylerini yakıp yıkmış ve çoluk çocukları merhametsizce öldürmüştür.³⁴¹ Gökderliyan hakkında çıkan söylentiler ve Arıkoğlu'nun aktarımı dönemin Türk kaynakları tarafından da tekzip edilmiştir.³⁴² Adana'daki Ermeniler arasında dolaşan bir başka söylentiye göre Müslümanlar Paskalya Yortusu zamanında Ermenilere saldırmak için hazırlık yapmaktaydılar.³⁴³

Tarafların birbirlerini öldüreceği söylentilerinin yanı sıra Müslümanların inançlarını ilgilendiren bir şâyia daha ortaya çıkar. Müslümanları derinden etkileyen bu şâyiaya göre Ermeniler Adana Ulu Cami'nin kapısına insan dışkısı bırakır. Yerel yöneticilerin yaptığı soruşturma neticesinde bu haberin yalan olduğu tespit edilir. Ancak, durum bunla sınırlı kalmaz, Ermenilerle Arap Hristiyanları ve Şia mezhebinden Müslümanlarla arasında Adana Olaylarından kısa süre önce bir gerilim yaşanır. Kahire'de münteşir el-Mukattam gazetesinin Adana muhbiri, bu olayı organize eden ve toplumsal gerilimi yaratmak isteyenlerin devr-i sabık döneminden kalan bazı Türkler olduğunu ifade eder.³⁴⁴ Bir başka söylenti ise Ermeniler askerî depoya basarak çok sayıda mühimmat ele geçirmiştir. Yerel yöneticiler tarafından yapılan tahkikatta halk arasında galeyana yol açan bu söylentinin de asılsız olduğunu tespit etmiştir.³⁴⁵

³³⁸ Adana İtidal, “Ahval-i Hazıra ve Vazife-i Millet”, S. 32, 10 Nisan 1909.

³³⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 82.

³⁴⁰ CAB, 37/100/111.

³⁴¹ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

³⁴² Adana İtidal, “Gökderliyan Karabet'in Şehre Hücum Edeceği Şâyiası”, S. 35, 28 Nisan 1909. Ayrıca bkz. Akşam, “Adana'da Silah Sesleri Kesiliyor, Fakat Ara Bulma Teşebbüsü Akim Kalıyor”, 16 Teşrinievvel 1938, s. 12.

³⁴³ Çiçek, s. 31.

³⁴⁴ Adana İtidal, “Mefsedet-i Leimane”, S. 27, 24 Mart 1909. Ayrıca bkz. Akşam, “Adana Çıkarılan Şâyialar-Halk Arasında Galeyan Artıyor”, 1 Teşrinievvel 1938, s. 9.

³⁴⁵ DH. MKT. 2761/101. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

Toplumsal gerginliğin had safhada olduğu bu dönemde, Ermeni Patriği, bölgeye görevini kötüye kullanan memurların tespiti, zorla el konulan mallarını geri iadesi ve çeşitli vazifeleri yerine getirmek için bir teftiş heyeti gönderir. Bölgeye gelen teftiş heyeti, toplumsal gerginliğin yarattığı güvensizlik ve asayişsizliğin farkına vararak geri dönmek zorunda kalır.³⁴⁶

Karabet Çalyan hazırladığı raporunda Adana’da bazı Hristiyanların Meşrutiyet’in sağladığı özgürlük ortamını kötüye kullandığını kabullenmiş fakat bu kişilerin az sayıda olduğunu ve bunların cezalandırılması konusunda ise hükümetin yetersiz kaldığını ifade etmiştir.³⁴⁷ Sonuçta bölgeye çok sayıda silah getirilmesi, Müslümanların ve Ermenilerin aleni şekilde silahlanmaları gibi daha birçok faktöre bağlı olarak iki toplumun birbirini öldüreceği şeklinde söylentilere yol açmıştır. Bu gelişmeler neticesinde iki toplum arasındaki ilişkiler bozulmuş ve aynı zamanda yerel yöneticilerin otoriteleri sarsılmıştır. İleride üzerinde duracağımız üzere yerel yöneticiler Adana İğtişasını durdurmak konusunda yetersiz kalmıştır.³⁴⁸

³⁴⁶ Sonyel, 2014, s. 40-41.

³⁴⁷ Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 81.

³⁴⁸ Ali Münif, s. 50.

IV. BÖLÜM

4. 1909 ADANA OLAYLARININ TEZAHÜRÜ VE SONUÇLARI

4.1. Birinci Adana Olayları (14-16 Nisan 1909)

Yukarıda detaylı olarak incelediğimiz üzere sosyo-ekonomik rekabet, toplumsal kutuplaşma, yereldeki güç kavgaları gibi daha birçok gelişme bölgedeki tansiyonun artmasında ve Adana Olaylarının meydana gelmesinde belirleyici olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilânına müteakip Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkiler dostane bir şekildedir ancak yerelde rekabetin yol açtığı çatışma ortamı bu bağlamda bazı Ermenilerin tahrik edici tavırları bölgedeki huzurun bozulmasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamının suiistimal edilmesi, aşırı silahlanma ve asılsız söylentiler neticesinde iki toplum arasında var olan gerginlik nihayetinde bir çatışmaya dönüşmüştür. İki toplum arasındaki ilişkiler ve değişen dengelerin yol açtığı Adana Olaylarını meydana getiren gelişmeler üzerinde duralım.

Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki gerginliğin artmasında II. Meşrutiyet'in ilânından sonra ortalıkta dolaşan asılsız söylentiler belirleyici olmuştur. Örneğin, 27 Ocak tarihindeki bir haberde Adana'nın Hamidiye köyünde bir Ermeni'nin öldürülmesine dair Püzantiyon gazetesinde çıkan haber yereldeki toplumlar arasında gerginliğe yol açmıştır.

349

11 Şubat 1909 tarihli Püzantiyon haberinde Adana'da Ermeniler ve tulumbacılar arasında kavga çıktığı akabinde Sis'te Ermenilere yönelik silahlı saldırı gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından yapılan tahkikat neticesinde gazetede yazıyı kaleme alan kişinin sabıkalı olduğu ve Sis'te meydana gelen olayların adlî bir vakadan ibaret olduğu açıklanmıştır. Sis bölgesindeki hadiselerde adı geçen kişiler, vilayet merkezine gelerek yaşananların önemli bir olay olmadığını söyler. Osmanlı yöneticileri, haberin özel bir amaçla kaleme alındığını ve sükûnetin korunmasını istemiştir.³⁵⁰

Adana'daki Ermenilerin silah deposunu bastığı yönünde halk arasında dolaşan söylentinin bölgede galeyana yol açtığı gözlemlenmiş ve bu durum karşısında hareket geçen yerel yöneticiler, yaptıkları tahkikat neticesinde havadisın yalan olduğunu

³⁴⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", Belleten Dergisi, S. 214, 1991, s. 801.

³⁵⁰ Seyitdanlıoğlu, s. 801. Adana İtidal, "Tarsus'dan", S. 23, 4 Mart 1909.

açıklamıştır.³⁵¹ Adana İtidal gazetesindeki bir yazıda Ermenilerin depoyu bastığı ve Müslümanların Ermenileri keseceği yönündeki asılsız söylentiler, ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Yazının devamında “bazı alçak, rezil heriflerin” bölgedeki Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında huzursuzluk çıkarmaya çalıştığı, ayrıca güçlü bir otoritenin olmadığı belirtilmiştir.³⁵²

Yukarıda belirttiğimiz üzere II. Meşrutiyet’in ilânından sonra belirgin bir şekilde açığa çıkan söylentiler, arazi meseleleri, silahlı faaliyetler, yereldeki güç kavgaları ve vilayetteki yöneticilerinin otoritelerinin zayıflaması gibi daha birçok gelişmeye bağlı olarak Adana İğtişasının meydana gelmiştir. İğtişastan birkaç gün önce Adana İtidal gazetesinde kaleme alınan bir yazıda, bölgedeki otoritenin olmaması ve yerel yöneticilerin acziyetine ilişkin şu eleştiriler yapılır:

“Mersin jandarmalarının şubat maaşı verilmediğinden istifâ ettikleri, koca Tarsus kazasında temin-i inzibat için iki polis ile bir hasta komiserden başka kimse olmadığı ve maaşatın adem-i itasından dolayı orada da zaptiyelerin istifâya başladıkları müstahberat-ı mahsusamızdandır. (...) Amele mevsimi geldi. Şu birkaç hafta zarfından vilayete hariçten kırk elli bin gelecektir. Yarın mülhakattan birinde zuhur edecek ufak bir hadisenin önü alınamamasından dolayı büyük bir vaka tahaddüs eder, birçok zayıat vukua gelirse acaba bu felaketin müsebbibi kim olacaktır? Vilayet, artık tevekküle mi karar verdi? Yoksa ber-sabık: Bu ahaliyi bize sayı ile mi teslim ettiler, ne olursa olsun, demek mi istiyorlar? Bu, bir hayat-memat meselesidir. Bu babda ittihaz edilen tedâbîri anlamak isteriz. Fakat kimden? Makamda heykel gibi duran valimizden mi? Heyhat! Bir taştan cevap alınabilirse ondan da beklemeli!”³⁵³

Otorite boşluğunun açıkça hissedildiği Adana vilayetinde olayları başlatan gelişme ise Müslüman ve Ermeni kaynaklarına göre Ermeni gencinin, bir Müslümanı öldürmesi sonucunda vuku bulmuştur. Ahmet Remzi (Yüreğir) anılarında, Tosbağı diye bilinen daha sonra Şabaniye adını alan mahallede Ermenilerin çoğunlukta yaşadığını, İsfender Efendi ile Abdurrahim Efendi’nin bu mahalleden geçerken saldırıya uğradıklarını ikisinin de durumunun ağır olduğu yönünde bir havadis duyduğunu aktarır.³⁵⁴

³⁵¹ DH. MKT. 2761/101. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1. Adana İtidal, “Son Havadis: Heyecan-amiz Şâiyat”, S. 24, 9 Mart 1909.

³⁵² Adana İtidal, “İtidal”, S. 23, 4 Mart 1909.

³⁵³ Adana İtidal, “Hükümetsizlikten Korkulur”, S. 32, 10 Nisan 1909.

³⁵⁴ Yeni Adana, “Adana İğtişası”, 26 Aralık 1952, s. 2.

Bu hadise esnasında yaralanan İsfender, birkaç gün sonra yaşamını yitirmiştir.³⁵⁵ Damar Arıkoğlu'nun olaya ilişkin anlattıkları, Yüreğir'in aktardıklarından farklıdır. Bu anlamda, Arıkoğlu, Ermeniler pazar günü ateş talimi esnasında iki Türk gencini bilinçli olarak öldürdüklerini ve kuyuya attıkları yönündeki havadis ortalığı allak bullak ettiğini aktarır.³⁵⁶ Abdurrahman Şeref Efendi'nin aktarımına göre olaylar esasen "kadın" meselesi üzerine çıkmış bu süreçte Ermeni genci, bir Müslümanı öldürür ve arkadaşını da yaralamıştır.³⁵⁷ Bir başka kaynakta ise Ermeni genci, iki Müslümanı öldürdüğü ancak halk arasında katilin tutuklanmadığı şeklindeki söylentilerin gerginliği arttırdığı ifade edilir.³⁵⁸ Adana İtidal gazetesindeki bir yazıya göre bu cinayet, Adana Olaylarının mukaddimesidir.³⁵⁹ Adana Olaylarına ilişkin hazırlanan raporda Ermeni genci, bir Müslümanı öldürdükten sonra bölgeden kaçmıştır.³⁶⁰

Türk kaynaklarında cinayetin gerekçesi ve kaç Müslüman öldürüldüğüne ilişkin muhtelif bilgiler aktarılır. Ermeni kaynaklarında işlenen bu cinayet doğrulanmış ancak hadisenin gerekçelerine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Karabet Çalyan'a göre Tosbağı Kale Mahallesi'nde ikâmet eden bir Ermeni genci, İsfendiyar adındaki Müslüman genç tarafından saldırıya uğramış ve yaşananları vali Cevad Bey'e bildirmiştir. Ancak, ikili arasındaki husumet çözülemez, İsfendiyar ve arkadaşları, kısa süre sonra Ermeni gencini pusuyu düşürerek üzerine saldırır. Ermeni genci ise silahına davranarak İsfeniyar'ı öldürmüş ve yanındaki arkadaşlarından birisini de yaralayarak olay yerinden kaçmıştır.³⁶¹ Adana'nın ileri gelenlerinden Terziyan ise Çalyan'ın aktardıklarına büyük ölçüde doğrulamıştır.³⁶² Hrachik Simonyan, ikili arasındaki husumetin oluşmasında büyük ölçüde İsfendiyar'ı sorumlu tutar ve cinayeti sıradan adli bir vaka olarak değerlendirmiştir.³⁶³ Matossian'a göre cinayeti işleyen Hovhannes adlı genç önce Ermeni mahallesine sığınmış ancak burada fazla duramadan bazı Ermenilerin yardımıyla Kıbrıs'a kaçmıştır.³⁶⁴

³⁵⁵ Yeni Adana, "Adana İğtişası", 26 Aralık 1952, s. 2.

³⁵⁶ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

³⁵⁷ Abdurrahman Şeref Efendi s. 94.

³⁵⁸ Raporun tamamı için bkz. Tanin, "Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor", 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

³⁵⁹ Adana İtidal, "Vakanın Mukaddematı", S. 33, 20 Nisan 1909.

³⁶⁰ BEO. 3621/271523. Raporun tamamı için bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

³⁶¹ Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 40-41.

³⁶² Terzian, 10-19.

³⁶³ Hrachik Simonyan, The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909, Gomidas Institute, London, 2012, s. 35-36.

³⁶⁴ Matossian, Parçalanan Devrim Düşleri, s. 259.

Ermeni gencinin işlediği cinayetten sonra bölgede bazı Müslümanlar arasında Ermenilere yönelik nefret içerikli söylemler dile getirilmiştir. Nitekim, nefretin en önemli göstergelerinden birisi de İsfendiyar'ın cenazesine kitlesel bir katılım gerçekleşmiş ve Ermeniler aleyhine provokasyon yapılmıştır.³⁶⁵ Maktulün akrabalarından birisi yerel yöneticilere “katili siz bulamayacak iseniz bize bırakınız bulalım, icabını da icra edelim” şeklinde sözler söylemiştir.³⁶⁶ İsfendiyar'ın katilinin Karabet Gökderliyan tarafından korunduğu şeklindeki söylentiler, öfkeli Müslümanlar arasında dolaşmakta ve buna mukabil Ermeniler ise “Müslümanlar Arap Mahmud'u teslim etsinler; biz de bunu verelim” diyerek karşılık vermiştir.³⁶⁷

Devam eden provokasyonların yanı sıra çıkan başka söylentilere göre Ermeniler, iki Müslüman kadınının göğüslerini kesmiş ve iki Müslümanı öldürür. Çıkan şâyialar üzerine olayların aslını soruşturan yerel yöneticiler, yaptıkları incelemeler neticesinde bu tarz söylentilerin gerçeği yansıtmadığını halka bildirilir.³⁶⁸ Yukarıda belirttiğimiz üzere bu söylentiler halk arasında dolaşan basit bir dedikodudan ziyade belirli çevreler tarafından kasıtlı bir şekilde Müslümanların duygularını tahrik etmek için ortaya atılmıştır.

Bu esnada Ermeniler arasında Paskalya Yortusu kutlanmakta olduğundan 12 Nisan Pazartesi tarihinde dükkânlarını açmazlar. 13 Nisan Salı günü bölgenin genel pazarı olması hasebiyle Ermeniler dükkânlarını açarlar ve akşamüzeri dükkânlarını kapatırlar. Tam da bu esnada misyonerlerin 50. yıl toplantısından ötürü bölgede olması ve vilayette aşırı sayıda göçmen işçinin bulunması karmaşa ortamını daha da kötüleştirir.³⁶⁹ 13 Nisan Salı günü pazarların ve dükkânların kapatılmasına karşın bölgedeki kalabalığın dağılmaması, ortalıkta dolaşan söylentilerin şehrin bütününe yayılması, birkaç gün önce işlenen cinayetlerin Müslümanlar arasındaki öfkeyi arttırması, Ermenilerin “ne olacaksa olsun!” tarzındaki söylemlerinin yanı sıra Keçeciler içinden geçen at arabasında Ermenilerin çok

³⁶⁵ Süleyman Kani İrtem'in belirttiğine göre bu cinayetten bütün Adana Ermenileri sorumlu tutulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Akşam, “(...) Vakasına Siyasî Renk Verenler-Çıkarılan Şâyialar”, 2 Teşrinievvel 1938, s. 12.

³⁶⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, 94. Ayrıca bkz. Yücel Güçlü, *The Armenian Events Of Adana In 1909: Cemal Pasa And Beyond*, Hamilton Books, Lanham, 2018, s. 248.

³⁶⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, 86-87. Arap Mahmud denilen kişi birkaç ay önce Çeçen Ali ile Selmon'un kızı Zeyneb'i öldürdüğü için merkez istinaf mahkemesi tarafından hakkında idam kararı verilmiştir. İnfazından kısa süre önce hapisneden kaçması büyük infial uyandırmış nitekim bölgede otoritenin zayıf olduğu açık bir şekilde görülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Adana İtidal, “Ceza-yı İdam”, S. 10, 30 Aralık 1908. Adana İtidal, “Habishaneden Firar”, S. 17, 5 Şubat 1909. Muşeg Efendi ise Arab Mahmud'un Bağdadizade Abdülkadir Bey'in yardımıyla kaçtığını iddia etmiştir. Uçar, s. 102.

³⁶⁸ Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 52. Ayrıca bkz. Akşam, “Yalan Bir Haberin Uyandırdığı Heyecan-İki Taraf da Silahlanıyor”, 6 Teşrinievvel 1938, s. 12.

³⁶⁹ Matossian, *Parçalanmış Devrim Düşleri*, s. 259-260.

sayıda silah taşıdıkları tespit edilir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak bölgedeki gerginlik önce çatışmaya daha sonra adım adım kitlesel şiddete dönüşür.³⁷⁰

Adana'da Müslüman ve Ermeniler arasında gerginlik sürerken 13 Nisan Salı günü İstanbul'da dinî bir ayaklanma meydana gelir. İttihâd-ı Muhammedî mensuplarının Meşrutiyet'e karşı isyan etmeleri, bazı devlet yöneticilerine saldırımları ve yereldeki destekleyicilerinin çıkarttığı kargaşa neticesinde başta İstanbul olmak üzere birçok yerde merkezi otoritenin hükmü kalmaz.³⁷¹ 31 Mart Hadisesinden çok kısa zaman önce İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının Haçın ve civarında Ermenileri katletmek için hazırlık yaptıklarını, bölgedeki Müslümanlar hazırladıkları ihbarnameyle bu durumu merkezi hükümete bildirir.³⁷² Duckett'ın belirttiğine göre Zor Ali, 1909 yılının Mart ayından itibaren bariz bir şekilde Meşrutiyet'in İslam aleyhine olduğunu bölgedeki Müslümanlara söyleterek birtakım telkinlerde bulunur.³⁷³ İttihâd-ı Muhammedî'nin Adana vilayetindeki önemli temsilcilerinden Müderris Kazım Efendi ise medreseler ve camilerde İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti adına toplantılar yapar.³⁷⁴ Bu ve benzeri gelişmelerden ötürü İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesinin ardından Adana İğtişasının başlaması dönemin mebusları tarafından iki olay arasında bir bağ olduğu şeklinde yorumlanır.³⁷⁵

31 Mart Hadisesi ile bağlantılı olarak kıyafetlerini değiştiren gericiler Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Müslümanları, Meşrutiyet aleyhinde kışkırtmıştır.³⁷⁶ Shepard'a göre İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesinin duyulmasına müteakip Adana vilayetinde bazı Müslümanlar tarafından havadis sevinçle karşılanmış ve Meşrutiyet rejimine yönelik tepkiler yükselmiştir.³⁷⁷ Adana'daki otorite boşluğundan istifade eden Meşrutiyet karşıtları, bölgede yaşanan gelişmelerden ötürü öfkeli Müslümanları, Ermeniler aleyhinde tahrik

³⁷⁰ Adana İtidal, "Nisanın Birinci Çarşamba Günü", S. 33, 20 Nisan 1909.

³⁷¹ Osman S. Kocahanoğlu, 31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s. 171-190. Ayrıca bkz. Kansu, 2016, s. 75-163.

³⁷² Bazı bölgelerde Meşrutiyet karşıtı kişilerin Ermenilere saldırmak için çok önceden hazırlık yaptıkları gözlemlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Akşam, "Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri", 27 Eylül 1938, s. 10.

³⁷³ Ferriman Duckett, The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909, London, 1913, s. 14-15. Duckett, Zor Ali'nin İttihâd-ı Muhammedî'ye bağlı Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin üyesi olduğunu iddia eder. Ancak, Duckett'in iddia ettiği gibi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, İttihâd-ı Muhammedî'ye bağlı olmadığı gibi, iki cemiyet arasında zaman zaman ciddi tartışmalar yaşanır. Üstelik Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni kuranlar, büyük ölçüde İttihatçılar tarafından dışlanan Meşrutiyet yanlısı Jön Türkler ve devr-i sabıkta mağdur edilmiş kişilerdir. Meşrutiyet'in ilânından sonraki süreçte Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı olan Hukuk-ı Umumîye gazetesinde Meşrutiyet'i savunan çok sayıda yazıya rastlamak mümkündür. Bu konuda ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, Osmanlı'da Devrim ve Fedakaran-ı Millet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018, s. 43-159.

³⁷⁴ Akşam, "Adana Çıkarılan Şâyialar-Halk Arasında Galeyan Artıyor", 1 Teşrinievvel 1938, s. 9.

³⁷⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 18 Nisan 1325, s. 114-115.

³⁷⁶ Kansu, 2016, s. 118. Ayrıca bkz. Kocahanoğlu, s. 199-202.

³⁷⁷ Riggs, Shepard of Aintab, s. 117.

etmiştir. Nitekim, Adana Olaylarından kısa süre önce Haçın, Osmaniye, Hamidiye, Bağçe gibi bölgelerde Ermenilere yönelik tehditkâr sözler sarf edilmiştir.³⁷⁸ Bu gelişmelerin 31 Mart Hadisesinin yereldeki bir iz düşümü olduğu, Erzurum’da İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının Meşrutiyet yönetimi aleyhinde harekete geçerek Ermenileri öldürmek için bir ayaklanmaya kalkıştıkları söylenebilir.³⁷⁹

Adana Olaylarına dair hazırlanan bir raporda Meşrutiyet karşıtı kişilerin “biz gâvurlarla müsavi ve kardaş olamayız. Hürriyet gâvurların içindir Milli Aşireti İbrahim Paşa da meşruti rejimi kabul etmiyor, gâvurları keselim” dedikleri aktarılır.³⁸⁰ Shepard, bazı Müslümanların “Ne! Hristiyan köpeklerle eşitlik mi?” şeklinde sözler sarf ettiklerini tanık olur.³⁸¹ Duckett’e göre camii hocaları, Ramazan Bayramı boyunca Sis ve başka yerlerde Müslümanlarla Ermenilerin eşit olmayacağı şeklinde vaaz verirler.³⁸² Adana ulemasından müderris Mustafa Remzi Efendi, İttihat ve Terakki merkezine gönderdiği bir telgrafta, yereldeki Meşrutiyet karşıtlığı ve nüfuzlu kişilerle alakalı şunları söyler:

*“Hamiyet sevkile tamim ve tahkime çalıştığım ittihat fikri, Cebel-i müftüsünün gayri meşru emellerine muhalif olduğu için hayatım kurşunlara hedef edildi. Caniler tarafından üç kurşunla tehlikeli surette yaralandım. Müftünün eskârını terviç eden mutasarrıflık tahkikata lüzum görmedi. Bu uğurda şehadeti cana minnet bilirim. Vücudumdan akan kanlara bulunan kefenle mahşerde cennet şehitlerine iltihak etmek isterim.”*³⁸³

Meşrutiyet’in ilânından Adana Olaylarına kadar süren zaman dilimi içerisinde yereldeki Meşrutiyet karşıtları kahvehane kapılarına, dükkân duvarlarına kısacası vilayetin her yanına hazırladıkları propaganda afişlerini yapıştırarak, anayasal düzene karşı olduklarını her daim göstermişlerdir. Bu durum neredeyse her hafta tekrarlanmaktadır.³⁸⁴

³⁷⁸ Akşam, “Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri”, 27 Eylül 1938. Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, s. 98.

³⁷⁹ Celal Bayar, Ben De Yazdım, C. 1, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 119-120.

³⁸⁰ Raporun tamamı için bkz. Tanin, “Adana’da Kıtal Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtalından Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

³⁸¹ Riggs, s. 117.

³⁸² Duckett, The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909, s. 12.

³⁸³ Milliyet, “İttihat ve Terakki”, 21 Teşrin-i Sani 1934, s. 5. Milliyet, “İttihat ve Terakki”, 22 Teşrin-i Sani 1934, s. 5.

³⁸⁴ Bu konuda iki örnek için bkz. Adana İtidal, “Sokaklara Yafta Yapıştıranlara”, S. 2, 18 Eylül 1908. Adana İtidal, “İdare-i Meşrutaya Layık Adam Olalım!”, S. 4, 7 Ekim 1908.

Sir Edwin Pears'in Ermeni gazeteciden aktardığına göre Meşrutiyet'in ilânından sonra yereldeki Ermenilerin Müslümanlarla eşit olması hoş karşılanmaz.³⁸⁵ İsmail Fazıl Paşa, "Adana Hadisesi Hakkında Mücmel Bir Layiha" adlı raporunda bölgedeki bazı Müslümanların, Meşrutiyet'e olumlu bakmadığını ve eşitlik ortamından hoşlanmadıklarını söylemiştir.³⁸⁶ Bu dönemde Adana'da faaliyet hâlinde bulunan İttihâd-ı Muhammedî taraftarları, Müslümanlar ve Ermeniler arasında huzursuzluk çıkarmak için muhtelif yöntemlere başvurmuştur. Nitekim bu kişiler, yoksul aynı zamanda şiddete meyilli kişilere giderek gâvurların mallarına el koymanın helal olduğunu ve Meşrutiyet'in Ermenilerin çıkarlarına garanti altına almak için ilân edildiği şeklinde birtakım sözler söylemiştir. İttihâd-ı Muhammedî taraftarları, yaptıkları propagandalarla Müslümanları etkilemeye çalışmıştır.³⁸⁷

S. Trowbridge, salı günü Müslümanların kalabalık hâlde caddelerde ve sokaklarda dolaştığını gözlemler.³⁸⁸ Çarşamba günü dükkânlarını açan Ermeniler, kalabalığın hâlen sokaklarda dolaştığını da görünce dükkânlarını kapatarak evlerine dönmüştür.³⁸⁹ 13 Nisan Salı günü akşamı İttihâd-ı Muhammedî taraftarları, Adana çarşısında Müslümanların dükkânlarının yağmalanmaması için beyaz tebeşirlerle işaretledikten sonra feslerini atarak kafalarına sarık takmıştır.³⁹⁰ Bazı kaynaklara göre İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının bilinçli bir şekilde Adana İğtişası esnasında işaretledikleri Müslümanlara ait dükkânları dokunmaz, yalnızca gayrimüslimlere ait dükkânları ve malları yağmalamıştır.³⁹¹

Gibbons'a göre Adana İğtişasından kısa süre önce bir Türk ve Ermeni öldürülür böylece olayların akabinde iki toplum arasındaki gerginlik, çatışmaya dönüşmüştür. İğtişanın başladığı günün sabahında sopalı ve bıçaklı kalabalık bir grup dükkânları yağmalamıştır. Bazı araştırmacılara göre Adana vilayetinde yaşanan bu gelişmeler önceden hazırlanan planın önemli kanıtları olarak yorumlanır.³⁹² Adana İtidal gazetesinde

³⁸⁵ Sir Edwin Pears, *Fort Yeas in Constantinople*, D. Appleton and Company, New York, 1916, s. 298-299.

³⁸⁶ Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

³⁸⁷ Hagop Babigyan, "Adana Raporu", s. 118.

³⁸⁸ A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639, (20 April 1909).

³⁸⁹ CAB, 37/100/111.

³⁹⁰ Raporun tamamı için bkz. Tanin, "Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor", 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

³⁹¹ Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, Aras Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 64.

³⁹² Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası", s. 150. Ayrıca bkz. Vahakn N. Dadrian, "1909 Adana Katliamını Yaratın Koşullar", s. 206.

yayınlanan beyanatta ise Adana İğtişası, bölgedeki Müslüman ve Ermeni arasında fesat çıkarmak isteyen kişiler tarafından tertip edildiği belirtilmiştir.³⁹³

Bu tarz gelişmelerden rahatsız olan Ermeni rûhânî liderleri ve yabancıların eşlik ettiği bir grup Cevad Bey'e giderek bölgedeki kalabalığın dağıtılmasını ve gerginliğin sonlandırılmasını istemiştir. 14 Nisan Çarşamba günü bir Ferik ve Ermeni Piskoposu eşliğinde 50 asker olayları yatıştırmak için çarşıda gezmeye başlamış ancak duyulan silah sesleri neticesinde durum büsbütün kontrolden çıkmıştır.³⁹⁴ Bir misyonerden öğrendiğimiz kadarıyla, bu sırada bazı Ermeniler havaya ateş açmış, komutan ise yaşanan gelişmeler karşısında kayıtsız kalmıştır.³⁹⁵ Gibbons'a göre Adana valisi Cevat Bey yaşanan çatışma ve cinayetleri durduramadığını hatta tanık olduğu manzara karşısında korkmuştur.³⁹⁶

Vilayet merkezinde silah sesleri duyulduktan sonra Ermenilerin evlerine, hanlarına ve kiliselerine giderek dışarıdaki Müslümanlara ateş açtıkları görülmüştür.³⁹⁷ Vali Cevad Bey, Avadis Sisliyan'ın hanesinden sıkılan silah neticesinde Çerkes Mehmed'in hayatını kaybettiğini daha sonra birçok bölgede iğtişas ve mukatelenin başladığını söylemiştir.³⁹⁸ Adana İtidal gazetesinin haberine göre olaylar, vali Cevad Bey'in anlattıklarına paralel olarak Avadis Sisliyan'ın evinden silah sıkılması üzerine vuku bulmuştur. Bu sırada ise Mehmed Ağa Hanı'nın önünde duran bir Çerkes (Mehmed) yaşamını yitirmiştir.³⁹⁹ Bazı kaynaklara göre kalabalık hâlde dolaşan Müslümanların esasen kendilerine saldıracağı hissiyatına kapılan Ermeniler, kendilerini savunmak amacıyla evlerinden silah sıkmak zorunda kalmıştır.⁴⁰⁰ Adana'da vuku bulan şiddet ve yağma hadiseleri karşısında Osmanlı hükümeti, Adana İğtişasının derhâl durdurulmasını kati suretle Zaptiye Nezaretine bildirmiştir.⁴⁰¹

Adana vilayet merkezinde ve civar bölgelerde iğtişasın başladığı esnada İmamzade Nuri Efendi ise Ermeniler tarafından öldürülmüştür.⁴⁰² Bu süreçte birçok söylentinin

³⁹³ Adana İtidal, "Vilayet-i Aliyyenin Beyannme-i Resmîsi", S. 33, 20 Nisan 1909.

³⁹⁴ Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası", s. 151. Detaylı bilgi için bkz. FO 424/219.

³⁹⁵ Aktaran Elçin Yılmaz, "İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları 1909", Belgi Dergisi, S. 18, 2019, s. 1662.

³⁹⁶ A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (2 May1909). Türk kaynaklarında da Cevad Bey'in bu durumu doğrulanmıştır. Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10.

³⁹⁷ Adana İtidal, "Ermeniler Hanelerinde, İslamlar Sokaklarda", S. 33, 20 Nisan 1909.

³⁹⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 83.

³⁹⁹ Adana İtidal, "İlk Silah", S. 33, 20 Nisan 1909.

⁴⁰⁰ Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10.

⁴⁰¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 18 Nisan 1325, s. 120.

⁴⁰² BEO. 3621/271523. Raporun tamamı için bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2. Ayrıca bkz. Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10. Vali

gerçek olmadığı tespit edilmiş ancak çıkan şâyiaların ardı arkası kesilmez. Latfîk adındaki birisi, Ermeni casusu olduğu gerekçesiyle, öfkeli kalabalık tarafından katledilmiştir. Bölgenin sevilen isimlerinden ve belediye meclis üyesi olan Şadırbekyan Artin de öldürülmüştür.⁴⁰³ Urfalıyan Davud olayları yatıştırmak bahanesiyle çağrılmış, Bağdadizade Abdülkadir'in emriyle pazar yerinde vurulmuştur.⁴⁰⁴ Cismani Meclisi Reisi ve Temyiz Mahkemesi üyelerinden Urfalıyan Davud ve Harutyun Şadarevyan'ın öldürülmesinin yanı sıra diğer vakalar da göz önünde bulundurulduğunda bölgenin ileri gelenlerinin hedef alındığı söylenebilir.⁴⁰⁵ Hadiselerin vuku bulduğu esnada Osmanlı gazetesi muhabiri Mahmud Faik Bey, Ermeni fedaisi olduğu gerekçesiyle öfkeli kalabalık tarafından katledilir.⁴⁰⁶ Belediye dairesinden Tanzifat Memuru Mesrob ise Mısırlı Beşir Ağa oğlu Beşir tarafından öldürülür.⁴⁰⁷

Duckett'in belirtine göre iğtişâşın vuku bulduğu esnada Zor Ali ve ekibi, Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı Şabaniye Mahallesi'ni kuşatmıştır.⁴⁰⁸ Süleyman Kani İrtem'in aktardığına göre yine Zor Ali ve ekibi tarafından birçok yerde Ermenilerin yaşadıkları bölgelere saldırılmış hatta üç Ermeni mahallesi yakılmıştır. Zor Ali ve ekibi, şiddet olaylarını gerçekleştirirken süreci Bağdadizade Abdülkadir ve Boşnak Salih'le birlikte organize etmiştir.⁴⁰⁹ İstanbul'daki 31 Mart Hadisesinin yol açtığı otorite boşluğu yerel yöneticilerin gücü zayıflar ve bu gelişmelerden ötürü Adana'da şiddet olaylarının kontrol altına alınması da zorlaşmıştır.⁴¹⁰

Adana vilayetinde İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının sayısı ve etkilerine dair kesin bilgiler olmamasına karşın cemiyetin İstanbul'daki temsilcilerinin zaman zaman bölgeye propaganda maksadıyla geldikleri bunun dışında Volkan gazetesinin el altında

Cevad Bey'e göre Adana Olayları Sisliyan'ın evinden sığıttığı kurşunla Çerkes Mehmed'i öldürmesiyle başlamıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, s. 83.

⁴⁰³ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 94-95. Ayrıca bkz. Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10.

⁴⁰⁴ Vahakn N. Dadrian, "1909 Adana Katliamını Yaratın Koşulları", s. 214. Süleyman Kani İrtem, Urfalıyan'ın Bağdadizade Abdülkadir'in yanına giderken çarşıda vurulduğunu ancak katilin bulunamadığını aktarır. Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10.

⁴⁰⁵ BEO. 3543/265707. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1. Simonyan, The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909, s. 31.

⁴⁰⁶ Adana İtidal, "Osmanlı Muhabirinin Öldürülmesi", S. 33, 20 Nisan 1909. Bir başka kaynakta İhsan Fikri ile arası iyi olmayan Mahmut Faik Bey'in halkı sakin etmek için çalışırken Kürt ameleler tarafından öldürüldüğü belirtilir. Akşam, "Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor", 8 Teşrinievvel 1938, s. 10.

⁴⁰⁷ Adana İtidal, "Ceza-yı İdam", S. 50, 21 Haziran 1909.

⁴⁰⁸ Duckett, s. 18.

⁴⁰⁹ Akşam, "Adana Mülhakatında da Çarpışmalar Başlıyor", 9 Teşrinievvel 1938, s. 12. Ayrıca bkz. Artin Arslanyan, "Adana'da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul, 2015, s. 93. İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarından kimlerin katılım gösterdiğine ilişkin bkz. Duckett, s. 26-27.

⁴¹⁰ Ali Münif Bey, s. 50.

dağıtıldığı bilinmektedir.⁴¹¹ Bölgede İttihâd-ı Muhammedî yanlılarının Adana İğtişasında önemli rol oynadıkları birçok kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Fakat bölgedeki kitleleri nasıl organize ettikleri ve harekete geçirdiklerine ilişkin bazı vakalar dışında konuya ilişkin bilgilerin sınırlı olduğu söylenebilir.⁴¹²

İğtişası önlemek ve güvenliği sağlamak için gönderilen düzensiz birlik Kara İsalu redifi sorunu çözmek yerine yağmacılara katılır.⁴¹³ Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa merkeze gönderdiği bir telgrafta az sayıdaki askerî birliği olaylara müdahale etmesi için yolladığını ama askerî birliklerin “dindaşdır” diye yağmacılara müdahale etmediklerini bildirir.⁴¹⁴ Çatışmaların başladığı sırada askerlere ait silahlar listesiz bir şekilde sıradan halka ve başıbozuk gruplara dağıtılır.⁴¹⁵ Bir misyoner raporunda bu süreçteki şiddet olaylarına ve yağmalara askerlerin, başıbozukların ve ayaktakımından kişilerin katıldığı aktarılır.⁴¹⁶

İğtişas esnasında yaşanan şiddet olayları, yangınlar, mal ve mülk yağmalarının kitlesel boyutları ulaşmasında yerel dinamiklerin dışında bölgedeki göçmen işçiler ve dışarıdan gelen yağmacı grupların önemli etkisinin olduğu söylenebilir. Civar bölgelerden Çerkez, Afşar, Çeçen gibi grupların Sis bölgesine gelmesinden sonra gerçekleştirdikleri şiddet ve yağmalar olayların boyutlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin, Sivas ve Halep vilayetlerinden yağmaya katılmak için Kürt, Çerkez ve Çeçen grupları Sis, Kars ve Haçin’e doğru yönelmiştir. Bu grupların bölgeye gelmeleriyle birlikte zaten devam eden şiddet olayları kitlesel boyutlara ulaşmıştır.⁴¹⁷

Adana Olaylarının kitlesel boyutlara ulaşmasında ise göçmen işçilerin şiddet ve yağmaya katılması belirleyici olmuştur.⁴¹⁸ Abbott 1908-1909 yılları arasında Anadolu’nun birçok yerinde kıtlık yaşandığını bu durumdan ise Müslümanlar ve Hristiyanların

⁴¹¹ Akşam, “Adana Çıkarılan Şâyialar-Halk Arasında Galeyan Artıyor”, 1 Teşrinievvel 1938, s. 9.

⁴¹² Sinan Dinçer, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, s. 270. Ali Münif Bey, s. 50.

⁴¹³ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 83.

⁴¹⁴ BEO. 3536/265150. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴¹⁵ A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (2 May 1909). Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, s. 111.

⁴¹⁶ A.B.C.F.M., Reel 625, No. 987-990, (18 April 1909).

⁴¹⁷ Nejla Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 293-294. Sabah, “Adana Vak’ası”, 22 Nisan 1909, s. 3. Ayrıca bkz. Akşam, “Dörtüyl ve Bahçe Vekayii, Şahsi, Menfaat Teminine Çalışıyor”, 15 Teşrinievvel 1938, s. 10.

⁴¹⁸ Adana ve çevresine yoğun göçmen işçi gelmesi akabinde asayiş sorunu oluşması sadece Osmanlı değil Cumhuriyet devrinde de görülmüştür. Nitekim, Cumhuriyet döneminde valilik yapan Hilmi Uran’ın bölgeye ilişkin hazırladığı raporda 30 ila 40 bin göçmen işçinin her yıl geldiğini tespit etmiştir. Hilmi Uran, “Adana Ziraat Amelesi”, s. 574. Adana İtidal, “Ameleye Bakalım”, S. 28, 27 Mart 1909.

fazlasıyla etkilendiğini belirtir.⁴¹⁹ Adana'ya gelen 50 ila 60 bin civarındaki göçmen işçinin yaşanana kıtlıktan etkilenmiş olması muhtemeldir.⁴²⁰ Yaşanan gelişmelere paralel olarak Adana ve çevresindeki tarımsal üretimden de istenilen elde edilmez.⁴²¹ Bu bağlamda Adana ve civarına gelen çok sayıdaki göçmen işçinin asayiş sorunu ve bölgedeki iş imkânlarının sınırlı olması neticesinde şiddet eylemlerine katıldıkları ve yağma yaptıklarına ilişkin çok sayıda olaydan bahsedilebilir. Örneğin, 13 Nisan Salı günü açık olan Amele Pazarı bir gün sonra yani çarşamba günü kapatılmış ancak bölgedeki kalabalık dağılmaz. Bu gelişmelerden etkilenen ve esasen iş bulamayan ameleler, mülkleri yağmalar ve han sahiplerini öldürmüştür. Göçmen işçilerin katıldığı yağma ve şiddet eylemlerine ilişkin öne çıkan vakaların başında Yeni Han ve Acem Han'ın yağmalanması gelmektedir. Cevad Bey, göçmen işçilerin dahil olmasıyla devam şiddet olaylarının tırmandığını ve kitlesel boyutlara ulaştığını söylemiştir.⁴²²

Woods, göçmen işçilerin Hristiyan arazilerini bilhassa Ermeni arazilerini zorla hasat ettiklerini buğday, arpa, susam ve pamuk gibi ürünlere zorla el koyduklarını gözlemler.⁴²³ Bu süreçte göçmen işçilerin dışında Adana vilayetindeki zenginliğin farkında olan Meşrutiyet karşıtı gruplar yağmaya katılmıştır.⁴²⁴ İğtişaştan kısa süre önce Kerim Ağa ve Aydınli aşireti mensupları, tarlaların yakınlarına çadır kurarak oradaki Ermenilere “siz şimdi ekiyorsunuz ama inşallah biz biçeceğiz” dedikleri rapor edilmiştir.⁴²⁵ Lambert, Adana İğtişaşının meydana geldiği esnada aşırılık yanlısı grupların öldürme eylemine katıldıklarını ve malları yağmalandıklarına bizzat tanık olmuştur.⁴²⁶

Yağma ve cinayetlerin görüldüğü Adana İğtişaş esnasında meydana gelen kitlesel şiddet vakalarından birisi de Ahmet Remzi Yüreğir'in anılarında Arabacı Hanı Faciası olarak anlattığı şu hadisedir:

“Eski Osmanlı Bankası binasının önünden geçen cadde o zaman yoktu. Tam kuyucu çarşısı olan yerle bu caddenin bulunduğu mahâl, geniş bir handı. Burasına

⁴¹⁹ Abbott, Turkey in Transition, Edward Arnold, Londra, 1909, s. 182. Lambert, kıtlıktan yoksul kesimlerin olumsuz etkilendiğini fakat Ermenilerin kısa süre içerisinde bu duruma çözüm bulduklarını belirtmiştir. Lambert, s. 31.

⁴²⁰ Ferriman Duckett, The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909, s. 81-82. Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, s. 81.

⁴²¹ Tetsuya Sahara, “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, s. 104-105.

⁴²² Abdurrahman Şeref Efendi, s. 95. Dinçer, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, s. 272-273. Ayrıca bkz. Akşam, “Adana Mülhakatında da Çarpışmalar Başlıyor”, 9 Teşrinievvel 1938, s. 12.

⁴²³ H. Charles Woods, The Danger Zone of Europe, s. 155.

⁴²⁴ Riggs, Shepard of Aintab, s. 117.

⁴²⁵ Akşam, “Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri”, 27 Eylül 1938, s. 10.

⁴²⁶ Lamber, s. 43.

Arabacı Hanı denilirdi. Birçok odaları vardı. O zaman Adana'nın iş mevsimi de olduğu için çevre illerden çalışmak üzere birçok Müslüman amele gelmişti. Yerleri olmadığı için doğal olarak hanlarda yatıyorlardı. İşte karışıklık çıkınca bu zavallı Müslüman amele Pazar yerine yakın olması nedeniyle Tarsus Kapısındaki alanda bulunan bu hana girerek saklanmışlardı. Böyleyken burası tam Ermeni mahallerinin ortasında ve komitacıların etkinlik gösterdiği bir yerdeydi. Silah patlar patlamaz Ermeniler Arabacı Hanına saldırarak bu zavallı savunmasız Müslüman kardeşlerimizi kesmeye başlamışlardı. Hem de nasıl kesiş. Ermeni kasaplarından Haçinli kasap Haço, Çolakyanların kasap Misak ve kardeşleri, daha birçok Ermeni kasapları, ellerinde satırlar olduğu hâlde Müslümanların üzerine yürümüşler, canlı canlı çengellerine takıp adeta hayvan parçalar gibi uzuvlarını keserek, "bir okka et dört meteliğe" diye bağırıp şehit etmişlerdi. Bu kasap Haço ve Çolakyanlar olayın ardından yakalanarak Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilmiş ve asılmışlardır."⁴²⁷

Mehmed Asaf Bey anılarında Kasop Haço ve arkadaşlarının gerçekleştirdiği bu kitlesel vakasını doğrulamaktadır.⁴²⁸ Nitekim, 50 civarında Müslümanı kısa süre içerisinde öldürdüğü tespit edilen Kasop Haço ve arkadaşları hakkında Divan-ı Harp tarafından idam karar verilir.⁴²⁹

Birinci Adana Olayları vilayetteki cephanenin bitmesi, Ermeni ve Müslüman ileri gelenlerinin barışı sağlamak istemesi, vilayet dışından askerî birliklerin gelmesi, konsolos yardımcısı ve misyonerlerin huzur ortamını sağlamak için girişimleri neticesinde 16 Nisan Cuma günü son bulur.⁴³⁰ Birinci Adana Olaylarının sona ermesinde asıl belirleyici olan hükümetin yayınladığı beyanat olmuştur. Buna göre olayların büyük ölçüde kontrol altına alındığı ancak kesin olarak asayişin sağlanana kadar Müslüman veya Hristiyan ahaliden kimsenin sokağa çıkmaması yoksa güvenlik güçleri tarafından çıkanların vurulacağı belirtilmiştir. Adana İtidal gazetesinin haberine göre beyanatın büyük tesiri görülmüş ve birçok kişi evine dönmüştür. Aynı haberdan anladığımız kadarıyla sokaklarda göçmen işçiler ve yardıma muhtaç insanlar kalmıştır.⁴³¹

Bir kaynağa göre 14 Nisan saat 10.30'da başlayan olaylar, 16 Nisan günü öğlen 13.00'e kadar devam etmiştir. 16 Nisan Cuma günü öğleden sonra olaylar kontrol altına

⁴²⁷ Yeni Adana, "Arabacı Hanı Faciası", 27 Aralık 1952, s. 2.

⁴²⁸ Mehmed Asaf, s. 23.

⁴²⁹ BEO. 3560/266965. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴³⁰ Ahmet Erdoğan, Belgelerle İkinci Meşrutiyet'ten Tehcir'e Adana Ermeni Olayları Günlüğü, Gençlik Kitapevi Yayınları, Konya, 2011, s. 37-44. Ayrıca bkz. A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (4 May 1909).

⁴³¹ Adana İtidal, "Safahat-ı İhtilalden Ma-bad", S. 36, 1 Mayıs 1909.

alınmıştır. Bölgeye gelen yöneticiler, Adana vilayetindeki huzuru sağlamak için telkinlerde bulunarak sükûneti sağlamaya uğraşmıştır.⁴³² Adana Olayları kontrol altına alınmış ama hava karardıktan sonra gece vakitlerine doğru Suphi Paşa Konağı, kimliği belirsiz kişiler tarafından yakılmıştır. Adana İtidal gazetesi yazarlarına göre bu yangına Ermeniler sebep olmuştur.⁴³³

Ermeni mahallerinde Müslümanlara yönelik saldırılar gerçekleştiği esnada olayları yatıştırmak için yanında az sayıda askerî birlik olan İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, bir Ermeni tarafından vurularak yaralanır. Ermeniler tarafından şehit edilen iki askerînin bulunduğu bölgede kurşun “atmayın” diye uyardığı sırada Ermeniler tarafından kolundan vurulur.⁴³⁴

Amerikalı misyoner kayıtlarına göre olaylarda iki misyoner öldürülür.⁴³⁵ İki misyonerin öldürüldüğüne tanık olan Stephen Trowbridge ise kaçmayı başarır.⁴³⁶ Henry Maurer ve D. M. Rogers adlı iki misyonerin öldürülmesi yabancı kamuoyunda büyük bir infîâl yaratır.⁴³⁷ Nitekim Amerikalı misyonerler tarafından 13-15 Ekim 1909 tarihinde yapılan yıllık toplantıda Adana Olayları neticesinde hayatın kaybeden misyonerler ve bazı Ermeniler için “Kilikya Şehitleri 1909” adında bir anma töreni gerçekleştirilir.⁴³⁸

16 Nisan Cuma günü Adana merkezinde olaylar kontrol altına alınmış ancak başka bölgelerde olaylar devam etmekte veya yeni başlamıştır. Birinci Adana Olaylarına ilişkin Wylie, 21 Nisan 1909 tarihli raporunda Amerikalı misyonerlerin öldürüldüğüne tanık olduğunu öte yandan merkezde 2.000 kişinin hayatını kaybettiği bunların 600 kadarının Ermeni mahallesinde öldürülen Müslümanlar olduğunu ve geri kalanların Müslümanlar tarafından öldürülen Ermeniler olduğu belirtmiştir. Raporun devamında civar bölgeler ve köylerdeki ölenlerin de dahil edilmesiyle bu sayının 15.000 ila 25.000’ne kadar çıkacağını tahmin etmiştir.⁴³⁹ Palestine Daily Herald gazetesinin 17 Nisan 1909 tarihli haberinde Adana ve Mersin’de vuku bulan olaylar esnasında 2500 kişi öldürülmüştür.⁴⁴⁰ Woods’un

⁴³² Uçar, s. 127.

⁴³³ Adana İtidal, “Gece Oldu”, S. 36, 1 Mayıs 1909. Çıkan yangınlara ilişkin ayrıca bkz. A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (4 May 1909).

⁴³⁴ Çiçek, “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, s. 36-37. Ayrıca bkz. A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (2 May 1909).

⁴³⁵ Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey, s. 31. Ayrıca bkz. FO. 424/219. İkdâm, “Adana Ahvalı”, 20 Nisan 1909, s. 2.

⁴³⁶ New York Times, “BROOKLYN MAN SAW MISSIONARIES SHOT”, 2 Mayıs 1909, s. 2.

⁴³⁷ Lambert, s. 99. Ayrıca bkz. A.B.C.F.M., Reel 665, No.634-636, (19 April 1909).

⁴³⁸ The Martyrs of Cilicia 1909, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, 1909.

⁴³⁹ FO. 424/219.

⁴⁴⁰ Palestine Daily Herald, “2500 Were Slaughtered”, 17 Nisan 1909.

tahminlere göre Birinci Adana Olayları esnasında 500 ila 600 kadar Müslüman ve yaklaşık 700 civarında Ermeni hayatını kaybetmiştir.⁴⁴¹

Ali Münif Bey'e göre Adana Olayları, Müslüman-Hristiyan ahali arasındaki çekişmelerden istifade etmek isteyenlerin eseridir. Yine Ali Münif Bey'in belirttiğine göre Adana Olayları, 31 Mart Hadisesinden kısa süre önce başlamışsa da, İstanbul'da yaşanan gerici ayaklanmanın Adana vilayetinde duyulmasıyla yereldeki durum daha kötü bir hâl alır.⁴⁴² Ahmet Şerif Bey ise Adana Olaylarında dinin amaçtan ziyade bir araç olarak kullanıldığını belirtirken, 31 Mart Hadisesinin yaşanan olaylarda etkisinin olduğu ihtimalini de kabullenir.⁴⁴³ Abdurrahman Şeref Efendi, Adana'daki karışıklıklara ilişkin dönemin kaynaklarını incelediği kitabında, 31 Mart Hadisesi ve Adana Olayları arasında kesin bir bağ olduğunu saptar.⁴⁴⁴ Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümetinde hazırlanan programda Adana Olaylarının, 31 Mart Hadisesinden "münbais" olduğu ifade edilir.⁴⁴⁵

Dönemin tanıklarından Mevlanzade Rıfat, Adana Olaylarına işaret ederek "bu vakanın gizli sebep ve amilleri; İstanbul'daki 31 Mart ayaklanması adıyla tarihe kaydedilen vakada aranmalı" demiştir.⁴⁴⁶ Süleyman Kani İrtem, Adana vilayetinde yaşananları ve daha birçok faktörü dikkate alarak meselenin 31 Mart Hadisesindeki salt irticai bir vaka olmadığını, Adana Olaylarını meydana getiren en önemli dinamiğin ise devr-i sabıkta nüfuz sahibi mütegalibenin Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte güçlerini kaybetmelerinin yarattığı maddi çöküşü, Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkileri bozarak eski nüfuzlarını kazanacakları düşüncesiyle Adana'da bir iğtişâş gerçekleştirdiklerini ileri sürer.⁴⁴⁷

4.2. İkinci Adana Olayları (25-27 Nisan 1909)

Birinci Adana Olaylarının kontrol altına alınmasından sonra bölgedeki huzur ortamı kısa süreliğine yeniden sağlanmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin belirttiğine göre Birinci Adana Olaylarının son bulmasının ardından bölgedeki Ermenilerin silahları

⁴⁴¹ H. Charles Woods, s. 134.

⁴⁴² Ali Münif, s. 50.

⁴⁴³ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 170.

⁴⁴⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 120.

⁴⁴⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 147.

⁴⁴⁶ Mevlanzade Rıfat, Türkiye İnkılabının İç Yüzü, s. 135

⁴⁴⁷ Akşam, "İki Unsur Arasındaki Zıtlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde", 25 Eylül 1938, s. 12.

toplanmış ve kalabalık şekildeki ahali dağıtılmıştır.⁴⁴⁸ Bölgedeki Ermenilerin silahları toplatılmaya başlanmış ancak istenilen sayıda silah toplanamamıştır.⁴⁴⁹

Birinci Adana Olaylarının merkezde sona ermesine karşın civar bölgelerde devam etmesi üzerine Şeyhülislam Efendi verdiği beyanatta ve vilayete gönderdiği telgrafta Hristiyanların öldürülmesinin şeriata ve insanlık namına caiz olmadığı belirtir.⁴⁵⁰ Ayrıca Ermeni Patrik Kaymakamı'nın Adana Murahhasa'sına gönderdiği telgrafta bölgede süren çatışmaların bir an önce sonlandırılması gerektiği ifade edilir.⁴⁵¹

Adana Olaylarından üç gün sonra yani 20 Nisan 1909 tarihinde yayınlanan Adana İtidal gazetesinde Ermenilerin devlet kurmak için karışıklık çıkarttıkları şeklinde birtakım suçlayıcı ve doğrudan itham eden yazılar neşredilir. Birçok araştırmacı, Adana İtidal gazetesinin Adana vilayetindeki olaylarının meydana gelmesinde başat unsur olduğunu ileri sürer. Adana İtidal gazetesindeki yazılar incelendiğinde 20 Nisan 1909 tarihli yayından önce Ermeniler aleyhinde herhangi bir yazıya rastlamak mümkün değildir. Öte yandan Adana İtidal gazetesinin 20 Nisan 1909 tarihli yayınında İsmail Safa tarafından kaleme alınan “Müdhiş Bir İsyan” başlıklı yazısında Ermenilerle ilgili şunları söyler:

“...İslamların tahammül edilmeyecek olan şu sabır ve sükûnetini gören Ermeniler tecavüzlerini arttırmaya, artık ufak tefek cinayet ika'ına cüret eylediler. Beri tarafından derin bir sükutla mukabele ediliyordu. Fakat Ermeni fedailerinin zırh ve mavzerle müsellehan şurda burda görülmesi ahâl-i Müslimedeki hayf ve halecanı son dereceye getirmiş, herkesi ne olacağı kestirilemeyecek elim bir endişe istila etmişti. (...) Bununla beraber Ermenilerin hemen her noktada bıraktıkları yangılar şehri büsbütün mahv u harap etti. (...) Akılsız Ermeniler bizi, memleketi, kendilerini de harap ettiler. Zavallı Adana bu felaketi de gördü.”⁴⁵²

Aynı sayıda Burhan Nuri tarafından kaleme alınan “Ermeniler hükümet teşkil edebilir mi?” başlıklı yazıda ise Ermenilerin Osmanlılık fikriyatından uzaklaşmaları ve ihtilal peşinde koşmaları boş bir çaba olarak telakki edilmiştir. Yazının devamında Avrupa devletlerinin Ermenilerin “Kilikya”yı ihya etme idealini desteklemediğini, eğer Ermeniler

⁴⁴⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 95. Adana Olaylarının son bulduktan sonra da bölgedeki insanlardan silah toplamaya devam etmiştir. Takvim-i Vekayi, “Adana Vilayetinden”, 11 Mayıs 1909, s. 1.

⁴⁴⁹ Akşam, “Adana’da Silah Sesleri Kesiliyor, Fakat Ara Bulma Teşebbüsü Akim Kalıyor”, 16 Teşrinievvel 1338, s. 12. Woods, Ermenilerin silahlarının alınması dolayısıyla İkinci Adana Olaylarında savunmasız kaldıklarını söylemiştir. H. Charles Woods, The Danger Zone of Europe, s. 136.

⁴⁵⁰ İkdâm, “Adana Hadise-i Müessifesi” 18 Nisan 1909, s. 3. Telgrafın tam metni için bkz. Adana İtidal, “Adana Vilayeti Merkez Niyabet-i Şer’iyesine”, S. 33, 20 Nisan 1909.

⁴⁵¹ İkdâm, “Adana Ermeni (...)”, 18 Nisan 1909, s. 3.

⁴⁵² Adana İtidal, “Müdhiş Bir İsyan”, S. 33, 20 Nisan 1909.

bağımsızlık istiyorlarsa Kutuplara veya Afrika'ya gitmeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁵³ İhsan Fikri'nin "Safahat-ı İhtilal" başlıklı yazısında Adana Olaylarına dair şunları söyler:

*"...İstibdadın en dehşetli zamanlarında Anadolu'yu tahrip eden Ermeni ihtilallerinden masun kalan Adana'nın böyle mesut bir zamanda bu kadar fecayi'a maruz kalacağını, dehşetli ihtilal ateşleriyle memleketin kavrulup yanacağını hiç düşünememiştik. (...) Ermenileri[n] şu karışık, şu müthiş zamanda kendilerine bir mevki kazandırmak, Avrupa'nın müdahâlatını celb eylemek emellerine hizmet ettirdi. Kilikya kıtasının merkezi olan Adana'da bir tecrübe-i tâli'a, herçi-bâd-âbâd bir ihtilal ateşi ikad cüret ettiler."*⁴⁵⁴

Adana İtidal gazetesinin 20 Nisan 1909 tarihli sayısında, Ermenilerin devlet kurmak için isyan ettikleri, camileri yaktıkları, vilayetine mahvına sebep olduklarına ilişkin çok fazla yazı kaleme alınmıştır. Bu yazılar birçok araştırmacı tarafından İkinci Adana Olaylarına giden süreçte halkı tahrik etmek için kaleme alındığı ileri sürülmüştür. Matossian'a tespitine göre gazetenin bu sayısı el altından Müslümanlara dağıtılmıştır.⁴⁵⁵ Kemal Çiçek, Adana İtidal gazetesinin 20 Nisan 1909 tarihindeki yayınındaki yazıların, Adana vilayetindeki Müslümanların, Ermeni komşularına şüpheyile bakmalarına sebep olduğunu söyler.⁴⁵⁶ Tüm bunlara rağmen gazetenin 20 Nisan 1909 tarihli sayısının kaç adet basıldığı ve Müslümanlar üzerinde ne kadar tesir ettiğine dair kesin bir şey söylemek zordur.

Hareket Ordusu Selanik'ten İstanbul'a gelerek isyanı kontrol altına almış akabinde Adana İğtişasını durdurmak için bölgeye Kuvve-i Mürettebe namında bir alay gönderilmiştir.⁴⁵⁷ Kuvve-i Mürettebe namındaki alayın bölgeye ulaşmasına müteakip yaşananları Ahmet Remzi Yüreğir anılarında şöyle anlatır:

"(...)İstanbul'a gelerek "31 Mart" gericiliğini bastıran Hareket Ordusundan bir alaydan fazla asker Kurmay Albay Mehmet Ali Bey kumandasında Kuvve-i Mürettebe adıyla Adana'ya yetiştirildi. Birinci olaydan on gün kadar geçmişti ki, yeni gele askerler şimdiki Kumluk alanında çadır kurarak yerleşirken, akşama doğru Tepebağ yönünden ve Ermeni semtinden, bu askerlerin üzerine şiddetli bir yaylın ateşi başladığı görüldü. Demek ki, dışarıya çıkmak istemeyen Ermenilerin bir amacı varmış! Baskına uğrayan asker hemen silah başına geçerek kendisini savunmaya koyuldu. Karışıklığın yinelenmemesi için şehir

⁴⁵³ Adana İtidal, "Ermeniler hükümet teşkil edebilir mi?", S. 33, 20 Nisan 1909.

⁴⁵⁴ Adana İtidal, "Safahat-ı İhtilal", S. 33, 20 Nisan 1909.

⁴⁵⁵ Matossian, Parçalanın Devrim Düşleri, s. 261-263.

⁴⁵⁶ Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", s. 41.

⁴⁵⁷ Abdülğani Girici, 1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 87.

içinde önlemler alındı. Ancak bu yaylın ateşi durdurmak kolay olmadı, yine birkaç gün sürdü. Ermeniler özellikle bu kez yangın işine girişerek Türk mahallerini ateşe vermeğe başladılar. Hemen hemen şehrin en güzel mahalleri yanarak kül oldu. Doğal olarak bu arada Ermenilere ait kısımlar da yanarak yok olmuştu.”⁴⁵⁸

Rumeli’den gelen askerlerin çadır kurarak vilayete yerleştikleri 25 Nisan günü saat 12.30 sularında silah seslerinin duyulmuş ve askerlerin çadırlarına ateş açılmasından sonra bölgede yeni bir iğtişâş hasıl olmuştur.⁴⁵⁹ Adana valisi Cevad Bey’e göre İkinci Adana Olaylarının başlangıcında, Ermeniler Bekçi Merkezi ve Salcılarda birer askerî şehit etmiş ve aynı gün Kale Kapısı civarında kahvehanede oturan Müslümanlar üzerine bir Ermeni silah sıkmıştır. Bir başka hadisede ise Koca Sakız cihetlerindeki Kemer Altı Camisinde bulunan askerlere ateş açılmış, 2 asker ve 4 vatandaş hayatını kaybetmiştir. Cevad Bey ayrıca Yüreğir’in aktardıklarına paralel olarak Ermenilerin Hareket Ordusunun gönderdiği alaya Tepebağ civarında ateş açtığını doğrulamıştır.⁴⁶⁰ İhsan Fikri kaleme aldığı “Ne büyük safvet! Ne yaman gaflet!” yazısında olayların başlangıcına dair şunları söyler:

“(…) Hele Tepebağ, Ermeni Çarşısı cihetlerinden müthiş sesler geliyor, kurşunlar vızıliyordu. Aynı hadisat aynı saatte şehrin her tarafından zuhur etti. Ermeniler her taraftan dehşetlerle hücum ve taarruz eylediler. Yine birçok Müslümanlar sokaklarda Ermeni kurşunlarının amac-gah-ı gadri oldu. Bu hücum anında epey Müslümandan ma-ada birkaç asker de öldü. O gün sabahleyin gelerek kışladaki çadırlarında yemekle meşgul bulunan Rumeli taburları hemen silaha sarılarak Tepebağ cihetlerinde koştukları gibi hükümetteki kuva-yı askerîye de aşağı cihetlere gönderilmiş, müsademat bütün şiddetiyle başlamıştı. (...) Gecen yangın yine dehşetle başladı. Kemeraltı cihetlerinden bırakılan bu lehib-i hanüman-sağa sola giderek şehrin ortasını en mamur yerlerinden tahrip etti. Otuz altı saat devam eden yangının bir kolu Tepebağ cihetlerini tahrip ederken diğer kolu ta Kuyumcular Çarşı’na vasil oldu. Oralari bir harabeye döndürmüştür. Geniş bir hat üzerinden birçok mamureleri remada tebdil eden yangının pek güç, pek çok fedakarlıklarla alınabildi.”⁴⁶¹

Esasen ilk hadise öncesinde görülen muhtelif söylentilerin 25 Nisan tarihinde de halk arasında dolaştığı söylenebilir. Bu anlamda Ermeniler arasında dolaşan bir şâyia göre Müslümanların ve İstanbul’dan gelen askerlerin kendilerini öldürecekleri yönündedir.

⁴⁵⁸ Yeni Adana, “Ermeniler Askere de Ateş Etti”, 27 Aralık 1952, s. 2.

⁴⁵⁹ Adana İtidal, “Redd-i Eracif”, S. 41, 20 Mayıs 1909.

⁴⁶⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 84.

⁴⁶¹ Adana İtidal, “Ne büyük safvet! Ne yaman gaflet!”, S. 35, 28 Nisan 1909. Yine aynı gazetenin bir başka haberine göre elinde silah olmayan 16 Harputlu Müslüman katırcı boğazlanarak öldürülmüştür. Adana İtidal, “Kemeraltı Camii Civarındaki Han”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Buna karşın Müslümanlar, Ermenilerin yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak için isyan ettikleri gibi söylentilerin etkisinde kalır. Cevad Bey, 26 Nisan 1909 tarihinde merkeze gönderdiği telgrafta İkinci Adana Olaylarının başlamasında, Ermeni mahallesinde silah sesleri duyulduğunu binaenaleyh Müslümanların heyecan gelerek Ermeni mahallerine hücum ettiklerini, hadisenin birkaç Ermeni fedaisinin sebep olduğunu fakat olayların çıkan yangınlarla çok daha büyük boyutlara ulaştığını belirtir.⁴⁶²

Karabet Çalyan, İkinci Adana Olaylarının meydana gelmesinde esasen Adana'daki Ermeni karşıtlarının olaylara askerleri dahil etmek için kurguladıkları bir süreç olduğunu iddia etmektedir. Bu anlamda Celal adlı genç, Tepebağ civarında konaklanan askerlere ateş açtıktan sonra merkeze gelerek Ermenilerin askerlere ateş açtıkları yalanını ahali arasında yaymaya çalışmıştır.⁴⁶³ Woods tarafından verilen bilgilere göre ortaya çıkan haber, Protestan Kilisesi'ndeki ayinin sonuna doğru silah sesleri duyulması neticesinde vuku bulmuştur. Woods ayrıca Ermenilerin Kilisenin içerisinden askerlere ateş açtığı yönündeki söylentinin dilden dile dolaştığını tanık olmuştur. Bu söylentinin doğru olmadığına kanaat getirmiş çünkü kilise içerisinden askerlerin olduğu bölgeye ateş açılabilir mermilerin kamp yapılan yere ulaşamayacağını, olaylardan sonra yapılan incelemelere dayandırır. Askerlerin çadırlarına ateş edenlerin Ermeni kılığına girmiş bazı Türkler olduğunu, esasen olaylara askerleri dahil etmek için bir provokasyon yapıldığını belirtmiştir.⁴⁶⁴

Wylie tarafından gönderilen 3 Mayıs 1909 tarihli raporda Birinci Adana Olaylarının ardından bölgedeki yaraları sarmak için Türk ve Ermeni topluluklarından müteşekkil bir yardım komitesinin kurulması öngörülür. Nitekim, 15.000 bin kişilik bir yardım listesi hazırlanmış fakat İkinci Adana Olaylarının başlamasıyla birlikte yardım çalışmaları sekteye uğramıştır.⁴⁶⁵

İkinci Adana Olayları 25 Nisan Pazar günü başlamış ve 27 Nisan'a kadar şiddetli bir şekilde sürmüştür. Bu olaylar yalnızca Adana vilayetinde vuku bulmuş ancak şiddet boyutları ve maddî kayıp itibarıyla geniş bir alana yayılan Birinci Adana Olaylardan çok daha büyük bir yıkımla sonuçlanmıştır. Adana vilayetinde meydana gelen kitlesel yıkımda,

⁴⁶² BEO. 3539/265356. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴⁶³ Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 60.

⁴⁶⁴ H. Charles Woods, s. 135. Osmanlı kaynaklarında da kilisenin bulunduğu binadan askerlerin olduğu yere ateş açılmış olduğu yönündeki söylentinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Raporun tamamı için bkz. Tanin, "Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor", 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁴⁶⁵ FO. 424/219.

Müslüman ve Ermeni mahallerinden çıkan yangınların devasa boyutlara ulaşması ve önlenememesi etkili olmuştur.

Woods'a göre 25 Nisan başlayan 27 Nisan Salı gününe kadar devam eden yangın vilayet merkezi başta olmak üzere birçok bölgede meydana gelmiştir. Woods, bu yangından büyük ölçüde Ermenilerin zarar gördüğünü belirtmiştir.⁴⁶⁶ Mehmed Asaf Bey, Adana İğtişası esnasından yaşananlardan ve çıkan yangınlardan Ermenilerin büyük zarar gördüğünü doğrulamıştır.⁴⁶⁷ 25 Nisan Pazartesi meydana gelen yangın geniş alanlara yayılmış Ermeni okulları, Gregoryan Katedrali ve Büyük Protestan Kilisesi yanmıştır.⁴⁶⁸ Chambers'a göre yangın ve saldırılar neticesinde Muşeg Okulu, Gregoryen Kilisesi, Cizvit Baba Kilisesi ve okulu, Protestan Kilisesi, Katolik Ermeni Kilisesi ve okulu dışında Cizvit Kız Kardeşler okulu tahrip olmuştur.⁴⁶⁹

Wylie raporunda yangınlardan ötürü bölgede 3.000 kişinin öldüğüne ilişkin söylentilerin olduğunu ve çok sayıda kişinin evsiz kaldığını belirtmiştir.⁴⁷⁰ İğtişas esnasında başıbozuk çetelerin gerçekleştirdiği şiddet eylemleri ve yağmalara bağlı olarak bölgedeki çatışmalar had safhaya ulaşmıştır.⁴⁷¹ Bazı kaynaklara göre askerler, sivil kalabalıklar ve başıbozukların Ermenilere saldırmasına bağlı olarak çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.⁴⁷² Halep Valisi Reşit Bey tarafından merkeze gönderilen telgrafında, bölgedeki Ermenilerin mallarının yağma edildiğini binaenaleyh çok sayıda yardıma muhtaç insanın olduğunu, kendisinin elinden geleni yaptığını ancak durumun vahim olduğunu söylemiştir.⁴⁷³

İkinci Adana Olaylarında başta Ermeniler olmak üzere Adana vilayetindeki muhtelif etno-dinsel topluluklar, büyük zarar görmüş ve şehir merkezi tamamen harabeye dönmüştür. İkinci Adana Olayları 27 Nisan tarihinde büyük ölçüde sona ermiş ancak yer yer devam eden çatışmaları durdurmak ve süreci kontrol altına almak isteyen merkezi hükümet, önceden gönderilmesi planlanan İkinci Ordu bünyesinde görevli olan Mersin ve İskenderun'dan dört tabur askerin 28 Nisan'da Adana'ya sevk etmiştir.⁴⁷⁴ Bölgeye asker sevkini hızlandırmak isteyen merkezi hükümet, olayları kontrol altına almak için büyük

⁴⁶⁶ H. Charles Woods, s. 137.

⁴⁶⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 85.

⁴⁶⁸ A.B.C.F.M., Reel 665, No: 651-653, (28 April 1909).

⁴⁶⁹ A.B.C.F.M., Reel 660, No: ?, (4 May 1909).

⁴⁷⁰ FO. 424/219.

⁴⁷¹ FO. 424/219.

⁴⁷² Vahakn N. Dadrian, "1909 Adana Katliamını Yaratan Koşullar", İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, s. 199-218. Ayrıca bkz. A.B.C.F.M., Reel 625, No. 987-990, (14 May 1909).

⁴⁷³ BEO. 3539/265355. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴⁷⁴ BEO. 3539/265357. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

çaba harcamıştır.⁴⁷⁵ Bölgeye ulaşan askerî birlikler kısa süre içerisinde çatışmaları durdurarak Adana İğtişasını kontrol altına almıştır.

Enver Ziya Karal'a göre İkinci Adana Olaylarının başlamasının sebebi, Ermenilerin Akdeniz bölgesine gelen yabancı devletlerin müdahalesini sağlamaktır.⁴⁷⁶ Nitekim, İngiliz, Fransız ve Alman gemilerinin yabancı basındaki yayınların etkisi ve kendi işçilerinin durumunu sormak üzere Akdeniz kıyılarına gelmiştir. 1909 yılının Mayıs ayının ortalarında Mersin'deki İngiliz zırhlı gemisi kumandanı Avrupalıların ısrarları neticesinde geldiğini ve bölgedeki asayişin sağlanmadan gitmeyeceğini belirtmiştir.⁴⁷⁷ 19 Mayıs 1909 tarihli bir belgeye göre son gelişmeleri sormak için Fransız zırhlısı kumandanı ve Fransız konsolosu Adana'ya gelmiştir.⁴⁷⁸ Öte yandan İngiliz ve Fransız gemilerindeki kumandanlar zaman zaman şirketlerinde çalışan işçi Ermenilerin durumunu sormak için kıyıya yanaşmıştır. Örneğin, bir İngiliz Amirali İçel'in Melleç İskelesine gelerek İngiliz Maden Ticaret Kumpanyası'nda çalışan Ermeni amelelerle ilgili bir sorun olup olmadığını sormuştur.⁴⁷⁹

Adana İtidal gazetesinin haberine göre İngiltere'nin saygın devlet adamlarından Diana, Almanya'nın Lorelei [Loreley] kruvazörleriyle ve Fransız beylik vapuru süvarileri bizzat Adana'ya gelerek olayları kontrol altına aldıkları için Vali ve Kumandanı tebrik etmiştir.⁴⁸⁰ Görüldüğü üzere Osmanlı yöneticilerinin olayları kontrol altına alması ve adı geçen devletlere ait gemilerin kıyıda uzun süre durmaması müdahale imkânını ortadan kaldırmıştır. Zaten, bu dönemdeki Ermeni kaynakları, dönemin meclis tartışmaları, konsolosluk raporları ve misyonerlerin kayıtları incelendiğinde dış müdahale düşüncesine başta Ermeni ileri gelenleri olmak üzere birçok kişinin karşı çıktığı söylenebilir.

Bölgedeki Müslümanları ve Ermenileri yakından tanıyan ve olaylara tanık olan İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie ise Ermenilerin Kilikya Krallığı kurmak istediklerine ilişkin söylentiler hakkında Yusuf Kemal'in Adana İğtişası sonrasında hazırladığı raporunun son kısmına şu cümleleri ekler:

⁴⁷⁵ BEO. 3541/265520. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.

⁴⁷⁶ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. 9, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 96.

⁴⁷⁷ BEO. 3542/265636. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴⁷⁸ DH. MKT. 2817/86. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1. İngiliz, Fransız ve Alman gemilerinin bölgeye gelişlerine ilişkin ayrıca bkz. Sabah, "Antakya ve Mersin'de", 24 Nisan 1909, s. 3.

⁴⁷⁹ DH. MKT. 2819/55. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁴⁸⁰ Adana İtidal, "Ziyaret ve Teşekkür", S. 34, 5 Eylül 1909.

“Müdahaleyi ecnebiye sa[ye]sinde ayrı bir krallık tesis maksadıyla yapılmış bir Ermeni ihtilaline hiçbir veçhile inanmam. Eğer böyle bir maksatları olmuş olsaydı topluca dağlara çekilirler, oradan kendilerini iyice müdafaa edebilirlerdi ve hiçbir vakit de birçoğu Adana’da kalmış olan kardeş veya akrabasından olan binlerce hasatçıyı silahsız tarlalarda dağılmış bir hâlde bırakmazlardı. Bundan başka rövelver ve av tüfeklerinden maada bir şeyle müsellağ olmayan Ermenilerin mükemmel Osmanlı ordusuna karşı gelebilecekleri farz eylemek saçma olur. Müdahale ecnebiyyeye gelince politikadan pek az malumat böyle bir fikrin abes olduğunu ispat eder.

Müslümanlara gelince onlardan pek çoğunun hükümetlerinin, hayatlarının, dinlerinin tehlike altında bulunduğu hakikatten kani oldukları mülahazasıydım. Cehaletleri böyle bir hâlin imkânsızlığını anlamayacak kadar ziyade idi. İçlerinden birçoğu Ermeniler tarafından iradedilen küstahane nutuklarla tahrik edilmiş ve şüphesiz bu nutuklar onlara nakledilirken pek ziyade mübalağa olup bundan başka yağma hırsız etrafın[da] çapulcularını celbetmişti. Asıl takbiha şayan olan kıyamın vukuunu evvelde keşfetmekle ve daha başlangıcından bastırmakla mükellef olan hükümettir. Tehlikeli nutuk söyleyenler tevkif edilebilir ve iğtişâşın ilk emarelerini askerle men olunabilirdi.”⁴⁸¹

4.3. Adana Olaylarının Çevre Bölgelere Yansımaları

14 Nisan 1909 tarihinde başlayan Adana Olayları bir hafta içerisinde Sis, Haçın, Mersin, Tarsus, Payas, İskenderun, Dört Yol, Kırıkhan, Kayseri, Antakya ve Maraş’a kadar yayılmıştır.⁴⁸² Fakat olaylar, bazı bölgelerde kitlesel şiddete dönüşmüş, bazı bölgelerde ise kısa sürede kontrol altına alınmıştır. Bazı durumlarda, örneğin Kırıkhan’da Adana Olayların bölgede duyulmasının ardından Müslüman ve Ermeni ileri gelenleri arasında barış ortamını korunacağına dair söz verilmiştir.⁴⁸³ 14 Nisan’da başlayan Adana Olayları, 15 Nisan Misis, İncirlik, Ceyhan (Hamidiye), Cebel-i Bereket (Osmaniye); 16 Nisan Tarsus; 17 Nisan Sis (Kozan) bölgelerinde vuku bulmuştur.⁴⁸⁴

Mustafa Onar’a göre Haçın bölgesinde Ahmet Efendi ile Karabet Çalyan arasındaki Meşrutiyet kavgası yereldeki toplumlar arasında gerilimi arttırmış, bu durum zamanla bir

⁴⁸¹ Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, 119-120.

⁴⁸² Uçar, The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland. Ayrıca bkz. Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, s. 283-321.

⁴⁸³ Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, s. 292-293.

⁴⁸⁴ Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişâşı”, s. 152. Ayrıca bkz. Akşam, “Dört Yol ve Bahçe Vekayii, Şahsi Menfaat Teminine Çalışanlar”, 15 Teşrinievvel 1338, s. 10.

çatışmaya dönüşmüştür.⁴⁸⁵ Çalyan hazırladığı raporunda Ahmet Efendi'nin Meşrutiyet'in ilânından sonra Haçin'deki Müslümanları yeni rejim aleyhinde galeyana getirdiğini iddia etmiştir.⁴⁸⁶ Ayrıca Babigyan da hazırladığı raporunda Haçin müftüsü Tevfik Efendi'nin oğlu Ahmet Efendi ve kardeşlerinin Meşrutiyet karşıtlığında bulunduğu belirtmiştir.⁴⁸⁷ Haçin'in ileri gelenleri hazırladıkları ihbarnamede Tevfik Efendi oğlu Ahmet Efendi'nin Meşrutiyet aleyhtarı olduğunu her fırsatta söylediği ayrıca Kozan mahkemesi azasından Aziz Efendi ile yaptığı istişarelerde Ermenileri mahvetmenin, Müslümanların vazifesi olduğu yönünde telkinlerde bulunmuştur. İhbarnamenin devamında Ahmet Efendi ve kardeşi İzzet'in yanı sıra müstantik muavini olduğu belirtilen Sabri Efendi'nin katılımı neticesinde silahlı komite teşkil edilerek Ermeniler aleyhinde faaliyetlerde bulundukları ifade edilmiştir. Ahmet Efendi, bu süreçte Ermenileri itlaf etmek için birçok köye mektuplar göndererek kendisine taraftar toplamaya çalışmıştır.⁴⁸⁸

Ahmet Efendi ve kardeşlerinin, İttihâd-ı Muhammedî üyesi olup olmadığı bilinmemekle birlikte Meşrutiyet aleyhinde faaliyet gösterdikleri muhtelif kaynaklar tarafından doğrulanır. Haçin bölgesinde olayların kesin olarak hangi tarihte meydana geldiğine ilişkin kesin bir şey söylemek zordur. Haçin'deki olayların meydana gelmesinde de yereldeki rekabet, Müslümanlar ve Ermeniler arasında ortaya çıkan şâyialar etkili olmuştur. İğtişâş başladıktan kısa süre sonra Aziziye ve diğer bölgelerden çok sayıda grubun yağma için Haçin'e gelmesine bağlı olarak devam eden şiddet olayları had safhaya ulaşmıştır.⁴⁸⁹ Dönemin tanıklarının anılarından anladığımız kadarıyla Haçin bölgesinde Ermeniler yoğun olarak yaşamakta ve buna karşın saldıran değil savunma pozisyonundadır. Lambert, olayların başlangıcında, "Türkler geliyor" şeklindeki söylentiler karşısında Ermenilerin silahlandıklarını ve yaşadıkları yerlere saklanarak kendilerine saldıran gruplarla çatışmaya girdiklerini aktarır.⁴⁹⁰ Osmanlı yöneticileri, bölgede devam eden çatışmaları durdurmak ve Haçin'deki karışıklığın diğer bölgelere sıçramasını engellemek için asker sevkini hızlandırmaya çalışmıştır.⁴⁹¹ Ancak, Haçin'deki

⁴⁸⁵ Bölgedeki rekabet için bkz. Mustafa Onar, Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli, Adana Valiliği Kültür Yayınları, Adana, 2002, s. 125. Öte yandan bazı kaynaklarda Adana Olaylarının Haçin bölgesine yansımadağı ileri sürülür. Ancak, konuyla ilgili belge ve bilgiler incelendiğinde Haçin bölgesindeki hadiselerin birçok bölgeye nazaran daha şiddetli olduğu görülmektedir. Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişâş", s. 153.

⁴⁸⁶ Karabet Çalyan, "Adana Vakası ve Mesulleri", s. 34.

⁴⁸⁷ Hagop Babigyan, "Adana Raporu", s. 117.

⁴⁸⁸ Akşam, "Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri", 27 Eylül 1938. Adana İtidal, "Açık Mektub", S. 12, 15 Ocak 1909.

⁴⁸⁹ Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 294.

⁴⁹⁰ Lambert, s. 38.

⁴⁹¹ DH. MKT. PRK. 2826/140.

iğtişanın 23 Nisan’da dahi tam kontrol altına alınamaz. Nitekim, arşiv belgelerinden anladığımız kadarıyla bölgedeki şiddet olayları ve yağmalar devam etmektedir.⁴⁹² Abdülgani Girici anılarında Haçin’deki olayların uzun zaman devam ettiğini belirtmiştir.⁴⁹³ Bölgeye askerlerin sevkine paralel olarak olaylar kontrol altına alınmıştır.

Mehmed Asaf Bey anılarında Cebel-i Bereket bölgesindeki olayların sorumlularının Ermeni milliyetçileri olduğunu ileri sürmüştür. Mehmed Asaf Bey’e göre Cebel-i Bereket’teki olayların meydana gelmesinde Ermeni milliyetçilerinin fanatik davranışları, Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki karşılıklı dedikoduların sebep olduğu kargaşa ortamı akabinde işlenen cinayetler etkili olmuştur.⁴⁹⁴ Bölgede olayların vuku bulduğu esnada ilginç gelişmeler yaşanmıştır. Bu anlamda Mehmed Asaf Bey, olayları kontrol altına almak için Cebel-i Bereket, Bahçe ve Payas Hapishanelerindeki mahkûmları serbest bırakmıştır.⁴⁹⁵ Mehmed Asaf Bey’in, Erzin’de henüz bir hadise görülmemesine rağmen halka silah dağıttığı ve hapishanelerden suçluları serbest bıraktığına ilişkin çok sayıda suçlama yapılmıştır.⁴⁹⁶ Mehmed Asaf Bey’in yargılama süreci üzerinde duracağımız için konuyu burada sınırlı tutalım.

Cebel-i Bereket bölgesinde Ermenilerin Müslümanlara saldırdıkları gözlemlenmiş hapishanelerdeki mahkûmların salınmasından sonra durum tam tersine dönmüştür. Muhtelif etkenlere bağlı olarak başlayan hadiseler, mahkûmların serbest bırakılmasıyla şiddetli boyutlara ulaşmıştır. Mehmed Asaf Bey anılarında Hüseyin Hilmi Paşa ile yaptığı görüşmede olayların aralıksız bir şekilde 13 gün boyunca devam ettiğini söylemiştir.⁴⁹⁷ Hatta olaylar kontrol altına alındıktan sonra bölgedeki Şeyhli Manastırı’nın korunması için asker sevk edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹⁸

Sis bölgesinde Ermenilerin silaha sarılması ve Müslümanlar arasında oluşan galeyana bağlı olarak meydana gelen olayların kontrol altına alınması da güçleşmiştir.⁴⁹⁹

⁴⁹² BEO. 3541/265559.

⁴⁹³ Abdülgani Girici, 1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları, s. 50.

⁴⁹⁴ Mehmed Asaf, s. 1-14.

⁴⁹⁵ Mehmed Asaf Bey kendisine yönelik bu suçlamayı reddetmiş ancak daha sonra yapılan incelemeler neticesinde hapishanelerden suçluları kendisinin serbest bıraktığı tespit edilmiştir. Mehmed Asaf, s. 40, 64. Detaylı bilgi için bkz. Adana İtidal, “Payas Habishanesi”, S. 39, 12 Mayıs 1909. Ayrıca bkz. Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtalinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁴⁹⁶ BEO. 3542/265636. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1, s. 114-116.

⁴⁹⁷ Mehmed Asaf, s. 64.

⁴⁹⁸ Takvim-i Vekayi, “Mevad-ı Umumîye”, 5 Mayıs 1909, s. 1.

⁴⁹⁹ BEO. 3537/265233. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1. Dışarıdan gelen Çerkes, Çeçen ve Afşar grupları olayların şiddet boyutunu önemli ölçüde etkilemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Akşam, “Dörtüyl ve Bahçe Vekayii, Şahsi Menfaat Teminine Çalışanlar”, 15 Teşrinievvel 1338, s. 10.

Durumun kötüleşmesini önlemek ve huzuru temin etmek için 2 bölük nizamiye askeri bölgeye sevk edilmiştir.⁵⁰⁰ Diğer bölgelere kıyasla Sis'teki olaylar, geç tarihte vuku bulmuş ve askerlerin bölgeye gelmesiyle kısa süre içerisinde kontrol altına alınmıştır.⁵⁰¹ Bu dönemde Sis Manastırı'nın tasarrufundaki Taylan arazisi yağmalanmış ve yakılmıştır.⁵⁰² Öte yandan Hasan Beyli bölgesinde meydana gelen olaylarda Protestan Kilisesine sığınan 2000 bin Ermeni, kısa süre sonra çıkan yangın üzerine bir kısmı Bahçe'ye, geri kalanı ise dağlara kaçmıştır. Shepard'ın anlattığına göre bir papaz öldürülmüş ve çıkan yangından ötürü çok sayıda ev zarar görmüştür. Bu durumdan etkilenen insanların ağaçlardaki meyveler dışında yiyecekleri kalmamıştır.⁵⁰³

İslâhiye'de meydana gelen olaylarda Kadı'nın katıldığı fanatik bir grup Ermenilere karşı harekete geçmiş ancak bölgenin ileri gelenlerinden Hacı Çavuş, öfkeli gruba karşı çıkarak savaşmanın şeriata aykırı olduğunu ifade ederek huzuru sağlamaya gayret etmiştir. Nitekim, bazı yerel yöneticilerin Hacı Çavuşu desteklemesi üzerine huzur ortamı kısa sürede sağlanmıştır.⁵⁰⁴

20 Nisan 1909 tarihli bir belgeden öğrendiğimiz kadarıyla Mersin ve Tarsus bölgesindeki olayları yatıştırmak için 1 bölük silahlı denizci asker ve 1 kruvazörle gönderilmesi kararlaştırılır.⁵⁰⁵ 21 Nisan günü gönderilen telgrafta İçel ve Mersin'de vukuat olmadığı, yine iki gün önce Tarsus'ta meydana gelen olayların kontrol altına alındığı belirtilir.⁵⁰⁶ Tarsus'ta bulunan Helen D. Gibbons'un kaleme aldığı Tarsus'un Kırmızı Kilimleri adlı kitabında bölgedeki yaşananlara ilişkin önemli bilgiler kaydeder. Gibbons'un kitabında ağırlık olarak yazdığı mektuplar yer alır. Örneğin, 22 Nisan tarihli mektubunda belirttiğine göre İngiliz savaş gemisindeki subayları ağırladıklarını akabinde birlikte olaylardan sonra bölgenin durumu inceler. Yine mektubun devamında, Gibbons yaptıkları incelemeler neticesinde Tarsus'ta 100 ve köylerde 400 civarında insanın öldürüldüğünü tahmin eder.⁵⁰⁷ Gibbons'un mektuplarında yaşananlar ilişkin önemli bilgiler sunmakla birlikte Türklüğü ve Türkleri sık sık aşağılar hatta "tipik Türk akli" şeklinde alaycı sözleri sıklıkla kullanır.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ BEO. 3537/265242. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁰¹ Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 293.

⁵⁰² BOA. İ. AS. 98/18.

⁵⁰³ Riggs, Shepard of Aintab, s. 120-121.

⁵⁰⁴ Riggs, Shepard of Aintab, s. 118-119.

⁵⁰⁵ BEO. 3537/265237.

⁵⁰⁶ BEO. 3538/265303. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁰⁷ Helen Davenport Gibbons, Tarsus'un Kırmızı Kilimleri, Pencere Yayınları, İstanbul, 2009, s. 99.

⁵⁰⁸ Gibbons, s. 112.

Maraş ve çevresindeki olayların meydana gelmesinde ise yine söylentilerin önemli etkisi olur. Sarayaltı Çarşısı'nda başlayan çatışmalardan sonra iki topluluk arasındaki ilişkiler bozulmuş ve şiddet olayları hasıl olur. Adana İğtişasına paralel olarak Maraş'ta Ermenileri öldüren ve ölümüne sebep olduğu tespit edilen 15 kişinin Halep'e nakledilmesine karşı, suçluların eşleri dükkânları kapatır ve hükümete yönelik ağır ithamları neticesinde durum daha da kötüleşir.⁵⁰⁹ Maraş'ta gerginliğin şiddete ve yağmaya dönüşmesinde dışardan çok sayıda yağmacının gelmesi etkili olur.⁵¹⁰

Yukarıda belirttiğimiz üzere Birinci Adana Olaylarının bitmesine rağmen başka bölgelerde yeni hadiseler zuhur etmiştir. Örneğin, 19 Nisan 1909 tarihinde Antakya bölgesinde halk arasında “Ermeniler, Adana'da binlerce masum Müslüman'ı öldürüyor” söylentileri neticesinde galeyana gelen bazı Müslümanlar çevredeki Ermenilere saldırmıştır. Antakya'da Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bir bölgede bu olayların sonucunda 173 Ermeni hayatını kaybetmiş ve 75 ev yağmalanarak yakılmıştır. Yaşananlar karşısında Antakya ve civarından yine Kesb ve Karaduran bölgelerinden yaklaşık 2500 kadar Ermeni Lazkiye kaçmıştır.⁵¹¹ Halep valisi Reşid Paşa bölgedeki olayların kontrol altına alınması için yoğun çaba harcadığını ancak gönderdiği telgrafta çatışmanın dehşet verici olduğunu bildirmiştir.⁵¹² Yaşanan gelişmeler karşısında Osmanlı yöneticileri Antakya'daki dul ve yetim kadınlar için yardım yapılmasına karar vermiştir.⁵¹³

Halep vilayetinde iki toplumun ileri gelenleri bir araya gelmiş ve bölgede huzurun korunacağına dair söz vermiştir. Ancak, Kırıkhan bölgesinde yaşananlar tarafların birbirine verdikleri sözleri tutmadıklarını söyleyebiliriz. Bu anlamda 18 Nisan 1909'da Halep vilayetine bağlı Belen kazası köylerinden olan Kırıkhan'da, Begos oğlu Altınparmak'ın oğlunun öldürülmesi ve kızının kaçırılmasıyla bölgede asayişsizlik meydana gelmiştir. Halep valisi Reşid Paşa yaptığı tahkikat sonucunda kendi idaresi altındaki bölgelerde yaşanan gelişmeleri esasen Adana Olaylarının çevre bölgelere yansısı şeklinde bir çıkarımda bulunmuştur. Reşid Paşa'ya göre Sis, Cebel-i Bereket ve Dört Yol bölgelerinde Ermenilerin Müslümanlara saldırmalarına mukabil misilleme olarak Kırıkhan'daki aşiretler Ermenilere saldırmıştır. İki yüz kadar askerî bölgeye gelmesiyle olaylar kısa sürede

⁵⁰⁹ Ali Karahan, “1909 Maraş Ermeni Olayları”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, S. 11, Mayıs 2017, s. 165. DH. MKT. 2816/20. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵¹⁰ Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, s. 295.

⁵¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, s. 296-297.

⁵¹² DH. MKT. PRK. 2827/82. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵¹³ DH. MKT. 2820/46. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

kontrol altına alınmıştır.⁵¹⁴ Halep valisi gönderdiği bir telgrafta Maraş'ta kasaba içinde ve iki köyde 43, Andırın nahiyesi dahilinde 25, Antakya'da 172, Kesb'de 113, Kırıkhan'da 93, İskenderun'da 8 olmak üzere toplam 454 nüfusun telef olduğu ayrıca 6797 kişinin yardımına muhtaç hale geldiğini belirtmiştir.⁵¹⁵ Başka bir kaynağa göre Halep vilayetinde 11 Müslüman ve 556 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Ayrıca hayatını kaybeden 95 kişinin daha olduğu, bunlarını dinî ve mezheplerinin tetkiki lüzumlu görülmüştür. Böylece Halep vilayetindeki toplamda 662 kişinin öldüğü aktarılmıştır.⁵¹⁶

4.4. Olaylarda Hayatını Kaybedenlerin Sayısı

Adana Olayları ve etkilerinin görüldüğü bölgelerde hayatını kaybeden insanların sayısına dair kaynaklarda büyük bir ihtilaf olduğu söylenebilir. Olayların geniş alana yayılması, şiddetin boyutlarının had safhada olması ve asayişin geç sağlanması gibi daha birçok etkenden ötürü çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Yukarıda vilayetin demografik yapısını kapsamlı olarak ele aldığımız için burada sadece olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısını tespit etmeye çalışacağız.

Adana Olaylarında hayatını kaybedenlere ilişkin ilk tartışmalar Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında yapılmıştır. Ermeni bir mebusun Adana Olaylarında 20-30 bin civarında Ermeni öldürüldüğü beyanatı büyük tartışmalara sebep olmuştur.⁵¹⁷ Tartışmalar karşısında bölgedeki kayıplara ilişkin ilk açıklamayı vali Cevat Bey'in yerine gelen Mustafa Zihni Paşa yapmıştır.⁵¹⁸ Mustafa Zihni Paşa, Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta konuyla ilgili şu bilgileri verir:

“(...) Adana Kasabası'nda İslam'dan 345 ölü ve 200 yaralı, Ermeni'den 525 ölü ve 250 yaralı, Adana'ya bağlı kura ve mezralarda da İslam'dan 625 ve Ermeni'den 250 ölü ve İslam'dan 40 ve Ermeni'den 30 yaralı, merkezi vilayet kazasına mülhak Karataş Nahiyesi'nde İslam'dan 3 ölü ve 4 yaralı, Ermeni'den 30 ölü 1 yaralı, Misis Nahiyesi'nde İslam'dan 135 ölü ve 37 yaralı, Ermeni'den 81 ölü ve 36 yaralı, Kozan Sancağı merkez kazasında İslam'dan 1 ve Ermeni'den 29 ölü, Kars Kazası'nda İslam'dan 17 ölü ve 13

⁵¹⁴ Aydın Efe, “1909 Adana Ermeni Olaylarının Halep Vilayetine Etkisi: Kırıkhan Örneği”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 42, Şubat 2016, s. 607-608. Ayrıca bkz. BEO. 3539/265355. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵¹⁵ Tanin, “Adana Vakası”, 4 Haziran 1909, s. 2.

⁵¹⁶ Akşam, “Adana Hadisesinden Sonra Tahkikat ve Mesuliyet Meselesi”, 22 Teşrinievvel 1938, s. 8.

⁵¹⁷ Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, İdeal Kültür&Yayınçılık, İstanbul, 2012, s. 69.

⁵¹⁸ Adana İtidal, “Vali-i Cedidimiz”, S. 35, 28 Nisan 1909.

yaralı, Ermeni'den 11 ölü ve 6 yaralı, Haçin Kazası'nda İslam'dan 78 ölü ve 10 yaralı Ermeni'den 15 ölü ve 14 yaralı, Feke Kazası'nda Ermeni'den 2 ölü, Cebel-i Bereket Sancağı'nın merkezi-i liva ile Dört Yol ve civarında ve Turunçlu'da İslam'da 89 ölü ve 108 yaralı, Ermeni'den 78 ölü ve 27 yaralı, bu livaya tabi Osmaniye Kazası'nda İslam'dan 76 ölü ve 27 yaralı, Ermeni'den 160 ölü ve 19 yaralı, Bahçe Kazası'nda yalnız İslam'dan 380 ölü ve 73 yaralı yine bu livaya mülhak Yumurtalık Nahiyesi'nde İslam'dan 15 ölü ve 2 yaralı, Ermeni'den 24 ölü, Mersin Sancağı'nın Tarsus Kazası'nda İslam'dan 200 ve Ermeni'den 250 ölü olmuş ve Hassa ve İslahiye'den henüz cevap alınamamıştır."⁵¹⁹

Mustafa Zihni Paşa, Adana ve çevresinde Müslümanlardan 1.924 ölü ve 533 yaralı; Ermenilerden 1.455 ölü ve 382 yaralının olduğunu yine Ermeni nüfusunun 48.447 olması dolayısıyla 20-30 bin civarında kaybın olduğuna ilişkin görüşlerin doğru olmadığını belirtir.⁵²⁰ İngiliz Avam Kamarası'nda Adana Olaylarındaki kayıplarla ilgili sorulan soruya İngiltere Dışişleri Bakanı tarafından Adana ve köyleri için 2 bin, civar bölgeler için 20 bin olduğu yönündeki beyanati üzerine bir başka tartışma başlar. Bu durum karşısında Osmanlı yöneticileri, kayıplara dair söylenenlerinin abartılı olduğunu kesin bilgilere ise tahkikat sonucunda ulaşılacağını ifade eder.⁵²¹

Hagop Babigyan'ın olaylar esnasında 20 bin Hristiyan'ın öldürüldüğünü söylemesi yeni tartışmalara sebep olmuştur. Adana valisi Mustafa Zihni Paşa bu bilgilerin doğru olmadığını, bölgedeki kayıpların 6-7 bin civarında olduğunu ve tahkikatın devam ettiğini ifade eder. Mustafa Zihni Paşa, tahkikat neticesinde elde ettiği bilgileri Tanin gazetesinde verdiği mülakatta kamuoyuna açıklar (EK 2). Bu bilgilere göre Adana'da 2739 gayrimüslim ve 782 Müslüman, Bağçe'de 752 gayrimüslim ve 9 Müslüman, Hamidiye'de 378 gayrimüslim ve 175 Müslüman, Tarsus'ta 463 gayrimüslim ve 45 Müslüman, Cebel-i Bereket (Osmaniye) 372 gayrimüslim ve 66 Müslüman, Erzin'de 208 gayrimüslim ve 12 Müslüman, Misis'te 114 gayrimüslim ve 1 Müslüman, Haçin'de 15 gayrimüslim ve 78 Müslüman, Kars'ta 60 gayrimüslim ve 17 Müslüman, İslâhiye'de 50 gayrimüslim, Karaisalı'da 2 gayrimüslim, Hassa'da 33 gayrimüslim, Elvan nahiyesinde 13 gayrimüslim ve 1 Müslüman, Feke'de de 2 gayrimüslim olmak üzere 5243 gayrimüslim ve 1186

⁵¹⁹ Sarıay-Karacakaya, s. 70. BOA. DH.MKT. 2807/40. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵²⁰ BOA. DH.MKT. 2807/40. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵²¹ BOA. DH.MKT. 2863/68. BOA. DH.MKT. 2864/56. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

Müslüman hayatını kaybetmiştir.⁵²² Mustafa Zihni Paşa tarafından belirtilen yeni bilgiler tahkikat neticesinde elde edilir.

Tahkikat üyesi Faik Bey'de Yeni Tasvîr-i Efkâr gazetesinde verdiği mülakatta 6 bin raddesinde insanın hayatını kaybettiğini söylemiştir.⁵²³ İsmail Fazıl Paşa hazırladığı raporunda 2 bin Müslüman ve 4 bin Ermeni'nin hayatını kaybettiğini belirtmiştir.⁵²⁴ Abdurrahman Şeref Efendi ise Adana vilayetindeki karışıklıklar dolayısıyla hayatını kaybedenlerin sayısının 7500 civarında olduğunu tahmin etmiştir.⁵²⁵

Adana İğtişasının diğer bölgelere yansıdığı hesaba katılırsa bu bilgilerin eksik olduğu söylenebilir. Tanin gazetesinde yayınlanan bir raporda anladığımız üzere Adana vilayetinden alınan bilgilere göre 1.487 Müslüman ve 4.196 Ermeni olmak üzere toplam 5683 kişi hayatını kaybetmiştir. Raporun devamında verilen bu bilgilerin eksik olduğu nitekim çok sayıda kişinin bölgede olmasından ötürü 15 bin civarında insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmiştir.⁵²⁶ Ermeni Murahhasına göre Adana Olaylarında 14 bin Ermeni yaşamını yitirmiştir.⁵²⁷

Adana vilayetindeki kayıplara dair Amerika Büyükelçi Morgenthau anılarında 35 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasında bulunur.⁵²⁸ Morgenthau'nun verdiği bilgiler kesin bir kaynağa dayanmadığı gibi gerçeği de yansıtmamaktadır. Aynı şekilde yabancı basında da Adana vilayetinde hayatını kaybedenlere dair muhtelif haberler yapılır. Örneğin Northampton Chronicle and Echo gazetesinin 12 Mayıs 1909 tarihli haberine göre Adana Olaylarında 30 bin kişi ölmüştür.⁵²⁹ Dundee Courier haberinde ise Adana vilayetindeki bir telgrafta 7500 kişi öldürüldüğü ve diğer bölgelerin dahil edilmesiyle bu sayının 30 bine ulaştığı aktarılır.⁵³⁰ Belfast News-Letter haberine göre Adana'da kanunlar sağlanamadığı gibi bölgede 6.5000 kadar kişinin öldürüldüğü tahmin edilir.⁵³¹ Görüldüğü üzere Adana

⁵²² Tanin, "Zihni Paşa ile Mülakat", 7 Eylül 1909, s. 2.

⁵²³ Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Adana Hadise (...) İçin Heyet-i Tahkikiye Azasından Faik Bey Efendi ile Mülakat", 12 Temmuz 1909, s. 1.

⁵²⁴ Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁵²⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, s. 128.

⁵²⁶ Raporun tamamı için bkz. Tanin, "Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtalinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor", 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁵²⁷ Akşam, "Adana Vakasında Kaç Kişi Öldü? Muhtelif Membalardan Verilen Rakamlar", 20 Teşrinievvel 1938, s. 1.

⁵²⁸ Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, Doubleday Page-Company, New York, 1919, s. 290.

⁵²⁹ Northampton Chronicle and Echo, "Adana Massacres", 12 Mayıs 1909, s. 1.

⁵³⁰ Dundee Courier, "Adana Massacres" 5 Mayıs 1909, s. 4.

⁵³¹ Belfast News-Letter, "The Adana Massacres, 5 Mayıs 1909, s. 7.

Olaylarında hayatını kaybedenlere ilişkin Osmanlı, İngiliz ve Amerikan basınında muhtelif iddialar ileri sürülmüştür.

Hagop Babigyan, tahkikat neticesinde hazırladığı raporunda 19. 479 Ermeni, 250 Rum, 850 Süryani ve 422 Keldani öldürüldüğünü ileri sürmüştür.⁵³² Mustafa Zihni Paşa'nın yerine Adana'ya vali olarak atanan Cemal Bey anılarında yaşananları “kırım” diye addetmiş ve hiçbir kaynağa dayanmadan vilayette yaşananlardan ötürü 17 bin Ermeni ve 1850 Müslüman'ın hayatını kaybettiğini aktarmıştır.⁵³³ Cemal Bey'in anılarında konuya ilişkin verdiği bilgiler, sonradan bölgeye gelmesi ve bütün tahkikat sonuçlarını incelemesi dolayısıyla birçok araştırmacı tarafından doğru kabul edilir.⁵³⁴ Bazı yazarlar ise Cemal Bey'in Ermenilerle kurulan ittifak çerçevesinde gönüllerini almak için bu abartılı sayıları anılarında kullandığını iddia etmektedir.⁵³⁵

Cemal Bey'in verdiği bilgiler birçok kaynak tarafından doğru kabul edilmiş ancak kesinliği tartışılır. Cemal Bey tarafından 17 bin Ermenin hayatını kaybettiğine ilişkin verilen bilgiler sadece Adana vilayetiyle mi sınırlı yoksa diğer bölgeleri de kapsıyor mu? Bir başka sorun ise hayatını kaybeden 17 bin kişinin tamamı Ermeni mi yoksa olaylarda öldürüldüklerini bildiğimiz Rum, Süryani, Yahudi gibi topluluklar dahil edilmiş midir? Ayrıca Cemal Bey'in hayatını kaybettiğini belirttiği 1850 Müslüman'ın Adana vilayeti dışındaki kayıplar eklemiş midir? Tüm bu bilgiler ve sorular dikkate alındığında, Adana ve civarındaki olaylar esnasında çok sayıda insanın hayatını kaybettiği söylenebilir.

4.5. Adana Olaylarındaki Kurtarıcılar

Adana Olaylarında Müslüman ve Ermeni toplumları arasında şiddetli bir çatışma olmasına rağmen birçok Müslüman olayları durdurmak, güvenliğini sağlamak ve Ermenilere yönelik saldırıları önlemek için büyük mücadeleler verdikleri gözlemlenir. Bu durum

⁵³² Hagop Babigyan, “Adana Raporu”, s. 131.

⁵³³ Cemal Bey, Hatıralar, s. 386. Ayrıca bkz. İsmail Hami Danişmend, Sadrazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususi Vesikalara Göre: Mart Vakası, İstanbul Kitapevi, İstanbul, 1961, s. 123.

⁵³⁴ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, s. 175-176. Ayrıca bkz. Ayfer Özçelik, Sahibini Arayan Meşrutiyet, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 289-291. Sonyel, 2014, s. 51.

⁵³⁵ Erdoğan, 2016, s. 87. Erdoğan'nun iddia ettiği gibi bu bilgilerin Ermenilerini gönülünü almak için abartılmış olduğu kabul edilse bile Cemal Bey'in anıları Umum-i Harpten sonra yayınlamıştır. Cemal Bey'in anılarını kaleme aldığı sürece kadar İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ittifak çoktan bitmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. XXVIII.

Osmanlı arşiv belgelerine ve Ermeni kaynaklarına yansımıştır. İnsanların hayatlarını kurtaran bu kişilere “kurtarıcı” denilir.⁵³⁶

Binbaşı Mehmet Efendi, daha sonra muhtelif gerekçelere bağlı olarak görevinden alınarak maaşına el koyulur. Bu karara başta Ermeniler olmak üzere birçok kişi tarafından tepkiyle karşılanır. Sis’teki olaylar esnasında Sis Binbaşısı Mehmet Efendi, Ermeni mahallesine yönelik yapılan saldırıları önlemek için yoğun çaba harcar. Nitekim, İkinci Sahag ve Ermeniler, kurtarıcı olduğu için Binbaşı Mehmet Efendi’ye şükran duyduklarını söylerler ve göreve iade edilmesini isterler (EK 3).⁵³⁷ Ermeni Patrikhanesi, Mehmet Efendi’nin olaylar esnasından insanların hayatını kurtardığı ve yaptığı fedakarlıklara karşılık 1000 liralık ödül verilmesini önerir.⁵³⁸

Kozan bölgesinde Ermeni mahallesine yönelik bir saldırıyı durdurduğu ve iki bin kişinin hayatını kurtaran Kozan Jandarma Binbaşısı İpekli Hacı Mehmed bin Hacı Zübeyr’in olaylar esnasında parmaklarının yandığı tespit edilmiştir. Binbaşı Zübeyr devlete yaptığı başka hizmetlerin yanı sıra Ermenilerin hayatını kurtarmak için verdiği mücadele dolayısıyla Cemal Bey ve birçok devlet adamının takdirini kazanmıştır.⁵³⁹ Öte yandan bizzat Cemal Bey, Adana Olayları esnasında insanların hayatlarını koruyan kurtarıcılara dair bir liste hazırlamıştır. Ödüllendirilmesine karar verilen bu kurtarıcılar: Feke eski kaymakamı Nuri Bey, Bağçe Mal Müdür Abdullah Efendi, Haçin polis memuru Ahmed Efendi, eski İstinaf Başkatibi Mehmed Rasim Efendi eşi Ferah Hanım ve oğlu Bekir Efendi, İbrahim Sadık Efendi, Güvençzade Mustafa Efendi, Hacı Yakup Ağa, Kozan Belediye Reisi Halilağazade Hacı Ağa, Yaşarhocazade İsmail Efendi, Ali Mehmed oğlu Sabit Efendi, Mentuletzade Veli Efendi, Bağça karyesi Muhtarı Boyraz oğlu Köse Kahya, Lopestanzade Zekeriya Efendi, Elma köyünden Muhyiddin Ağa ve Hacı Hasan oğlu.⁵⁴⁰

Adana Olayları esnasında kurtarıcı olarak tanımlanan bu kişiler hakkında dönemin Ermeni kaynaklarında da büyük bir övgüyle bahsedilir. Bu anlamda Hagop Terzian’a göre Lütfi Bey gösterdiği fedakarlıktan ötürü insanlığa iyi bir “model” olmuştur.⁵⁴¹ Terzian’ın belirttiğine göre Sökeli Halid Efendi, çatışmalar sırasında bulunduğu bölgede kalabalığı

⁵³⁶ Abdulhamit Kırmızı, “Feelings of Gratitude: Muslim Rescuers of Armenians in Adana 1909”, *History From Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert*, (Yay. Haz. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 644.

⁵³⁷ BOA. DH. MUİ. 39/15.

⁵³⁸ BOA. DH. MUİ. 39/15.

⁵³⁹ BOA. DH. MUİ. 39/15.

⁵⁴⁰ BOA. DH. MUİ. 77/4.

⁵⁴¹ Terzian, *Cilicia 1909 The Massacre of Armenians*, s. 89.

dağıtarak 11.000 Hristiyan'ın canını kurtarmıştır.⁵⁴² Hrachik Simonyan'ın aktardığına göre Karaisalı kaymakamı, 140 Ermeni'nin hayatını kurtarmıştır. Bağçe bölgesinde ise tüm tehlikelere rağmen Poyrazoğlu Mehmet Efendi 168 insanı kurtarmış ve hayatta kalmalarını sağlamıştır. Simanyon daha birçok Müslüman'ın olaylar esnasında Ermenilerin hayatını kurtardıklarını belirtmiştir.⁵⁴³ Karabet Çalyan Adana Olaylarındaki kurtarıcılara dair şunları söyler:

“Feke kaymakamı Çerkez Nuri Bey'in birkaç jandarma eriyle kazanın sükun ve emniyetini muhafaza etmesi, Hüseyin Daim'in Adana'da yalnız başına büyük bir mahalleye saldırıdan koruması, Kozan mutasarrıfının halkları kardeşlik çemberinde buluşturarak dışardan gelen eşkıyanın kovulmasında başarılı olması, Kars'ta Musa Ağa ile Menziletzade Veli Efendi'nin ellerinde sopalarla kasabaya hücum eden önlerin önüne geçerek Kozan'dan 30 asker'in yetişmesine kadar zaman kazanmaları, Adana'da redif taburunda görevli yüzbaşı Çerkez Ali Ruhi Efendi'nin etrafı alevlerle sarılmış kilisede feryat eden 4 bin mazlum insanı kurtarmak için hayatını tehlikeye atması, Arifiye'nin (Hamidiye) Karamezar köyünden Lostanzade Zekeriya Efenedi'nin köylüleriyle birlikte Gülbenkyan'ın çiftliğinde etrafı çevrilmiş 60 kişiyi mertçe kurtarıp kendi köyüne getirmesi ve Çukurova çiftlik askerî binbaşısının yanında yeterli adamı olmamasına rağmen etrafını saran 150 kişi karşısında kahramanca çarpışarak başarı olması gibi fedakarlık eserleri meydana[dır].”⁵⁴⁴

İslâhiye bölgesindeki olayların kontrol altına alınmasında fanatik Müslümanlara karşı çıkan hatta silaha sarılan Hacı Çavuş önemli bir kurtarıcı olmuştur. Hacı Çavuş kalabalığa “siz, kendinize Müslüman diyen, fakat şeriata saygı duymayan ve Allah'tan korkmayan, temizlikten uzak duranlar” diye bağırarak ardından bölgedeki 80 kadın ve kızı evine alarak onları 15 gün boyunca korumuştur. Hacı Çavuş'un oğlu (adı bilinmiyor) bir kızı Çerkezlerin elinden kurtarmıştır.⁵⁴⁵

Olaylarının kitlesel şiddet dönüştüğü esnada Zor Ali'nin yeğeni polis Hasan Efendi ise Kuruköprü, İcadiye, Şabaniye ve Hurmalı semtlerindeki Rumların ve Ermenilerin hayatlarını kurtararak ve mal-mülkleri kurtarır. Umum Rum milleti namına Metropolit Vekili Abraham ve İngiliz çevirmen Tripani[s] imzalarıyla hazırlanan bir takdirnamede

⁵⁴² Terzian, s. 132.

⁵⁴³ Simonyan, s. 233-235.

⁵⁴⁴ Karabet Çalyan, “Adana Vakası ve Mesulleri”, s. 82.

⁵⁴⁵ Riggs, Shepard of Aintab, s. 118-119.

polis Hasan Efendi'ye kahramanlıklarından dolayı tebrik edilir. Adana İtidal gazetesi yazarı, polis Hasan Efendi'ye takdir eder.⁵⁴⁶

Takvim-i Vekayi'nin 4 Mayıs 1909 tarihli yayınında yer verilen bir telgraf içeriğinde, Karaisalı ve civarındaki 120 kadar Ermeni'nin hayatını koruduğu için Sarkis ve rüfekaşı Ermeni milleti adına, Karaisalı Kaymakamı İzzet Bey'e teşekkür ederler.⁵⁴⁷

Olayların sona ermesinden sonra tahkikat için Ermeni temsil heyetinde gelen Zabel Yesayan, bölgedeki görüşmelerinde felaketzede Ermenilerin kendilerine çok sayıda Müslümanın yardım ettiğini söylediklerini aktarır. Bu anlamda Yesayan, Erzin'deki mahallelerden birisinde çatışmanın bitmemesi ve açlık sorunun başlamasına karşın halktan Ermenilere yardım etmek isteyenlerin olduğunu ancak içerisinde bulundukları durumdan ötürü yardım yapılmadığını ifade eder. Yesayan bu süreçte Mehmet adındaki bir Türk gencinin, Ermenilere günler boyu yemek taşıdığını ve onlara parasını verdiğini birçok kişiden duyduğunu anlatır. Yesayan'ın belirttiğine göre Erzinli 200 kadar Ermeni'nin hayatını Mehmet adındaki bu genç kurtarmıştır.⁵⁴⁸

Süleyman Kani İrtem, iki toplum arasındaki çatışmaya rağmen huzuru sağlamak için çalışan çok sayıda Müslüman ve Ermeni olduğunu söylemiştir. İrtem, ayrıca Müslümanların hepsinin yobaz olmadığı gibi bütün Ermenilerin vatan haini olmayacağını işlenen suçun toplumun geneline yayılmayacağını belirtir.⁵⁴⁹ Tüm bu bilgiler ışığında söylenebilir ki, iki toplum arasında meydana gelen kitlesel şiddete rağmen Müslümanların, başta Ermeniler olmak üzere birçok insanın hayatını kurtarması bölgedeki topluluklar arasındaki dayanışmanın devam ettiğinin önemli göstergesidir.

4.6. İhtida Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmiş dönemlerinde ihtida yani din değiştirmenin örnekleri görülmüş nitekim Adana Olayları esnasında birkaç ihtida vakası yaşanır. İhtida vakaları genelde karışıklıkların olduğu dönemlerde öldürüleceği korkusuna kapılan gayrimüslimler resmî talebi neticesinde Müslüman olur.⁵⁵⁰ Adana Olayları esnasında bazı

⁵⁴⁶ Adana İtidal, "Takdirname", S. 60, 5 Temmuz 1909.

⁵⁴⁷ Takvim-i Vekayi, "Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Vürud Olan Telgraflar", 4 Mayıs 1909, s. 1.

⁵⁴⁸ Zabel Yesayan, Yıkıntılar Arasında, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 231-232.

⁵⁴⁹ Akşam, "Divaniharbin kanaati-Mebus Babikyan Efendinin Beyanati", 25 Teşrinievvel 1338, s. 10.

⁵⁵⁰ İhtida meselesine dair kapsamlı bir çalışma bkz. Selim Deringil, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

istisnalar dışında kitlesel bir din değiştirme vakasından söz etmek zordur. Adana Olaylarında ihtidalar genellikle bireysel tercihlerle veya bazı örneklerde olduğu gibi zorla gerçekleştirilir.

Bireysel tercihle ihtida eden Lehosya adındaki Ermeni kızı, Adana Olayları esnasında evlendiği eri Mustafa ile Kırıkhan'dan Darende'ye gelmiştir. Bu durum duyulduktan kısa süre sonra Ermeniler duruma tepki göstermiştir. Osmanlı yöneticileri, yaşananlarla ilgili yaptığı tahkikat neticesinde Lehosya'nın kendi hür iradesiyle Mustafa'nın eşi olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵¹

Kozan sancağının Kars kazasında meydana gelen kitlesel bir ihtida vakası Papazı Vartan'ın gönderdiği bir şikayet neticesinde açığa çıkmıştır. Vartan'a göre Kozan sancağında Adana Olayları esnasında kendilerine karşı kötölük yapılacağı hissiyatına kapılan 30 kadar Ermeni korktukları için din değiştirmiştir. Osmanlı yöneticileri, yaptığı tahkikat neticesinde zorla din değiştirme gibi bir durumun olmadığını ve ihtida eden kişilerin bir kısmının eski dinlerine döndüklerini tespit etmiştir. Tahkikatın tafsilatından anladığımız kadarıyla Kars'ın Kırıntı köyünde 27 kişinin kendi rızaları doğrultusunda ihtida ettikleri bunların içerisindeki 18 kişinin eski dinlerine döndüğü, 1 kişi eceliyle vefât ettiği ve geri kalan 8 kişi ise Müslüman olarak kalmayı tercih etmiştir. Bu tahkikat raporunda Hardallık köyünden 4 kişinin ve ukurköprü köyünden 3 kişinin rızalarıyla ihtida ettikleri belirtilmiştir.⁵⁵²

Bir başka ihtida örneğide Antakya'ya bağlı Kısacak Köyü'nde, Antakyalı bakkal Hacı Abdi bin İbrahim ile Kısacık Köyü'nden Tekerek oğlu Hasan bin Mehmet ve Bıçakçı Hasan bin Ahmet ipek böceği öğretmenliği yapan Kesepli Artin Ekis, kardeşi şamo ve yardımcıları Meşbor ile Panos'un silahlarını alarak onları Müslüman olmaya zorlar. Adı geçen kişiler ise öldürülecekleri korkusuna kapılarak ihtida ederler. Ahali arasında bu kişilerin ihtidalarının kabul olmayacağı söylenir nitekim 19 Nisan Pazartesi günü ihtida eden Ermeniler arşamba günü ihtidalarının kabul olmayacağı gerekçesiyle öldürölür. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri, Ermenileri öldüren suçluları yakalar akabinde Divan-ı Harbi Örfi'de yaptığı yargılamalar neticesinde bu kişileri cezalandırır.⁵⁵³

Yesayan gerçekleştirdiği görüşmeler esnasında birkaç ihtida vakasına rastlamıştır. Yesayan'ın anlattığına göre hayatta kalmak isteyen Ermeniler, çaresiz bir şekilde ölmek

⁵⁵¹ BOA. DH. MKT. 2831/89. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁵² BEO. 3591/269254. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁵³ Günay, "1909 Olaylarının Adana evresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 304.

istemedikleri için dinlerini değiştirmiştir. Örneğin, bir anne ve kızı, Türk komşusunun kendilerine ölümden kurtulmak için dinlerini değiştirmelerini tavsiye etmiş nitekim hayatta kalmak isteyen bu aile ihtida etmiştir.⁵⁵⁴

4.7. Adana Olaylarının Meclis-i Mebusan'da Tartışılması

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra anayasal düzene geçişle birlikte uzun yıllar kapalı olan Meclis-i Mebusan yeniden açılmıştır. Yeni dönemde mecliste birçok konu tartışılıp görüşülmüştür. Adana İğtişası olarak tanımlanan hadiseler de mecliste büyük tartışmalara yol açmıştır.⁵⁵⁵ 5 Nisan 1325 tarihinde bazı mebusların verdiği önergeye bağlı olarak konu mecliste tartışılmaya başlamıştır. Türk ve Ermeni mebuslarının verdiği bu önergeye göre Adana vilayeti her daim iki topluluğun huzur içinde yaşamış olduğu ancak yeni rejim karşıtı kişilerin sebebiyet verdiği mukatelenin durdurulması ve çevre bölgelere yansımaları önlemek için öncelikle meclis namına telgraf çekilerek nasihat verilmesi, yarınki hükümet programının kabulünden sonra olaylarla ilgili ne yapılacağına dair kararın alınması kararlaştırılmıştır.⁵⁵⁶ Dagavaryan Efendi konuşma esnasında İkinci Sahag'ın gönderdiği telgrafların okunması istemiştir. Sahag'ın gönderdiği ve mecliste okunan telgrafın içeriği şudur:

*“3 günden beri ahali-i Hristiyanî'ye kati ve nehb ve haneleri ihrak edilmektedir. Hayli kesian itlaf edilmiştir. Kilise müştetalâtı, heyecan içinde bulunan ve aç olan cemmi gafirle memludur. Kıtıl ve yangınlar devam etmektedir. Ahvali umumîye dehşetlidir. İmdada yetişin. Aynı ahval, Tarsus ve Sis ve mahalli-i sairede de caridir.”*⁵⁵⁷

Telgrafların okunmasından sonra sözü alan Erzurum mebusu Vartkes Efendi şunları söyler:

“Efendiler, bu üç, dört, beş gün içinde her vilâyetten telgraflar geliyor, Bunları ikiye taksim edebiliriz. Bir takımı Selanik, Manastır'dan Erzurum'a kadar Meşrutiyeti muhafaza etmek için ve anasırı muhtelifeyi yekvücut etmeye teşebbüs edip de Meşrutiyeti muhafaza etmek için çalışıyorlar. Bir takımı da var ki asla Meşrutiyeti meydana çıkarmayıp, ve anasırı muhtelif beyinde bir şey zuhur edip, bu gibi bir vukuatı meydana

⁵⁵⁴ Yesayan, s. 111-113.

⁵⁵⁵ Naci Şahin, Osmanlı Ermenileri ve İkinci Meşrutiyet, Çizgi Kitapevi, Konya, 2015. Ayrıca bkz. İsmail Yıldız, İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914), Yüzde İki Yayınları, Ankara, 2019.

⁵⁵⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 5 Nisan 1325, s. 69-70.

⁵⁵⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 5 Nisan 1325, s. 70.

*çıkarmak istiyor. Meselâ Adana, Sis, Tarsus gibi yerler var da, bendenizin dediğim odur ki, Anadolu'da, Erzurum'da 30 bin ahali Ermeni ve İslam hepsi birden yekvücut olmalarını meydana çıkarıyorlar.”*⁵⁵⁸

Erzurum mebusu Vartkes, iğtişâş hadisenin yeniden yaşanmaması için sorumluların şiddetle cezalandırılmasını talep etmiş ancak bu tartışmaların hemen akabinde İkinci Adana Olayları vuku bulmuştur. Bunun üzerine mecliste, vali Cevat Bey'in olaylar karşısındaki aciz kaldığı ve huzuru sağlayamadığı için eleştirilmiştir. Bunun üzerine vali Cevad Bey eleştirilere karşı cevap olarak meclise bir telgraf göndermiştir. Ancak, bu telgraf mecliste yeni tartışmalara sebep olmuştur. Bilhassa İttihatçı ve Ermeni mebusların katıldığı bu tartışmalarda ise olayların müsebbiplerinin II. Abdülhamid yanlısı ve Meşrutiyet karşıtı kişiler olduğu vurgulanarak vali hedef alınmıştır. Meclisteki tartışmalar esnasında Biga Mebusu Arif İsmet Bey yaşananlara ve tartışmalara dair şunları söyler:

“Osmanlı namı mübecceli altında anasırı muhtelifeden mürekkep olmak suretinden başka hiçbir surette tanımayacağımıza sözler verdik, ahitler, misaklar yaptık. İstihsal ettiğimiz hürriyete mukabil deruhte eylediğimiz bu vazife-i vatanperveraneyi hakkıyla ve ömrümüzün sonuna kadar muhafazaya mecburiyetimiz derkârdır. İşte biz bu suretle ahdü peyman etmiş bila tefriki cins ve mezhep yekdiğerimizin malına, hayatına, ırzına zahir olacağımızı, yani yekdiğerimizin menafii maddiye ve maneviyesini muhafaza edeceğimiz bir sırada Adana'da vukua gelen bu iğtişâşat, hakikaten câlibi teessüftür. Devri istibdatta kelimeler üzerinde oynamaya alışmış olan bu ve emsali valiler, bizi şimdiye kadar defaatle aldattıkları gibi, bu millete defaatle açıktan açığa yalan söyleyerek kendilerini tebrie etmeye çalıştılar. Ben, şimdiden katiyyen hükmederim ki vali ‘asayiş (berkemâl), fevkalade say ve gayret ettik, çalıştık. Asker bilmem ne olaydı, vaktiyle yetişeydi, serian tatbik olunmuş olsaydı, önünü alacaktık’ diyorlar. Maahaza ‘sarfolunan tedâbîri şaibe ile böyle yaptık. Bu kıtal, birbirine giren 50 bin kişi, daha ziyade, tevsii daire-i hasar etmedi’ gibi tabirleri surf tebrici zimmet içindir. Öteden beri alışılmış kelimelerden başka bir şey değildir. (Pek doğru sadaları) Biz bunları böyle dinlemekle meşkûrun anı bırakamayız. Zira, oradaki kesilenler, Osmanlıdır. Orada kesilenler, vatandaşlarımızdır. Onların bir kılına hata gelirse biz müteessir oluruz. Felaketlerine doğrudandan doğruya alâkadarız. Onları öyle bırakmak o sefalet, o perişanı içinde bırakmak Osmanlı şanına katiyyen

⁵⁵⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 5 Nisan 1325, s. 70-71.

yakışmaz. Bunları bu fedaya, bu hadise-i müessireye iştirak edenleri de cezasız bırakmak, o da katiyyen yakışmaz. Şanımıza şayan değildir.”⁵⁵⁹

Meclisteki aynı oturumda özellikle II. Abdülhamid döneminde meydana gelen 1894-1896 yıllarındaki olaylara atıf yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı yönetimi altında yaşayan muhtelif etno-dinsel toplulukların kardeşliğine değinilmiş ve Adana Olaylarındaki sorumlularının cezalandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu sırada konuyla alakalı, Türk ve Ermeni mebuslar tarafından şu önerge verilmiştir:

1. *Mezkûru vukuatın zuhur ve devam ve tevessüü, Adana Valisi Cevat ve Dahiliye Müsteşarı Adil Beylerin vezaif-i memuriyetlerini ademi ifâ ve tekasüflerinden ve bazı memurin bizzat methaldar olmalarından nünbais bulunmakla, bunların Divanı Harbi Örfice tahtı muhakemeye alınmaları.*

2. *İlan edilen İdare-i Örfiye dairesine, Halep Vilayetinden Antakya ve Zeytun gibi asarı iğtişasıye görülen mahallerin dahi dahil olması ve Divanı Harbi Örfi Heyetinin bitaraflığını temin için buradan intihap ve izamı.*

3. *Elyevm tahtı muhasarada ve tehlikede bulunan Dört Yol nam kasabanın tahlisi için tedâbiri lâzımenin bâ telgraf işar ve ittihazı.*

4. *Bikes ve bivaye kalan birçok biçaregânın iva ve iaşeleri ve açlıktan tahlisi için mebaliği kâfiye tahsisi ve mahallince tedariki müşkülata maruz olduğu hâlde, bilâ tehir merkezden akçe ve me'külat irsali.*

5. *Emvali mağsubenin bila imhal istirdat ve eshabına itası ve muhterik olan mebaninin miktarve kıymetlerini ve telefâtın adet ve esamisini tahkik ederek defterlerinin tanzimi ve Hükümete itası için her kasabada muhtelit ve bitaraf komisyonlar teşkili.*⁵⁶⁰

Bu takririn ardından benzeri konular tartışılmış ancak oturum sırasında en dikkat çeken konuşma Sivas mebusu Dagavaryan Efendi tarafından yapılır. Dagavaryan Efendi, bazı özel memurların olaylardan iki ay önce Adana vilayetine giderek karışıklık çıkartmak için bir program hazırladıklarını ve nihayetinde 31 Mart Hadisesine bağlı olarak Adana İğtişasının vuku bulduğunu iddia eder.⁵⁶¹

Adana vilayetinde ve civarında Divan-ı Harbi Örfi kurulması ayrıca bölgeye yardım gönderilmesi yine mecliste görüşülmüştür. Mecliste bu konulara ilişkin yapılan tartışmaları

⁵⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 18 Nisan 1325, s. 109-110.

⁵⁶⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 18 Nisan 1325, s. 110-111.

⁵⁶¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 18 Nisan 1325, s. 114-115.

yine verilen takrirleri ilerleyen bölümlerde detaylı olarak ele alacağımız için konuyu burada sınırlı tutalım.

4.8. Ermeni Patrikhanesi'nin Adana Olayları Karşısındaki Tutumu

Yegişe Turyan Efendi Adana Olaylarının yol açtığı karışıklıkta İstanbul Patrikliği görevine seçilir.⁵⁶² Ermeni Patrikhanesi, Birinci Adana Olaylarının akabinde bölgedeki yaşananları yakından takip etmek için Meclis-i Milli azasından Serkiz Suin Efendi ve Meclis-i Rûhâni azasından Serrahib Arslanyan Kivork Efendi ikilisinden oluşturdukları heyet 20 Nisan'da Adana'ya gönderilir.⁵⁶³

Bölgeye ulaşan heyet üyeleri, yaptıkları incelemeler neticesinde hazırladıkları raporda Adana İğtişasının, II. Abdülhamid yanlısı gericiler ve Meşrutiyet karşıtı kişiler tarafından meydana geldiğini ileri sürmüştür. Raporun devamında aile sahibi bir Ermeni gencinin bazı Müslümanlar tarafından ırzına tasallut etmek istedikleri buna mukabil gencin saldırıyı gerçekleştirenlere karşı nefis-i müdafaada bulunarak onları öldürür, böylece Adana İğtişası başlamıştır. Ayrıca raporda hükümetten iğtişanın şiddetle kontrol altına alınması; sorumlularının cezalandırılması, vali Mustafa Zihni Paşa'nın görevden alınması, yağma edilen malların geri verilmesi ve zararı olan Ermenilerin zararlarının karşılanması istenmiştir.⁵⁶⁴

Ermeni Patrik Kaymakamlığı tarafından verilen bir takirde, yerel yöneticiler suçluların Ermeniler olduğunu ileri sürerek kendi suçlarını örtbas etmeye çalıştıkları, gerçek suçluların ise Divan-ı Harbi Örfi ve Tahkikat Heyeti tarafından yapılacak çalışmalarda tespit edilecektir.⁵⁶⁵ Gönderilen bir başka takirde olaylar esnasında Ermeni kadın ve kızların zorla Müslümanlarla evlendirildiği, Ermenilerin mallarının yağma edildiği ve geri verilmediği, Maraş ahalisinin Zeytun Ermenilerine yönelik bir saldırı gerçekleştirmek hazırlığında oldukları buna karşın önlem alınması gibi şikayet ve talepler bildirilir.⁵⁶⁶ Osmanlı yöneticileri, Zeytun'daki Ermenilere yönelik saldırı düzenleneceği şeklinde dolaşan söylentilerin yalan olduğunu açıklar.

⁵⁶² Ramazan Erhan Güllü, Ermeni Sorunun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), s. 380.

⁵⁶³ Sarıay-Karacakaya, s. 36. Ayrıca bkz.BEO. 3538/265305.

⁵⁶⁴ BEO. 3543/265707. Raporun tamamı için bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁶⁵ BEO. 3543/265713. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁵⁶⁶ DH. MKT. 2826/3. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

Bu süreçte ayrıca Ermeni Patriği ve Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa arasında bir görüşme gerçekleştirilir. Bu görüşmede Rıfat Paşa, Türk ve Ermeni unsuru arasında birlikteliği sağlamak için ellerinden geleni yapacaklarını belirtir. Bunun üzerine Ermeni Patriği, Rıfat Paşa'nın belirttiği görüşlere olumlu yaklaşarak iki unsur arasındaki huzursuzlukların giderilmesi için birlikte çalışmaları gerektiğini söyler.⁵⁶⁷

Ermeni Patrikhanesi tarafından Adana'ya gönderilen heyette bulunan Yesayan bölgedeki incelemeleri yazdığı mektuplarla merkeze bildirir. Önemli gözlemler yapan Yesayan, anılarında Adana ve çevresinde tanık olduğu yetimlerle ilgili büyük üzüntü duyar. Ayrıca Ermeni yöneticilerinin bölgeye yeterli yardımı göndermediğini belirterek içerisinde bulunduğu bu durum karşısında öfkelenir. Fakat, İstanbul'daki Ermeni ileri gelenlerinin Adana Olayları sonrasında sessiz kalmasına karşılık vali Cemal Bey'in Müslüman ve Ermeni yetimlere sahip çıkmasından memnun kalır.⁵⁶⁸

4.9. Adana Olaylarının Basına Yansıması

Adana Olaylarının kitlesel bir boyut kazanması gerek yerli gerek yabancı basın tarafından üzerinde dikkatle durulmuş ve yakından takip edilmiştir. Bilhassa Osmanlı ve yabancı basınında, Adana Olaylarına ilişkin çok sayıda yayın yapılmıştır. Bu anlamda 18 Nisan 1909 tarihli İkdâm gazetesindeki habere göre olayların kontrol altına alınmasına karşın çevre bölgelerde karışıklıkların hâlen devam etmesi üzerine Şeyhülislam, Adana müftüsüne Hristiyanlarının can ve mallarının korunması gerektiğini aksi durumda bu kimselere yapılan her türlü kötüluğun şeriata ve bütün insanlığa mugayir olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁹ Aynı gazetenin 19 Nisan 1909 tarihindeki “Adana Hadise-i Müessifesi” adlı yazıda, bölgedeki durumla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.⁵⁷⁰

İkdâm gazetesinin 20 Nisan 1909 tarihli haberine göre Adana Olayları esnasında iki Amerikalı misyoner fakir bir İslam kadının yanan evini söndürmeye çalıştıkları esnada öldürülmüştür⁵⁷¹ Aynı yayının “Mersin Ahvali” başlıklı haberine göre Adana'da “katliam” olduğu söylentilerinin büyük bir heyecana yol açtığı, Mersin'deki Ermenilerin 2-3 saat

⁵⁶⁷ Adana İtidal, “Ermeni Patrik-Hariciye Nâzırı”, S. 60, 5 Temmuz 1909.

⁵⁶⁸ Yesayan, s. 254-260.

⁵⁶⁹ İkdâm, “Adana Hadise-i Müessifesi” 18 Nisan 1909, s. 3.

⁵⁷⁰ İkdâm, “Adana Hadise-i Müessifesi”, 19 Nisan 1909, s. 2.

⁵⁷¹ İkdâm, “Adana Ahvali”, 20 Nisan 1909, s. 2.

kadar dükkânlarını kapattıkları ancak valinin yaptığı telkinlerle dükkânlar tekrar açılmıştır.⁵⁷²

22 Nisan 1909 tarihli Sabah gazetesi haberine göre Adana, Mersin ve Tarsus bölgelerinde olayların yatıştığı ancak Cebel-i Bereket sancağının birçok kazasında olayların şiddetli bir şekilde sürdüğü ve yağmacıların etkisiyle olaylar kötüleşmiştir.⁵⁷³ Sabah gazetesi okuruna 27 Nisan tarihli yayınında, La Turkiyya muhabirine dayandırarak İngiliz bandıralı Karatif zırhlısının İskenderun Limanı'na sonraki günlerde Almanya'nın Loreley savaş gemisi, İngiltere'nin Çiyoptisor ve Fransa'nın Victor Hugo Kruvazörlerinin Mersin Limanı'na geldiği bildirilmiştir.⁵⁷⁴

Tasvîr-i Efkâr'ın 3 Mayıs 1909 tarihli haberine göre Adana Olaylarından dolayı İstanbul'da, Beyoğlu Kilisesi'nde, yaklaşık 4000 kişinin katıldığı bir miting yapılır. Padişahın yaveri, Niyazi Bey ve Enver Bey gibi isimlerinde katıldığı mitingde olayların sorumlularının irtica yanlısı kişiler olduğu şeklinde nutuklar söylenir.⁵⁷⁵

Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa'nın merkeze gönderdiği telgraflar Takvim-i Vekayi'de yayınlanmış ve toplum bilgilendirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷⁶ Takvim-i Vekayi haberine göre Miralay Mehmet Ali Bey ve ileri gelenlerin etkisiyle Haçin bölgesinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında barış sağlanmıştır.⁵⁷⁷

Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa, Tanin gazetesine verdiği mülakatta, gerekli tahkikatın henüz yapılmadığını, Adana Olaylarında ne kadar insanın hayatını kaybettiği ve suçluların kim olduğuna dair kesin bir şey söylemenin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁸ Tanin'deki bir başka haberde Adana Olayları hakkında yapılan yabancı neşriyatlarla alakalı Osmanlı Hükümeti, Paris Sefaretleri aracılığıyla yabancı neşriyatlara ilişkin tebligat gönderilmesine istenmiştir.⁵⁷⁹

Öte yandan bir başka haberden anladığımız kadarıyla Jamanak'ta yapılan bir yayında Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Rus himayesinde olmaları gerektiğine ilişkin

⁵⁷² İkdâm, "Mersin Ahvalı", 20 Nisan 1909, s. 2.

⁵⁷³ Sabah, "Adana Vak'ası", 22 Nisan 1909, s. 3.

⁵⁷⁴ Sabah, "Antakya ve Mersin'de", 24 Nisan 1909, s. 3.

⁵⁷⁵ Tasvîr-i Efkâr, 3 Mayıs 1909. Aktaran bkz. Karacakaya, s. 59.

⁵⁷⁶ Bu konuda bir örnek için bkz. Takvim-i Vekayi, "Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Vürud Olan Telgraflar", 4 Mayıs 1909, s. 1-2.

⁵⁷⁷ Takvim-i Vekayi, "Adana Vilayeti Dahilinde Kozan", 5 Mayıs 1909, s. 2.

⁵⁷⁸ Tanin, "Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa İle Mülakat", 24 Mayıs 1909, s. 2.

⁵⁷⁹ Tanin, "Adana Ahvalı", 28 Mayıs 1909, s. 3. Bu durum daha önceden tespit edilmişse ancak konuyla ilgili çalışmalar daha geç bir tarihte başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. DH. MKT. 2809/80.

taleplerde bulunulduğuna dair kaleme alınan yazı, Tanin gazetesinde eleştirilir.⁵⁸⁰ Tanin gazetesinin 30 Mayıs 1909 tarihli haberinde Divan-i Harbi Örfî tarafından 6 Ermeni idama mahkûm edilmesi kararı büyük bir infiâle sebep olur. Nitekim, Kamer Şirinyan Efendi tarafından verilen bir takrire göre idama mahkûm edilen Ermenilerin aleyhinde tanıklık yapanların zaten yağmaya katılan kişiler olduğu gerekçesiyle yeni bir tahkikat yapılması istenir.⁵⁸¹

Osmanlı basınında özellikle İstanbul merkezli neşriyatlarda Adana Olaylarına dair çeşitli konular ele alınır. Anadolu'daki çeşitli gazeteler de konuyla alakalı muhtelif yayınlar yapılır. Örneğin, İzmir'deki Rum gazeteleri Adana Olaylarının son bulmasının üzerinden 40 gün geçmesine rağmen hadiselerin tekrar vuku bulduğu şeklinde yazılar neşredilir. Osmanlı yöneticileri, bu tarz haberlerin huzurun bozulmasına yol açacağı endişesinden ötürü Aydın valiliğinden haberin tekzip edilmesini ister.⁵⁸² Bu dönemde Adana Olaylarına ilişkin Halide Edib'in kaleme aldığı "Ölenler Öldürülenler" başlıklı yazısı birçok defa göz ardı edilir. Halide Edib, Adana Olaylarına ilişkin yazısında şunları söyler:

"(...) Zavallı Ermeni vatandaşlarım, sizler kabus-i Hamidi'nin en büyük mazlumlari, en sahipsiz kurbanlari! Şimdi ebediyen teessüs eden hürriyet-i mukaddeseye karşı ruhumda uyanan galeyan-ı meserret, sizin kararmış, silinmiş memleketiniz, kanlı naaşlarınız, bikes, yersiz yurtsuz, tal-i giryani karşısında yaşlı bir handeye benziyor. Bu şad-ı milli evlatları göğüslerinden koparılmış mahrum anaların gözlerindeki zalam-ı facia karşısında yerlere geçiyor. (...) Türklüğün, bütün insaniyetin kızardığı bu baştan başa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi, bir ana ızdırab ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor!

(...)Şimdi siz Türklüğün namusunu kılıcınızla üzerinde tutuyorsunuz. Silah arkadaşlarınızın intikamını almak ve Meşrutiyeti saklamak için nasıl bir savlet-i ahenin ile koca bir tahtı devirdiniz ise, Türklüğün, Osmanlılığın elinde kalan Ermeni vatandaşlarımızın kanını da sizin pak kılıçlarınız yıkayabilir. İleri vatandaşlarım, Ermeni kardeşlerimiz hürriyet için kan döken silah arkadaşlarınızın kardeşleridir. Binlerce vatanş kanı, kül olmuş bütün bir mamure baştan başa makber olan bir memleket. Çocuklarla, kadınlarla yere geçirilen bu Osmanlıların intikamını almazsanız, insanlıktan

⁵⁸⁰ Tanin, "Ermeniler ve Rus Himayesi", 30 Mayıs, s. 3.

⁵⁸¹ Tanin, "Adana'da Altı Ermeni'nin Mahkûmiyeti", 11 Haziran 1909, s. 2.

⁵⁸² DH. MKT. 2849/28. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

*utanmayarak komşumuzu inleyen bu canileri teeddüb etmezsiniz, zannediyorum ki genç Türklüğün üzerinde ebedi bir nokta-i cehalet kalacaktır.”*⁵⁸³

Bu yazısından dolayı Halide Edib’i bizzat dönemin Ermeni kadınlarından Sırpıhi Markaryan ve Bayzdar Torkomyan tebrik etmiştir.⁵⁸⁴ Halide Edib dışında dönemin önemli simalarından Hüseyin Cahit Bey’in kaleme aldığı 30 Temmuz 1909 tarihindeki “Adana Ahvali ve Vilayetler” başlıklı yazısında, olayların bütünüyle otorite zayıflığından kaynaklandığını ve Ermenilerin büyük acılar yaşadığını belirtmiştir.⁵⁸⁵ Tanin gazetesinde 30 Temmuz 1909 tarihinde başlayan “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor” şeklinde bir yazısı dizisi yayımlanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere Adana Olaylarıyla ilgili hazırlanan Divan-ı Harbin Mazbatası ve Tahkikat Heyeti Mazbatası, iki ayrı sütun şeklinde okuyucuyu bilgilendirmek için 6 Ağustos 1909 tarihine kadar yayınlanmıştır.⁵⁸⁶

Adana Olayları, Osmanlı basını haricinde yabancı basınında da büyük yankı uyandırmış ve bu konuya ilişkin çok sayıda yayın yapılmıştır. Adana Olayları, dış basınında Türkçe karşılığı katliam olarak çevirebileceğimiz “massacre” veya “slaughter” gibi kelimelerle adlandırılmıştır.⁵⁸⁷ Bu gazetelerdeki yayınların misyonerlerin kayıtlarına ve aktardıkları bilgilere dayanarak kaleme alındığı söylenebilir.⁵⁸⁸

The Madison Daily Leader gazetesinin 17 Nisan 1909 tarihli yayınında Adana Olaylarıyla ilgili muhtelif yazılar yayınlanmıştır. Örneğin, bu yazılardan birinde bölgede iki Amerikalı misyonerin ve çok sayıda Hristiyan’ın öldürüldüğü ayrıca Mersin’de Ermenilere yönelik şiddetin devam ettiği belirtilmiştir.⁵⁸⁹ The Omaha Daily Beegazetesinin haberinde fanatik Müslümanların çok sayıda Hristiyan’ı ve bazı misyonerleri

⁵⁸³ Bu yazının tam metni için bkz. Tanin, “Ölenler Öldürülenler”, 18 Mayıs 1909, s. 4.

⁵⁸⁴ Hülya Adak, Halide Edib ve Siyasal Şiddet, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 38-38. Sırpıhi Markaryan adlı hanımefendinin Halide Edib’e teşekkür yazısı için bkz. Tanin, “Halide Salih Hanım Efendiye”, 26 Mayıs 1909, s. 3.

⁵⁸⁵ Tanin, “Adana Ahvali ve Vilayetler”, 30 Temmuz 1909, s. 1.

⁵⁸⁶ Divan-ı Harbin hazırladığı raporda çok ciddi hatalar bulunmaktadır. Örneğin, Adana vilayetinde Hınçak, Taşnaksütyun ve Troşak adında cemiyetlerin kurulduğu iddia edilmektedir. Fakat, Troşak bir cemiyet değil Taşnaksütyun’un yayımlandığı bir gazetedir. Raporun tamamı için bkz. Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁵⁸⁷ The Irish Times, “Adana Massacres”, 17 Mayıs 1909. Ayrıca bkz. The Times, “The Committee And the Revolution”, 19 Nisan 1909. Aberdeen Evening Express, “Turkish Rule”, 5 Aralık 1918. Leeds Mercury, “Promise Belied”, 27 Mayıs 1918.

⁵⁸⁸ Elçin Yılmaz, “İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları 1909”, Belgi Dergisi, S. 18, 2019, s. 1662. Ayrıca bkz. The Evening Star, “Missionaries Slain; Adana is Flames” 16 Nisan 1909.

⁵⁸⁹ The Madison Daily Leader, “Many Christians Killed”, 17 Nisan 1909.

öldürdüğünü, durumun giderek kötüleşmekte olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹⁰ New-York Tribune haberinde İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie tarafından hazırlanan raporlardan birisine atıfla Adana vilayetindeki yangının ve olaylarının geniş bir alana yayıldığı, Ermenilere yönelik gerçekleştirilen şiddet eylemleri hâlen devam etmektedir.⁵⁹¹ Yorkshire Post and Leeds Intelligencer'ın 19 Nisan 1909 tarihli haberinde yüzlerce insanın öldürülmesinden ötürü yabancı savaş gemilerinin bölgeye gönderilmiştir.⁵⁹² Westminster gazetesinin 23 Nisan 1909 tarihli haberine göre olaylarda binlerce insan öldürülürken geride ise binlerce yaralı kadın ve çocuk kalmıştır (EK 4).⁵⁹³

Adana Olaylarının vuku bulduğu esnada yaşananlara tanık olan Woods konuyla alakalı verdiği beyanatta 20 bin Hristiyan'ın öldürüldüğünü ileri sürer.⁵⁹⁴ Nitekim, dış basınında da olaylar esnasında 20-30 bin insanın öldürüldüğü yönündeki yayınların sayısı azımsanamayacak kadar fazladır.⁵⁹⁵ Bu anlamda yabancı kamuoyunda da Adana Olaylarında hayatını kaybedenlerin sayısının üzerinde yoğunlukla durulduğu ve muhtelif sayılar ileri sürüldüğü görülmektedir. Örneğin Londonderry Sentinel gazetesinde Osmanlı yöneticileri 6.500 civarında insanın hayatını kaybettiğini tahmin ettiğine ilişkin bir yazı yayınlanmıştır.⁵⁹⁶

The Bemidji Daily Pioneer haberinde Adana vilayetindeki kitlesel şiddet hadiselerinden ötürü 30 bin kişinin hayatını kaybettiği öngörülmektedir.⁵⁹⁷ Bir başka habere göre ise bölgede 30 bin kişinin fanatik Müslümanlar tarafından öldürüldüğü ve 35 bin kişinin de evsiz kaldığı ifade edilir (EK 5).⁵⁹⁸ 1913 yılında Tan[in]gazetesinin 1909'da meydana gelen Adana Olaylarının tekrarlanabileceği yönünde görüş beyan ettiklerine ilişkin bir yazı yayınlanır. Bu yazıya göre 20 bin Ermeni'nin öldürüldüğü olayların tekrarlanacağına dair Tan[in]gazetesindeki haber “son derece tatsız” bir görüş olarak değerlendirilir.⁵⁹⁹

Osmanlı, İngiliz ve Amerikan basınında Adana Olaylarıyla ilgili yayınlanan haberlerin sayısını arttırmak mümkündür. Yerli basında olaylar hakkında teferruatlı

⁵⁹⁰ The Omaha Daily Bee, “Slaughter Lasts Entire Night”, 17 Nisan 1909.

⁵⁹¹ New-York Tribune, “Massacre at Adana Not Yet Quelled”, 17 Nisan 1909.

⁵⁹² Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, “The Massacre at Adana, Several Hundreds Killed, Foreign Warships Foreign Sent”, 19 Nisan 1909.

⁵⁹³ Westminster, “Adana Massacres”, 23 Nisan 1909.

⁵⁹⁴ Sheffield Daily Telegraph, 29 Haziran 1909.

⁵⁹⁵ The New York Times, “The Massacre of Christians at Adana”, 11 Temmuz 1909.

⁵⁹⁶ Londonderry Sentinel, “The Adana Massacres”, 6 Mayıs 1909.

⁵⁹⁷ The Bemidji Daily Pioneer, “Thirty Thousand Killed”, 30 Nisan 1909.

⁵⁹⁸ The Wibaux Pioneer, “30.000 Slain in Adana Province”, 13 Mayıs 1909.

⁵⁹⁹ Lyttelton Times, “The Adana Massacres”, 28 Nisan 1913.

bilgilere yer verildiği ve propaganda amaçlı yayınların tekzip edildiği görülmektedir. Bilhassa propaganda amaçlı yazılan yazılarına ilişkin Osmanlı yöneticilerinin ve basının hassas olduğu söylenbilir. Dış basınındaki haberler ise büyük ölçüde misyonerlerin verdiği bilgilere dayanırken kaleme alınan yazılarda abartmaların çok fazla olduğu söylenbilir.

V. BÖLÜM

5. ADANA OLAYLARINDAN SONRA YAPILAN YARGILAMALAR VE YARDIM ÇALIŞMALARI

5.1. Divan-ı Harbi Örfi Heyetleri ve Tahkikat Heyetinin Teşkili

Adana ve çevresinde asayişin sağlanması için idare-i örfi ilân edilmiştir. Bölgedeki yöneticiler, Divan-ı Harb-i Askerî'nin gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, 30 Nisan 1909 tarihinde Divan-ı Harb-i Askerî'nin gönderilmesi talebini onaylayarak sürecin hızlandırılmasını istemiştir.⁶⁰⁰ Nisan ayının sonlarına doğru Adana vilayetinde valilik görevine Cevad Bey'in yerine Mustafa Zihni Paşa ayrıca Ferik Mustafa Remzi Paşa yerine (askerî birlikler, komutanlık, jandarma ve polisten oluşan Müretteb Birliklerin başına) Kurmay Albay Boşnak Mehmed Ali Bey atanmıştır.⁶⁰¹

Adana İstinaf Müdde-i Umumîsi, olaylar hakkında tahkikat yapılması için Meclis-i Mebusan üyelerinden seçilmiş kişilerin gönderilmesini talep etmiş buna mukabil tahkikat için Divan-ı Harbi Örfi Heyeti gönderileceği cevabı verilmiştir.⁶⁰² Birinci Divan-ı Harbi Örfi Heyeti Mirliya Kenan Paşa başkanlığında 8 Mayıs 1909 tarihinde deniz yoluyla Adana'ya kısa süre de varmışlardır. Heyette Kenan Paşa'dan başka Miralay Ömer Naili Bey, Kaymakam Osman Bey, Kolağası Lütfi Bey, Kolağası Mustafa Süreyya Bey, Yüzbaşı Ahmed Ziya Bey ve Yüzbaşı Refi'i Bey gibi isimlerde yer almıştır.⁶⁰³ Adana ve civarında yaşanan olayların geniş bir alana yayılmasına mukabil mevcut olan Divan-ı Harbi Örfi'nin yetersiz olduğu görüşünden hareketle yeni bir Divan-ı Harbi Örfi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Yeni vali Mustafa Zihni Paşa olaylar hakkında doğru kararı vermek için yeni Divan-ı Harbi Örfi'ye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁴ Mehmed Asaf Bey'in verdiği bilgilere göre kurulan İkinci Divan-ı Harbi Örfi Heyetinin başına Kurmay Albay Reşit Bey ve Erzin bölgesinde kurulan Üçüncü Divan-ı Harbi Örfi Heyetinin başına ise Albay Eyüp Bey getirilmiş ancak Albay Eyüp Bey bölgeden ayrıldığı için yerine geride kalan Binbaşı Mahmut Bey geçmiştir.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ BEO. 3540/265427.

⁶⁰¹ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, s. 16-46.

⁶⁰² DH. MKT. 2804/36. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁰³ Yusuf Sarıay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 42.

⁶⁰⁴ BEO. 3562/267093. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁰⁵ Mehmed Asaf, s. 46.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa meclise gönderdiği bir telgrafta bölgede kapsamlı incelemek yapmak üzere iki kişiden oluşan Tahkikat Heyeti'nin kurulmasını istemiştir. Bu telgraf üzerine bazı tartışmalar meydana gelir. Tartışmaların dinginleştiği sırada Sivas mebusu Dagavaryan Efendi gönderilecek heyetin beş kişiden oluşmasını talep etmiştir.⁶⁰⁶ Erzurum mebusu Vartekes Efendi ise konuya ilişkin şunları söyler:

*“(...) Ve bizim en büyük vazifemizdir ki Kuvve-i icraiye itimat etmeyerek, tarafımızdan bir komisyon göndererek hakikati anlamalıyız. Bu, bizim en büyük vazife-i mukaddezemizdir. Bu yara, Adana yarası değil, bu, umum Osmanlı yarasıdır. On yedi, on sekiz sene evvel bu başlamış, bu Osmanlı üzerinde (Kangren) olmuş, bunu iyi teşhis etmek lâzımdır. Ve sebeplerini anladıktan sonra bunun tedavisi çaresine bakmalıyız ve bu, bizim vazifemizdir. Bugüne, yarına bırakırsak bilmiş oluruzki, kusur etmiş oluruz ve bu Millet aleyhinde bir cinayet işlemiş oluruz.”*⁶⁰⁷

29 Nisan 1325 tarihli meclis oturumunda, Adana Olayları hakkında kapsamlı inceleme yapmak üzere Tahkikat Heyeti gönderilmesini onaylamıştır. İlk başta gönderilmesi planlanan heyete Şefik Bey ile Babigyan Efendi seçilmiş ancak iki kişinin yetersiz olduğu görüşü mecliste bir daha tartışma konusu olmuştur.⁶⁰⁸ 9 Mayıs 1325 tarihli oturumda Talat Bey (daha sonra Paşa olacak) ve Canik mebusu Abdullah Bey gibi isimlerin heyette yer alması istenmiş ancak muhtelif gerekçelerden ötürü bu öneri kabul edilmez. Bu önerinin de sonuca ulaşmaması neticesinde bölgeye gönderilecek heyet üyesi için oylama yapılır: Abdullah Efendi 52 oy alırken buna mukabil Yusuf Kemal Bey ise 69 oyla heyet üyeliğine seçilmiştir.⁶⁰⁹

Meltem Toksöz'e göre başlangıçta İstanbul'dan tahkikat için iki Tahkikat Heyeti gönderilir, Birinci Tahkikat Heyeti'nde Şûra-yı Devlet üyesi Faik Bey ile Cinayet Mahkemesi üyesi Artin Mosmorciyan Efendi'nin bulunduğu heyetin başına da Mersin Mutasarrıfı Esad Bey getirilir. Ayrıca Adana Olaylarının mecliste tartışılması üzerine yaşananlar hakkında kesin görüşler ileri sürebilmek için bölgeye mebusların olduğu bir heyet daha gönderilmesi kararlaştırılır. Bu görüşmeler üzerine oluşturulan İkinci Tahkikat Heyeti üyeleri Tekidağ mebusu Babigyan Efendi, Kastamonu mebusu Yusuf Kemal,

⁶⁰⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 30 Nisan 1325, s. 397-401

⁶⁰⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 30 Nisan 1325, s. 401.

⁶⁰⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 30 Nisan 1325, s. 404-405.

⁶⁰⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 9 Mayıs 1325, s. 596-597.

Şûrayı Devlet Başkatibi Arif Bey ve hakimlerden Musdikyan Efendi olarak belirlenir.⁶¹⁰ Kastamonu mebusu Yusuf Kemal [Tengirşek] Bey anılarında bu süreci şöyle anlatır:

“Mayısın 12. günü Haydarpaşa’dan yola çıktık. Konya Ereğlisi’ne vardık. Burada demiryolu bitti. Arabalarla Adana’ya kadar gittik. Adana şehrine vardığımızda bizi hükümet binasına misafir etmek istediler. Biz hükümet hakkında da tahkikatta bulunacağız diye kabul etmedik. Otele indik. İlk işimiz yaralıları görmek, onlarla meşgul olmak oldu. Sonra muhtaçlara yardım işine başladık. Bizden evvel kurulmuş bir yardım komisyonu vardı. O komisyon üyelerinden şikayet ediliyordu. Müslümanların ve Ermenilerin ileri gelenlerini davet ettim. İstanbul’dan hareketimizden evvel Adana muhtaçlarına iane toplamak üzere Beyoğlu’nda kurulmuş olan ve içinde yabancılar da bulunan İane Komisyonuna üye seçilmiştim. Adana’ya giderken o komisyon gerektiğinde kendi adına da hareket için bana yetki vermişti. Bu yetkimle o zaman Adana’da bulunan iki konsolostan da bu toplantıya gelmelerini rica ettim. Bir sabah hükümet konağında toplandık. Mevcut komisyonu dağıttığımı ve yeniden üçer üye seçip adlarını bana bildirmelerini Müslümanlara ve Ermenilere söyledim.”⁶¹¹

Heyet üyesi Babigyan Efendi raporunda belirttiğine göre Adana ve çevresinde yaşanan “kanlı olayların” sebeplerini, sonuçlarını ve hakikati ortaya çıkarmak için heyetle 16 Mayıs tarihinde vilayete gelmiştir. Babigyan Efendi, bölgeye gelmeden önce kendisine çok abartılı görüşlerin aktarıldığını, ancak doğruluğunu şüpheyle karşıladığını hatta bu görüşlerin gerçek olmamasını arzuladığını belirtmiştir.⁶¹² Adana’ya gelen heyet, kısa süre içerisinde kapsamlı bir şekilde araştırma başlatmıştır. Yusuf Kemal Bey’e göre Babigyan Efendi bu süreçte çalışmalara karışmadığı gibi sıcakları bahane ederek İstanbul’a geri dönmüştür. Yusuf Kemal Bey, bölgede tahkikatı bitirmek için 22 gün daha kalmış ve hazırladığı raporunu İngiliz Konsolosluğuna sunmuştur.⁶¹³

⁶¹⁰ Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişaşı”, s. 153. Toksöz’e göre bölgeye iki Tahkikat Heyeti gönderilmiştir. Ancak, Tahkikat Heyeti üyesi Yusuf Kemal Tengirşek başka bir heyetten bahsetmez. Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, s. 116. Bir başka kaynakta ise ikinci heyetin olmadığını buna mukabil Yusuf Kemal Tengirşek’in aktardığı Tahkikat Heyeti üyelerinin farklı olduğu ileri sürülür. Bu kaynağa göre Adana’ya gönderilen Tahkikat Heyeti üyeleri Tekirdağ mebusu Babigyan Efendi, Kastamonu mebusu Yusuf Kemal, Şûra-yı Devlet üyelerinden Faik Bey ve Selanik Adliye Müfettişi Artin Efendi’den oluşmaktadır. Yusuf Sarıay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 31. Hagop Babigyan hazırladığı raporda başka bir heyetten bahsetmez. Hagop Babigyan, “Adana Raporu”, s. 109. Adana İtidal gazetesinin haberinden anladığımız kadarıyla bölgeye bir Tahkikat Heyeti gönderilmiştir. Adana İtidal, “Heyet-i Mahsusa”, S. 47, 31 Mayıs 1909.

⁶¹¹ Tengirşek, s. 116-117.

⁶¹² Hagop Babigyan, “Adana Raporu”, s. 109.

⁶¹³ Tengirşek, s. 117-118.

Yusuf Kemal, İstanbul'a döndükten sonra mecliste görüştüğü Babigyan Efendi'yle Adana Olaylarıyla ilgili raporu hazırlayarak teslim edilmesi gerektiğini söylemiştir. Buna karşın Babigyan Efendi ortak raporu hazırlamak için sürekli bahane bulmuştur.⁶¹⁴ Esasen Babigyan Efendi'nin İstanbul'a geldikten sonra gazetelere verdiği beyanatlarda kamuoyu ve toplumun büyük tepkisine maruz kalmıştır. Mesela, Adana Olaylarında hayatını kaybedenlerin sayısının toplam 20.008 kişi bunun ise 620'sinin Müslüman olduğunu söylemesi bir infiâl yaratmıştır.⁶¹⁵ Bu anlamda Babigyan Efendi'nin dönemin gazetelerine verdiği mülakatlara bağlı olarak meydana gelen tartışmalar hesaba katıldığında Yusuf Kemal Bey'in ortak rapor hazırlama konusundaki önerisini geçiştirmek istemesinin ardında yeni tepkilerin oluşacağı düşüncesinin yattığı söylenebilir.

Yusuf Kemal Bey, hazırladığı raporu okuması ve imzalaması için heyet üyesi Babigyan Efendi'ye zarf içerisinde vermiştir. Yusuf Kemal Bey bir gün sonra geri aldığı zarfı açıp incelediğinde raporun sonuç kısmını ihtiva eden 8. sayfanın olmadığını tespit etmiştir. Bu durum karşısında Babigyan Efendi, Yusuf Kemal'e sayfayı Tokatlıyan'da yemek yerken düşürmüş olabileceğini ve akşama orada birlikte arayarak kayıp sayfayı bulunacaklarını söylemiştir. Yusuf Kemal Bey ve Babigyan Efendi, akşamüstü Tokatlıyan'da raporun son sayfasını bulmaya giderken kendilerine Hınçak başkanı Muratyan eşlik etmiştir. Arama yapmalarına rağmen raporun 8. sayfası bulunamaz. Babigyan Efendi'nin mahcubiyeti karşısında Yusuf Kemal Bey raporun kopyasını Divan-ı Harp reisine verdiğini ve eksik sayfayı talep ederse sorunu çözeceğini belirtmiştir. Yusuf Kemal Bey'in telkinlerinden sonra evine giden Babigyan Efendi o gece kalp krizinden ötürü hayatını kaybetmiştir.⁶¹⁶ Damar Arıkoğlu bu sürece ilişkin şunları söyler:

“Sinop [Kastamonu] mebusu Yusuf Kemal, başkanlığında Tekirdağ mebusu Agop Babigyan, Devlet Şûrası Başkatibi Arif, Hakim Mustucyan beylerden mürekkep Tahkik[at] Heyeti 1909 yılı Mayıs 15'inde trenle Ereğli'ye oradan da arabalarla Adana'ya geldiler. Vilayet tarafından sureti mahsusa da hazırlanan ve bitaraflığı ihlal eder düşüncesi ile inmediler. Münasip gördükleri otellerden birisine yerleştiler. Tahkikata çok dikkatli giriştiler, inceden inceye tarafsız araştırma ve inceleme yaptılar. Her iki tarafın makul, akli başında, ileri gelenlerini dinlediler. Birçok vesikalar elde ettiler. Vak'a çıkan yerleri, kazaları dolaştılar. Yusuf Kemal Bey'den 20 gün evvel Babigyan İstanbul'a hareket etti.

⁶¹⁴ Tengirşek, s. 118.

⁶¹⁵ Tasvîr-i Efkâr, “Edirne Mebusu Agop Babigyan Efendi ile Mülakat”, 8 Temmuz 1909, s. 1-2.

⁶¹⁶ Tengirşek, s. 118-119. Babigyan Efendi'nin defni sırasında yaşananlar için bkz. Tasvîr-i Efkâr, “(...) Babigyan Efendi'nin Cenaze Merasimi”, 4 Ağustos 1909, s. 2.

Yusuf Kemal Bey’le diğer arkadaşları vazifeye devam ile son işleri de gördükten sonra Adana’dan ayrıldılar. Babigyan’la İstanbul’da buluşup vesikalara dayanan müşahede ve kanaatlerini müşterek rapor hâlinde Meclise sunmak üzere tanzim ederken, Babigyan’ın ani bir kalp kriz ile vefât etmesi sonucunda müşterek raporun imzalanıp Meclise sunulmasına imkân kalmamıştır.”⁶¹⁷

Bu dönemde ayrıca Tahkikat Heyeti üyelerinden Faik Bey verdiği bir beyanatta Babigyan Efendi’nin 20-30 bin insanın öldürüldüğü görüşünün katiyen doğru olmadığını ve bölgedeki umumî telefatin 6 bin raddesinde olduğunu belirtmiştir. Faik Bey, Babigyan Efendi’nin görüşlerine ilişkilerin eleştirilerden sonra Adana Olaylarının organize edilen bir irticai hareket olmadığını, yaşananların tamamen cehaletin ürünü olduğuna ilişkin bir görüş ileri sürmüştür.⁶¹⁸ Öte yandan tüm bu sürece ilişkin kapsamlı bir şekilde hazırlanan raporlar Tanin gazetesinde yayınlanmıştır. Nitekim, Adana Olayları hakkında hazırlanan Divan-ı Harbin Mazbatası ve Tahkikat Heyeti Mazbatası 30 Temmuz ve 6 Ağustos 1909 tarihleri arasında iki ayrı sütun şeklinde gazetede neşredilmiştir (EK 6).⁶¹⁹

5.2. Adana Vilayetinde Yapılan Yargılamalar

Yukarıda aktardığımız üzere Adana Olaylarındaki suçluları yargılamak için başlangıçta bir tane daha sonra iki tane olmak üzere toplam üç Divan-ı Harbi Örfi Heyeti teşkil edilmiştir. 1909 Mayıs’ında Adana Olaylarında dahli ve suçu olduğu gerekçesiyle çok sayıda kişi göz altına alınmıştır. 18 Mayıs 1909 tarihli bir telgrafa göre 104 Müslüman ve 89 gayrimüslimin tevkif edilmiştir.⁶²⁰ Takvim-i Vekayi gazetesinin 23 Mayıs 1909 tarihli haberine göre Adana’da 130 Müslüman ve 95 gayrimüslim tutuklanmıştır.⁶²¹ 25 Mayıs’a gelindiğinde 155 Müslüman ve 99 gayrimüslim tutuklandığı Adana vilayetinden Dahiliye Nezareti’ne bildirilmiştir.⁶²² Tanin gazetesinin 30 Mayıs 1909 tarihli haberine göre Adana Olaylarında suçu bulunan 60 kişi Maraş’a kaçmış ancak kısa süre içerisinde

⁶¹⁷ Arıkoğlu, Hatıralarım, s. 40-62.

⁶¹⁸ Yeni Tasvîr-i Efkar, “Adana Hadise (...) İçin Heyet-i Tahkikiye Azasından Faik Bey Efendi ile Mülakat”, 12 Temmuz 1909, s. 1.

⁶¹⁹ Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁶²⁰ DH. MKT. 2819/55. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶²¹ Takvim-i Vekayi, “Adana Vilayetinden”, 23 Mayıs 1909, s. 1.

⁶²² Takvim-i Vekayi, “Mevad-ı Umumiye”, 25 Mayıs 1909, s. 1.

tutuklanır ve Divan-ı Harbe teslim edilmiştir.⁶²³ Mayıs ayında tutuklamalar yapılmış ve Haziran ayında ise Divan-ı Harpler yoğun bir şekilde çalışmıştır.

Adana Olaylarıyla ilgili yapılan yargılamalar büyük ölçüde tarafsız bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Nitekim, Adana Olaylarına karışan Ermeni ve Müslüman ahaliden kişiler kimliklerine bakılmaksızın cezalandırılmıştır. Örneğin 8 Haziran 1909 tarihli Divan-ı Harp kararına göre 6 Ermeni ve 9 Müslümanın idamı kararlaştırılır ayrıca 5 Müslüman 15 senelik kürek cezasına çarptırılmıştır Müslüman ahaliden İbrahim oğlu Elci Hacı Mahmud, Beşir oğlu Beşir, Durdu Mustafa oğlu Mehmed, Kamil oğlu Mustafa, Molla Ahmed oğlu Hasan'ın oğlu Mehmed'in, Curcu Hüseyin oğlu Hasan'ın, Hacı Ahmed oğlu Nebi, Karacaoğlu İsmail oğlu Şükrü, Abddurezzak oğlu Mehmed, Ermeni ahaliden ise Karabet oğlu Kasap Haço, Kasap Misak Serkez oğlu, Haçer oğlu Kasap Artin, Haçer oğlu Ohannes, Haçer oğlu Kasap Karabet ve Kiragos oğlu Çenesiz Kivork olmak üzere toplam 15 kişi hakkında idam cezası verilmiştir. Kürek cezasına çaptırılan Müslümanlar ise Hüseyin oğlu Edhem, Kahvecioğlu Ahmed oğlu Mehmed, Karaca Mehmed oğlu Osman, Köse Ali oğlu Mehmed, Kaleağası oğlu Süleyman olmak üzere 5 kişi de 15 senelik kürek cezasına mahkûm edilmiştir.⁶²⁴ Adana vilayetindeki Divan-ı Harp kararı büyük tepkilere yol açar nitekim 11 Haziran 1909 tarihinde Kamer Şirinyan Efendi verilen bir takrire göre idama mahkûm edilen 6 Ermeni aleyhinde tanıklık yapanların yağmaya katılan kişiler olduğunu bundan dolayı yeni bir tahkikat yapılmasını istemiştir.⁶²⁵ Adana Olaylarında sorumluluklarından dolayı 6 Ermeni ve 9 Müslüman tüm tepkilere rağmen idamları gerçekleştirilmiştir.⁶²⁶

Yargılama süreci devam ederken Adana Olaylarında rol oynayan bazı Ermeniler, İngiliz Konsolosluğu'na sığınmıştır. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri, konsolosluktan suçlu Ermenilerin iade edilmesi için birtakım girişimlerde bulunmuştur.⁶²⁷ Yargılama sürecinde ortaya çıkan sorunlardan birisi de, Divan-ı Harp Heyetlerine dışarıdan müdahale edilerek tarafsız işleyişin akamete uğradığı meselesidir. Bu mesele, Adana vilayetinde olayların sebeplerini, meydana gelişini ve sonuçlarını tespit etmek için gönderilen Tahkikat Heyeti mensubu kişilerin bazı cinayet zanlısı Ermenilerin serbest bırakılması için Divan-ı Harbi Heyeti başkanı Kenan Paşa'nın işlerine karıştıkları şeklinde iddialar üzerine ortaya çıkmıştır. Osmanlı yöneticileri, iddialar karşısında bölgeye gönderdikleri telgraflarda;

⁶²³ Tanin, "Adana Ahvali", 30 Mayıs 1909, s. 3.

⁶²⁴ BEO. 3568/267600. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶²⁵ Tanin, "Adana'da Altı Ermeni'nin Mahkûmiyeti", 11 Haziran 1909, s. 2.

⁶²⁶ BEO. 3572/267892.

⁶²⁷ DH. MKT. 2536/86. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

yapılan yargılamalarda tarafsız ve adil olunması, hiçbir suiistimale meydan verilmemesini ısrarla vurgulamıştır. Yargılamalar sırasında yapılacak suiistimallerin devlet yönetimine zarar vereceği kesin bir şekilde belirtilmiştir.⁶²⁸

Yukarıda aktardığımız üzere haziran ayında yapılan yargılama süreci çok yoğun geçer. Bu yargılamalar neticesinde alınan kararlardan birisinde 12 kişi hakkında muhtelif cezalar verilmiştir. Bu karar neticesinde ceza alan Sarı Agop oğlu Torikyan Vahan, Ripen oğlu Panos Boyacıyan, Abdülmesih oğlu İstapan, Malatyalı Horen oğlu Sarkis 15 sene kürek cezasına; Ceridyan Karabet oğlu Gazozcu Mihran, Vanes oğlu Armenak, Kızlaryan Avadik oğlu Kahvesi Marsob, Uncuyan Kabriyel oğlu Nazar 10 sene kürek cezasına; Çakallı karyesinden Kösteller'in Kerim oğlu Ahmed'in beş sene kürek cezasına çarptırılmış yine Kuyucu karyesinden Karslı Ali Çavuş ve Sofu oğlu İbrahim hakkında da üç sene kürek cezası verilmiştir. Adana Jandarması onbaşı Adanalı Haydar bin Ahmed'in cezalandırılması kararlaştırılmıştır.⁶²⁹ Öte yandan bir başka yargılamada ise 18 kişi hakkında muhtelif cezalar verilmiş buna göre iki kişi idam; iki kişi on beş sene; bir kişi on sene; yedi kişi beş sene; üç kişi on sene; iki kişi altı ay; bir kişi 10 ay hapis cezasına çaptırılmıştır.⁶³⁰

Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bir kitlesel şiddet hadisesinde Adana'nın Tarsus kasabasında meskûn 50 Müslüman öldürülmüştür. Adana'nın Tepebağı Mahallesi'nde ikâmet eden ve bu olayın faillerinden olduğu tespit edilen Karabet oğlu Haço'nun oğlu Rupen 15 yıl kürek cezasına çaptırılmıştır. Raporun devamında Rupen dışında bu olaylara kimlerin karıştığı ve ne tür suç işledikleri hakkında herhangi bir şey söylenmez.⁶³¹

Yargılamalar neticesinde alınan kararlar gerek Müslümanlar gerek Ermeniler arasında hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Nitekim, Adana vilayetindeki Rûhâni önderlerden Ermeni Katolik Murahhası Bogos Piskopos, Ermeni Murahassa Vekili Papas Arsen, Protestan Reis-i Rûhânisi, Süryani Katolik Patrik Vekili El-Huri Filibos, Rum Katolik Reisi Rıhanisi El-Kas İlyas, Süryani Kadim Patrik Vekili El-Kas Mansur ve Keldani Patrik Vekili El-kas İstefan adlı kişiler tarafından yapılan şikayete göre olayların gerçek sorumluları ortaya çıkarılmadığı gibi sadece adi suçlar işlemiş kişiler

⁶²⁸ BEO. 3570/267681. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶²⁹ DH. MKT. 2846/94. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶³⁰ DH. MKT. 2862/24. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶³¹ DH. MKT. 2893/4. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

cezalandırılmıştır.⁶³² Buna mukabil Müftü Mehmed Lütfü tarafından yapılan bir şikayette Adana Olaylarının sorumlularının Ermeniler olduğu ancak Tahkikat Heyeti'nin yaptığı çalışmalarda Müslümanların suçlandığı, bu durumun ise Müslüman ahali üzerinde kötü tesir bıraktığı belirtilmiştir.⁶³³

Adana Olaylarında sorumlu olduğu gerekçesiyle çok sayıda kişi tutuklanmış ve yargılanmıştır. Bu süreç büyük ölçüde tarafsız bir şekilde yürütülür ancak zaman zaman bazı hatalar yapılmıştır. Yesayan anılarında birçok Ermeni'nin suçlu olmadığı hâlde tutuklandığını bunun yanı sıra birçok Türk'ün suçsuz yere hapslere atıldığına kanaat getirmiştir.⁶³⁴ Bölgedeki karışıklık esnasında kimin suçlu kimin suçsuz olduğunu tespit etmek için yeterli şartların oluşmaması ise birçok defa suçluyu ve suçsuzu ayırt etmeyi zorlaştırmıştır. Nitekim, Adana İdadi okulunda görev yapan Ermenice öğretmenlerinden Semikyan Ohannes Efendi olaylar esnasında evinde çok sayıda silah bulundurduğu gerekçesiyle görevinden uzaklaştırılmıştır. Semikyan Ohannes Efendi'nin yerine Ermenice bildiği için Adanalı Burhannedin Efendi göreve getirilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Semikyan Ohannes Efendi hakkında kendisine isnat edilen suçun bu zamana kadar kanıtlanamadığından ötürü suçsuz olduğuna kanaat getirilmiş buna bağlı olarak Semikyan Ohannes Efendi Adana İdadi okulundaki görevine iade edilmiştir.⁶³⁵

5.3. Çevre Bölgelerde Yapılan Yargılamalar

Yukarıda aktardığımız üzere Adana Olayları sadece vilayet merkezisiyle sınırlı kalmamış, diğer bölgelere de yansımıştır. Nitekim, mahkeme kayıtlarına göre Cebel-i Bereket bölgesinde olaylar esnasında Ermeniler çoğu zaman güvendikleri Müslüman komşularının evlerine saklanmışlardır. Bunun farkına varan bazı aşırılık yanlısı kişiler, Ermenileri saklandıkları evlerden toplatarak öldürmüştür. Örneğin, 15 Nisan 1909 Perşembe günü Ayas Nahiyesi'nin Herekli Köyünde oturan Mustafa Ağa'nın evinde misafir olan Çokmerzimenli Kara Yakup oğlu Kiforok'un aşırılık yanlısı kişiler tarafından evden alınarak öldürülmüştür. Divan-ı Harp tarafından alınan karardan anladığımız kadarıyla Ayı Yusuf oğlu Hüseyin'in arka arkaya attığı iki kurşun neticesinde Kiforok'un ölür. Kiforok'u öldüren Ayı Yusuf oğlu Hüseyin hakkında idam cezası verilmiştir.⁶³⁶ Yine

⁶³² DH. MKT. 2852/32. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶³³ DH. MKT. 2861/28. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶³⁴ Yesayan, Yıkıntılar Arasında, s. 142.

⁶³⁵ MF. MKT. 1122/58. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶³⁶ Nejla Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 309.

Hassa Kazası'na bağlı Eğri Bucak Köyü'ndeki yaşayan 27 gayrimüslimin mallarını yağma eden ve evlerini yakan Kürt Murat ve firari Ali gıyâben idam cezasına çarptırılmıştır.⁶³⁷

Aziziye Kazası'nın Memmetbey Köyünde yaşayan Çerkez Ali Ağa 18 Nisan günü Haçin'e gelirken Çatak civarında mallarına el konularak öldürülmüştür. Ermenilerden oluşan bir grup tarafından gerçekleştirilen bu saldırı da, Acem oğlu Karakin cinayeti işlediğini itiraf etmiştir. Acem oğlu Karakin idam cezasına çaptırılır, suça iştirak eden Bıçakçı Karabet, Aşıroğlu Karabet, Dr. Hacı, Kara Demirci oğlu Setrak, Paşa Panos'un eniştesi Bağırdar oğlu Hamparsum ve Konşu Parsom 10 yıllık kürek cezasına mahkûm edilmiştir. Hanisoğlu Kanos da bir yıl hapis cezasına çaptırılırken, buolaya karışmadıkları belirlenen Tavrizoğlu Kiforok, Bıçakçı Asador, Tahsildar Hamparsum ve Osep Hoca'nın ise beraatlarına karar verilmiştir.⁶³⁸

Maraş bölgesinde yaşanan olaylardan dolayı Adana'da kabul edilen idare-i örfinin Maraş ve Antakya bölgelerini kapsamaması istenmiştir. İdare-i örfinin yanı sıra bölgedeki olaylarda suçluların tespit edilmesi ve cezalandırılması için Divan-ı Harp kurulmasının elzem olduğu belirtilmiştir.⁶³⁹ Kısa süre sonra yeni bir Divan-ı Harp daha teşkil edilmiştir. Bu Divan-ı Harp ise Maraş ve civarında yapılan yargılamalarda suçlular cezalandırılmıştır. Sarayaltı Çarşısı civarında Bağçeci esnaflarından Milçi oğlu Badasar kurşunlanarak öldürülmüştür. Badasar'ı öldürdüğü tespit edilen Ovacık köyünden Çil Memo oğlu Durdu Süleyman ömür boyu kürek cezasına çaptırılır ve maktulün iki merkebinin zorla aldığı tespit edilen Rumkale köyünden Memo'nun oğlu Çakır Mehmed hakkında 15 sene kürek cezası verilmiştir. Bir başka olayda, Sebzeci Sasuf oğlu Bogos, Bostancı mahallesinden Hacı Mustafa oğlu Mustafa tarafından öldürülür. Bogos'un babası suçluları şikayet etmiş bunun üzerine Birinci Tahkikat Komisyonu olayı tespit etmek için bir rapor hazırlanmıştır. Divan-ı Harp Heyeti ise hazırlanan bu raporu göz önünde bulundurarak, Hacı Mustafa oğlu Mustafa işlediği cinayet dolayısıyla hakkında 15 sene kürek cezası verilmiştir.⁶⁴⁰

Antakya bölgesindeki olaylar ise Maraş'a kıyasla çok daha şiddetli bir şekilde vuku bulmuştur. Antakya'da Ermenilerin yaşadığı mahalledeki 75 ev yağmalanır ve 173 kişi öldürülmüştür. Bölgedeki Divan-ı Harp tarafından suçlular hakkında muhtelif cezalar verilir: birinci derece rol oynayan 6 kişi hakkında idam cezası; 3 kişi hakkında on sene; 6

⁶³⁷ Nejla Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 312.

⁶³⁸ Nejla Günay, "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", s. 309-310.

⁶³⁹ BEO. 3554/266482. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁴⁰ Ali Karahan, 1909 Maraş Olayları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 83-84.

kişi hakkında yedi sene ve 5 kişi hakkında ikişer sene kürek cezasına çarptırılmıştır. Öte yandan 19 Nisan 1909 Pazartesi günü Antakya’da meydana gelen bir diğer olayda Ermeni Kilisesi basılarak eşyalar yağmalanmıştır. Bu esnada Papaz Ermenek Efendi öldürülmüştür. Muhtar Agop oğlu Karabet’in şikayeti üzerine yapılan tahkikat sonucunda Papaz Ermenek’i öldüren Antakyalı Kara Kadir’in oğlu Debbeğ İsmail on sene ve suça iştirak eden Toprakçı Emin bin Mehmet beş sene kürek cezasına çaptırılmıştır. Belirttiğimiz bu iki olay bizlere Antakya bölgesinde meydana gelen şiddet olaylarının ulaştığı kitlesel boyutları konusunda önemli bilgiler vermiştir. Bu durumun önemli bir göstergesi de Maraş, Antakya ve Cebel-i Bereket bölgelerinde suçlu bulunan 23 kişi idama mahkûm edilirken, 49 kişi hakkında da muhtelif cezalar verilmiştir.⁶⁴¹

Haziran ayında yoğun geçen yargılamalar yine ağustos ayında Cemal Bey’in bölgeye gelmesinin ardından devam eder. Cemal Bey anılarında belirttiğine göre Adana Olaylarında suçlu bulunduğu 1 Ermeni ve 47 Müslüman’ı bizzat kendisi idam ettirir.⁶⁴² Cemal Bey’in bölgeye gelmesinden sonra devam eden yargılamalar neticesinde 23 Aralık 1910 tarihinde Adana Olaylarındaki suçlularla ilgili sunulan mahkûmiyet listesinde toplam 349 kişi muhtelif cezalara çaptırılır.⁶⁴³ Birinci, İkinci ve Üçüncü Divan-ı Harpler tarafından verilen bu mahkûmiyet listesinde 323 Müslüman, 25 Ermeni ve 1 Rum olarak kaydedilmiştir. Mahkûm olanların %92,6’sını Müslümanlar ve %7,2’sini ise Ermeniler oluşturur.⁶⁴⁴

5.4. Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey’in Yargılanma Süreci ve Bölgenin İleri Gelenleri Hakkında Verilen Kararlar

Mehmet Asaf Bey Çorlu’lu Mehmet Esat Efendi’nin oğlu olarak 25 Şubat 1870 tarihinde İstanbul’da doğmuş, ilk öğretimini İstanbul’da, orta öğretimini Şam ve Beyrut’ta yapmıştır. 1893 yılının Temmuz ayında Mülkiye’den mezun olmuş akabinde Tortum, Hamidiye, Selimiye gibi birçok yerde kaymakamlık görevini icra etmiştir. 14 Eylül 1908 tarihinde ise anılarının geçtiği Cebel-i Bereket mutasarrıflığı görevine başlamıştır.⁶⁴⁵ Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf hakkında çeşitli suçlamalar yapılmış ve bu

⁶⁴¹ Nejla Günay, “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, s. 300-301, 314.

⁶⁴² Cemal Bey, Hatıralar, s. 386-387.

⁶⁴³ DH. SYS. 54/1-2/1. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁴⁴ Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 53.

⁶⁴⁵ İsmet Parmaksızoglu, “Giriş”, Mehmed Asaf, s. 2.

suçlamalardan ötürü Divan-ı Harbe sevk edilmiştir.⁶⁴⁶ Yukarıda belirttiğimiz üzere bu suçlamalardan en bilineni Mehmed Asaf Bey'in hapisanelerden mahkûmları serbest bırakmasına ilişkindir.⁶⁴⁷

11 Mayıs 1909 tarihinde Adana'ya gönderilen bir telgrafta Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf ve İslâhiye Mal müdürünün olayları teşvik ettikleri iddialarından hareketle bölgede tarafsız bir memurun görevlendirilmesi ve yapılan tahkikata göre bu kişilerin görevden el çektirilmesi istenmiştir.⁶⁴⁸ 13 Mayıs 1909 tarihindeki bir telgrafta ise Dört Yol bölgesinde görev yapmış 6. Alay 2. Tabur kumandanının, diğer yöneticilerin ve Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf'ın yaşananlar karşısında kayıtsız kaldıkları ve ihmallerinin görüldüğü tespit edilmiştir.⁶⁴⁹ Öte yandan Adana'daki Teftiş Heyeti tarafından 14 Haziran 1909 tarihli gönderilen bir telgrafta Cebel-i Bereket bölgesindeki olayların tek sorumlusunun mutasarrıf Mehmed Asaf olduğu ifade edilmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen heyet tarafından Mehmed Asaf'ın neden tutuklanmadığı merkeze sorulmuş; Adana vilayetine gönderilen cevapta tahkikat evrakı ile eski mutasarrıfın savunmasının yer aldığı belgelerin Şûra-yı Devlet'e gönderildiği, yapılacak inceleme sonucunda Mehmed Asaf hakkında kesin bir karar verileceği ifade edilmiştir.⁶⁵⁰

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından gönderilen bir telgrafta eski Adana valisi Cevad Bey, Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey ve diğer memurlar hakkındaki tahkikatın tamamlanması ve fezlekenin derhâl gönderilmesi istenmiştir. Bu sırada Tahkikat Heyeti tarafından hazırlanan raporda eski vali Cevad Bey'in olayları yatıştırmak konusunda yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca Mehmed Asaf Bey'in Erzin Hapishanesi ve Ayas Kalesi'ndeki mahkûmları serbest bırakmasından ötürü olayların şiddetlenmesine sebep olduğu için de suçlanmıştır. Mehmed Asaf Bey'in bölgedeki Müslüman ahaliyi herhangi hadise görülmemesine karşı silahlandığı iddia edilmiştir.⁶⁵¹

Şûra-yı Devlet tarafında yapılan incelemelerde Mehmed Asaf Bey'e isnat edilen suçların kesinliği hakkında henüz bir şey söylenemeyeceğini, eski mutasarrıfın adı geçen suçları işlemediği ama olaylar karşısında yetersiz kaldığı yönünde yeni iddiaların gündeme gelmesi dolayısıyla bölgede yaptığı yazışmaların tespit edilerek merkeze bildirilmesi

⁶⁴⁶ Yargılama sürecine ilişkin bkz. Taner Aslan, "Mehmet Asaf Bey'in Cebelibereket Mutasarrıflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey'in Yargılanma Süreci", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2018, S. 61, s. 185-232.

⁶⁴⁷ Mehmed Asaf, s. 40.

⁶⁴⁸ DH. MKT. 2808/57. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁴⁹ DH. MKT. 2810/72. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁵⁰ DH. MKT. 2843/48. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁵¹ DH. MKT. 2805/4. DH. MKT. 2810/4. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

istenmiştir.⁶⁵² Bu dönemde Mehmed Asaf Bey'in Birinci Divan-ı Harp yargılamalarının netlik kazanmaması gerekçesiyle yargılama süreci de Erzin'deki Divan-ı Harbe devredilmiştir.⁶⁵³ Erzin'deki Divan-ı Harpte yargılanması devam eden Mehmed Asaf Bey'in netice olarak beratına karar verilmiştir. Meclis-i Vükela bu karara itiraz etmiş nitekim Mehmed Asaf Bey, eski vali ve kumandanla yeniden yargılanması talep edilir. Bu kararın gerekçesi olarak Mehmed Asaf Bey'in yargılanmasının Erzin'deki Divan-ı Harp yetkisi dahilinde olmadığı için yapılan muamele ve yargılamanın hükümsüz olduğu belirtilmiştir.⁶⁵⁴

Yukarıda belirttiğimiz üzere haziran ayında yoğun geçen yargılamalar temmuz ve ağustos aylarında da sürmüş ancak vali Mustafa Zihni Paşa vilayette güçlü bir otorite sağlayamadığı için İstanbul'a çağırılmıştır. Adana valiliği görevinden alınan Mustafa Zihni Paşa yerine dönemin Üsküdar mutasarrıfı kaymakam Cemal Bey atanmıştır.⁶⁵⁵ Cemal Bey, Adana vilayetine geldikten sonra olaylar hakkında kapsamlı bir araştırmaya girişmiş; bu esnada yargılamaların daha sağlık yürütebilmesi için Ferik İsmail Fazıl Paşa'nın (Ali Fuat Cebesoy'un babası) kumandanlığında yeni bir Divan-ı Harp kurulmuştur. Mehmed Asaf Bey kurulan yeni Divan-ı Harbe itiraz etmiş ancak irade-i seniyye ile kurulduğundan mecburen burada yeniden yargılanmıştır.⁶⁵⁶ Cebel-i Bereket mutasarrıfı Mehmed Asaf olayları yatıştırmak konusunda yetersiz olduğu ve gerekli metaneti göstermediği için memuriyetten çıkarılmış ve idari görevlerden 4 sene men edilmiştir.⁶⁵⁷

Mehmed Asaf'ın savunmasında ise Dört Yol bölgesinde 6.000 silahlı Ermeni'nin toplanıp merkeze hücum ettiğini, askerî takviye istemesine rağmen gelmediğini, mevcut askerlerin ise ortadan kaybolduğunu, Dört Yol merkezinde kimsenin zarar görmediğini, olaylar neticesinde hayatını kaybeden Hıristiyanların 10 kişiyi geçmediğini buna karşın 200 yüz Müslüman'ın öldüğünü ileri sürmüştür.⁶⁵⁸ Ancak, Mehmed Asaf Bey'in daha sonraki beyanları dikkate alındığı büyük çelişkiler olduğu söylenebilir. Bu anlamda savunmasında bölgede 6.000 Ermeni'nin olduğunu belirtirken anılarında bölgede tamamı silahlandırılmış 50.000 Ermeni'nin olduğunu ifade etmiş hatta anılarının ilerleyen

⁶⁵² DH. MKT. 2862/85. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁵³ DH. MKT. 2872/68. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁵⁴ Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 60.

⁶⁵⁵ DH. MKT. 2892/34. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁵⁶ Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası", s. 155. Ayrıca bkz. Adana İtidal, "İsmail Fazıl Paşa Hazretleri", S. 69, 19 Temmuz 1909.

⁶⁵⁷ BEO. 3693/276930. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁵⁸ DH. MKT. 2849/10. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

bölümlerde ise bölgede “10.000 mükemmel silahlı” Ermeni’nin olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁹ Mehmed Asaf Bey’in Cebel-i Bereket bölgesinde hayatına kaybedenlere ilişkin verdiği bilgilerinde gerçeği yansıtmadığı söylenebilir. Bu anlamda Adana valisi Mustafa Zihni Paşa’nın tespitine göre olaylar esnasında bölgede 372 gayrimüslim ve 66 Müslüman hayatını kaybetmiştir.⁶⁶⁰ Mehmed Asaf’ın benzeri meselelerdeki görüşlerinin çelişkili ve gerçeği yansıtmadığına dair örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.

Mehmed Asaf anılarındaki çelişkili ifadelerinin dışında Ermenilerle arası iyi olan Müslümanları “hain” olarak değerlendirmiş; Ermenilerin sadakatlerinden “şüphe” ettiğini sık sık belirtmiştir. Benzeri şekilde Mehmed Asaf Bey anılarında Mustafa Zihni Paşa’nın ardından Cemal Bey’in vali olarak atanmasına bağlı olarak bölgedeki “Ermeniler[in] bayram ve İslam halk[ının] matem” ettiğini ifade etmiştir.⁶⁶¹ İlginçtir, Mehmed Asaf Bey’in anıları üzerine yapılan bir çalışmada, yukarıda belirttiğimiz çelişkiler, gerçek dışı ifadeler ve aşırılık yanlısı söylemleri göz ardı edilmiştir.⁶⁶²

Adana Olaylarına ilişkin yapılan yargılamaların 1919-1920 yıllarındaki Tehcir Yargılamalarının benzeri olduğu böylece verilen kararların “adil” ve “objektif” olmadığı ileri sürülür.⁶⁶³ 1919-1920 Tehcir Yargılamaları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş Osmanlı coğrafyasında yapılmış ve buna mukabil Adana Olaylarının olduğu esnada bölgede savaş veya işgal durumu olduğu söylenemez. İşgal yıllarında yapılan 1919-1920 Tehcir Yargılamalarına sadece içerden değil dışarıdan müdahaleler de yapıldığı bilinmekte ancak Adana Olaylarına ilişkin yapılan yargılamalarda herhangi bir dış müdahale olmadığı gibi içeriden yapılan bazı istisnalar dışında kararlar olduğu gibi uygulanır. Mehmed Asaf Bey hakkında verilen mahkûmiyet kararı ise bir istisna olarak değerlendirilebilir. Esasen Mehmed Asaf Bey’in yargılanma süreci ve hakkındaki kararlar tartışma konusu olur. Bu anlamda hem Osmanlı yöneticilerinin hem Ermenilerin itirazı sonrası Mehmed Asaf Bey’in yargılanması yeniden yapılır. Mehmed Asaf Bey’in yeniden yargılanmasının nedeni kanunen mi yoksa tepkilere bağlı olarak mı gerçekleştiği hakkında kesin bir şey söylemek zordur.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Mehmed Asaf, s. 14, 51.

⁶⁶⁰ Tanin, “Zihni Paşa ile Mülakat”, 7 Eylül 1909, s. 2.

⁶⁶¹ Mehmed Asaf, s. 20.

⁶⁶² Feridun Ata, “Asaf Bey’e Göre Adana Olaylarının Çıkışında Ermenilerin Etkisi”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 251-265.

⁶⁶³ Feridun Ata, “Asaf Bey’e Göre Adana Olaylarının Çıkışında Ermenilerin Etkisi”, s. 265.

⁶⁶⁴ Meltem Toksöz göre sadrazamın devreye girmesi neticesinde Mehmed Asaf Bey’in berat kararı iptal edilir. Nitekim Toksöz, bu ve diğer gelişmelerden ötürü Mehmed Asaf Bey’in yargılanma sürecini tamamen siyasi gerekçelere bağlı olarak yapıldığını ileri sürmektedir. Meltem Toksöz, “Toplumsal Çatışma, Hukuk ve

İsmail Fazıl Paşa başkanlığında yapılan yargılamalarda eski vali Cevad Bey'in kötü niyeti olmadığı ancak olayların meydana gelmesi ve yayılması karşısında aczi olduğu, bu cihetin hafifletici sebeplerden sayılması dolayısıyla 6 sene müddetle devlet hizmetinden çıkarılmasına bundan sonra idari memuriyetlerde istihdam edilmemesine karar verilir. Adana vilayetindeki olay esnasında bölgede kumandan olan Mustafa Remzi Paşa ise 3 ay hapsiyle bundan sonra Adana'da ikâmet ettirilmemesine şeklinde bir ceza alır. Merkez kumandanı Binbaşı Osman ve Kolağası Abdullah Efendi 3 aylık hapis cezasına çaptırılmış ve Yüzbaşı Beşir Ağa hakkındaki 2 aylık hapis cezası onanır. Adana İtidal gazetesi yazarı İsmail Safa yaptığı neşriyyâtla halkı galeyana getirdiği için hakkında 1 ay hapis cezası verilmiştir. Ayrıca yereldeki nüfuzlu kişiliğiyle ön plana çıkan Bağdadizade Abdülkadir'in berat etmesine karar verilir.⁶⁶⁵ Bağdadizade Abdülkadir'in bölgede bulunması sakıncalı olduğu için Hicaz'da 2 yıl ikâmet etmesine kararlaştırılır.⁶⁶⁶ İlginçtir, Bağdadizade Abdülkadir yargılama sürecinde ve sonrasında Meşrutiyet'e taraftar olduğunu sık sık vurgulama ihtiyacı duyduğu görülmektedir.⁶⁶⁷

Adana İtidal gazetesi sahibi İhsan Fikri hakkında çıkan karara göre Adana vilayeti dışında 2 yıl Ankara'ya sürgün edilmiş ancak sürgün edildiği sırada İskenderiye'ye kaçmış hatta Mısır fevkalade komiserliği aracılığıyla, Ankara'da geçimini sağlayacak imkâna sahip olmadığından İstanbul'da ikâmet etmeyi istemiştir. İhsan Fikri firari olduğu gerekçesiyle Konya bölgesine ikâmeti uygun görülmüş ama sağlık gerekçesiyle Beyrut'ta kalmayı isteyince bu talebi onaylanmıştır. İhsan Fikri ayrıca yargılanma sürecinde hapiste yattığı günlerin cezasından düşülmesini istemiştir.⁶⁶⁸ Öte yandan Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen telgrafta, Polis Müdürü Kadri Bey'in 3 sene, Adana İtidal gazetesi yazarı Hayri ile Vasıf Efendiler Kale-i Sultaniye'ye 1 sene sürgün edilmelerine karar verilmiştir.⁶⁶⁹

Asayiş İlişkisi Üzerine", Jandarma ve Polis Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 223.

⁶⁶⁵ Yusuf Sarıınay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 64. Ayrıca bkz. Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Adana", 7 Eylül 1909, s. 4.

⁶⁶⁶ BEO. 3650/273706. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2. Yeni Tasvîr-i Efkâr, "Adana", 7 Eylül 1909, s. 4.

⁶⁶⁷ BEO. 3626/271945. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁶⁸ DH. MUİ. 23-2/21. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁶⁹ BEO. 3661/274503. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

5.5. Muşeg Efendi ve Diğer Ermeniler Hakkındaki Mahkûmiyet Kararları

Muşeg Efendi'nin faaliyetleri neticesinde bölgedeki Ermeniler ve Müslümanlar arasında bir güvensizlik oluşmuştur. Bu durum Osmanlı yöneticilerinin raporlarında, misyonerlerinin kayıtlarında ve bölgedeki tanıkların anılarında da doğrulanmıştır. Muşeg Efendi, Adana Olaylarından yaklaşık 1.5 ay önce Mısır'a gitmiş ancak hadiselerden sonra bölgeye gelmek istemiştir. Osmanlı yönetici tarafından yapılan incelemelerin devam ediyor olması ve kendisinin bölgeye geldikten sonra muhtelif toplulukların galeyana gelebileceği ve yeni olayların çıkabileceği gerekçesiyle bu isteği kabul edilmez.⁶⁷⁰

Divan-ı Harplerin yargılama sürecinde olaylardaki sorumluluğunun belirginleşmesi üzerine durumun bilincinde olan Muşeg Efendi, bir daha geri gelme talebinde bulunmaz. İlerleyen günlerde Muşeg'in olaylardaki sorumluluğu kesinleşmiş bunun üzerine Osmanlı yöneticileri bizzat kendisinin gelip teslim olmasını istemiştir. 10 günlük süre içerisinde teslim olmaması durumunda gıyâben yargılanacağı ve mallarının haciz edileceği beyan edilmiştir.⁶⁷¹ Belirlenen süre zarfında gelmeyen Muşeg'in yargılanması ise gıyâben yapılmıştır.

Muşeg Efendi'nin mahkûmiyetine ilişkin raporda, Osmaniye ve Bağçe bölgelerine giderek kilisedeki bir nasihat sırasında “olur ki müstebidler hücum eder, silah alın hazırlık görün! Bakın ben reis-i rûhâni olduğum hâlde iki revolverim vardır” dediği böylece halkı silahlandırdığı yine Müslümanlara yönelik nefret uyandırmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Muşeg ve ekibinden birçok kişinin Ermeni toplumunu silahlandırmak için benzeri beyanatlarda bulunduğu saptanmıştır. Yusuf Sarımay'ın belirttiğine göre Muşeg Efendi hakkında yapılan yargılamalar neticesinde Mülkiye Ceza Kanununun 56. ve 66. maddelerinin hükümleri gereğince gıyâben idamına ve kendisine ait malların da usulü veçhile idare edilmesine karar verilmiştir.⁶⁷²

Karabet Gökderliyan ise önceki dönemde komitecilik faaliyetlerinden ötürü idama mahkûm edilmiş ancak daha sonra affedilmiştir. Adana Olaylarındaki rolüne ilişkin yapılan şikayetlere bağlı olarak hakkında yargılama yapılmış nitekim alınan karara göre bölgede bulunması sakıncalı görüldüğünden ömür boyu Bingazi'ye sürgün edilmesine karar verilmiştir. Kuvve-i Mürettebe komutanı Mehmet Ali Bey merkeze gönderdiği bir telgrafta Gökderliyan hakkında verilen kararın doğru olmadığını eğer ceza verilecekse

⁶⁷⁰ BEO 3540/265486. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1.

⁶⁷¹ DH. MKT. 2853/65. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1. Adana İtidal, “Seyhan Refikimizden”, S. 57, 30 Haziran 1909.

⁶⁷² Yusuf Sarımay, 24 Nisan 1915'te Ne Oldu, İdeal Kültür&Yayınılık, İstanbul, 2012, s. 136.

Bingazi'ye sürgün edilmesi istemiştir. Adana valisi Cemal Bey ise Gökderliyan'ın 3 yıl sürgün edilmesinin daha doğru olduğunu belirtmiştir. Gökderliyan gönderdiği bir telgrafta “facianın” müsebbiplerinin yargılamalardan kurtulduğunu kendisine ise haksız ceza verildiğini ifade etmiştir. Neticede Karabet Gökderliyan hakkında 3 yıllık sürgün cezası verilmiştir.⁶⁷³

Yukarıda aktardığımız üzere hem Müslümanlar hem de Ermeniler yapılan yargılamalar neticesinde alınan kararlardan hoşnut olmaz. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihatçılarla müşterek hareket eden Artin Arslanyan tarafından kaleme alınan mektuplarda da hoşnutsuzluğu dile getirirler. Arslanyan, Meşrutiyet karşıtı Bağdadizade Abdülkadir ve Zor Ali tarafından bölgede yeni rejim taraftarı Ermenilere hazırlanan bir plan dahilinde saldırıldığını ileri sürmüştür. Arslanyan'a göre Ermeniler ayrılıkçı bir hareketi desteklemez aksine herhangi bir ayrılık durumunda en çok Ermenilerin ve Türklerin zarar göreceğini belirtmiştir.⁶⁷⁴ Ermeniler arasında yapılan yargılamalar ve verilen cezalardan hoşnut olmayan çok sayıda kişi vardır. Bu dönemde kaleme alınan yabancı bir kaynakta ise yapılan yargılamaların adil olmadığı, bu anlamda Müslümanlara kıyasla Ermenilere daha uzun süreli cezalar verildiği iddia edilmiştir.⁶⁷⁵

5.6. Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları

Adana vilayeti başta olmak üzere Cebel-i Bereket, Haçin, Antakya, Maraş gibi birçok daha bölgeye yayılan olaylar neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiş ve büyük maddî zarar meydana gelmiştir.⁶⁷⁶ Bu anlamda Adana Olayları, Müslümanlar ve Ermeniler için büyük bir felaket olmuştur. Nitekim, İkinci Adana Olayları esnasında vilayetin merkezini baştan sona etkileyen yangın hadisesinin yol açtığı zarar neticesinde Adana vilayetindeki birçok yerleşim yeri enkaz altında kalmıştır.

Piskoposluk tarafından hazırlanan rapora göre toplam 24 kilise, 16 okul, 2323 ev, 24 han, 3 otel, 2 fabrika, 1429 bağevi, 253 çiftlik, 1002 çoban kulübesi, 523 dükkân ve 23 değirmenin hasar gördüğü tespit edilir.⁶⁷⁷ Adana Belediyesinin tahkikatına göre 3 mescit, 5 mektep, 5 kilise, 2 otel, 5 han, 3 dink, 366 dükkân, 680 hane ve diğer yanan mekanlarında

⁶⁷³ BEO. 3661/274503. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁷⁴ Artin Arslanyan, “Adana’da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?”, s. 89-103.

⁶⁷⁵ Abbott, Turkey in Transition, Edward Arnold, s. 304. Ayrıca bkz. H. Charles Woods, s. 140.

⁶⁷⁶ Adana İtidal, “Açlık, Ekmeksizlik”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

⁶⁷⁷ Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası”, s. 155.

eklenmesiyle toplam 1072 mülkün hasar gördüğü belirlenir.⁶⁷⁸ Tanin gazetesinde yayınlanan bir rapora göre bölgede hane, dükkân, mabet, mektep ve diğer yanan yerlerin toplam miktarı 4.823 olarak saptanır, bunun 386'nın Müslümanlara geri kalanının Ermenilere ait olduğu ifade edilir.⁶⁷⁹ İsmail Fazıl Paşa hazırladığı raporunda vilayetin sekizde birinin yandığını belirtir.⁶⁸⁰

Adana Olaylarının ardından mecliste bölgeye yapılması öngörülen yardımlarla ilgili ciddi tartışmalar yaşanmıştır. 21 Nisan 1325 tarihli meclis görüşmelerinde Sadarettin gelen tezkire okunmuş, buna göre Adana Olaylarında zarar görenler için 20 bin liralık ödenek ayrılmış ancak bakanlarla yapılan görüşmelerde olaylarda çok daha fazla insanın etkilendiği tespit edildiğinden yardım miktarı 30 bin liraya çıkarılmıştır. Bölgeye 30 bin liralık yardım gönderilmesi yönündeki tezkireye Biga mebusu İsmet Bey itiraz etmiştir. Biga Mebusu İsmet Bey, olayların sadece Adana vilayetiyle sınırlı olmadığını ayrıca çevre bölgelere yayıldığını buna karşın gönderilecek 30 bin lira yardım parasının “ekmek” bile almaya yetmeyeceğini söylemiştir. Bu itiraza rağmen 30 bin lira yardımı içeren tezkire kabul edilmiştir.⁶⁸¹ 25 Nisan 1325 tarihli oturumda ise bölgede yardıma muhtaç insanlarla ilgili İkinci Sahag tarafından gönderilen telgraf okunur:

“(...)Bakiyyei süyüf aç, çıplak mevasızdır. Adana ve havalisinde kalan mecruh, aç ve çıplakların külliyyetli miktarı henüz malum değildir. Misis'te 800'den ziyade aç mülteciler, Kars'ta binlerce açlar var. Haçin'de asayişe şiddeti ihtiyaç mevcut iken, Romlis ve Şaro mevakii muhtelifesi bakiyyei süyuf aç, çıplak eytam ve eramil ile dolmuştur. Göksün ve havalisinden kurtulabilenler, aç, zeytine iltica eylemişler. Osmaniye'de 400'den ziyade bakiyyei süyuf eytam ve dul kadınlar bir handa açlıktan can çekiştirmekteler. Antakya, Kırıkhan vurulmuş, kaçabilenler aç, çıplak dağlara çıkmışlardır. Maraş köyleri vurulmuş, bazı hayatta, diğeri; mevakii meçhuleye, 2.000 kadarı da aç, çıplak Fındıcılığa iltica etmişler. Bunların ve daha nice bilemediğimiz müteaddit Osmanlıların muhafaza-i hayatı Hükümeti Seniye'nin merhamet ve muaveneti ianesine mütevakkıftır. Çukurova'da idrâk edilmiş mahsulatın iddiharı için mertebelerde bir iki güne kadar emniyet iade edilmez ise, hububat çürüyerek kıtalden müthiş afeti kahta duçar ve mahvolacağımız

⁶⁷⁸ Adana İtidal, “Harikin Tahribatı” S. 40, 16 Mayıs 1909.

⁶⁷⁹ Raporun tamamı için bkz. Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtalden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909. Raporu kullanan bir kaynak için bkz. Abbott, s. 302.

⁶⁸⁰ Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

⁶⁸¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 21 Nisan 1325, s. 210.

muhakkak idüğünden, imdadımıza tedâbiri seria ve icraatı müessire Osmanlılık namı mübeccelinden müsterhamdır.’⁶⁸²

Osmanlı yöneticileri, İkinci Sahag’ın belirttiğinden daha fazla insanın müşkil durumda olduğuna nitekim Adana ve civarında 27.900 kişinin yardıma muhtaç hâlde bulunduğunu saptamıştır.⁶⁸³ 9 Haziran 1909 tarihinde mecliste yapılan görüşmelerde Yorgo Boşo Efendi, Adana ve civarında 28 bin kişinin muhtaç hâlde olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁴ Las Vegas Optic gazetesinin haberine göre kocaları öldürüldüğü, evleri yağmalanıp yakıldığı için 15.000 Ermeni evsiz ve yardıma muhtaç hâldedir.⁶⁸⁵ Bryan Daily Eagle and Pilot haberine göre yaşanan üzücü olaylardan ötürü bölgede 40 bin insan evsiz kalmıştır.⁶⁸⁶ Tanin gazetesinde yayınlanan bir rapora göre bölgede kadın, çocuk, büyük, küçük, yersiz yurtsuz durumda 30 bin civarında insanın olduğu belirtilmiştir.⁶⁸⁷ Adana İtidal gazetesindeki bir yazıda vilayet merkezinde 230 Müslüman ve 250 Ermeni yaralı hâlde hastanelerde ve evlerinde yattıkları, toplam olarak 500 kadar hastanın olduğu tahmin edilmiştir.⁶⁸⁸

Bölgedeki vahim durumun bilincinde olan Tahkikat Heyeti başkanı Yusuf Kemal, bölgedeki yardım çalışmalarını yürütmek için mevcut komisyon üyelerinin görevine son vererek mebusların onayıyla bir İane Komisyonu kurmuştur. Bu komisyonda eşrâftan Suphi Paşa, Rûhâni Reislerden üç kişi, İstinaf Müdde-i Umumîsi Azmi Efendi, Kalost Bey, İstephan Efendi gibi birçok kişi yer almıştır. Üyeler tarafından yapılan seçimde de komisyonun başına Suphi Paşa getirilmiştir.⁶⁸⁹

Adana İtidal gazetesi haberine göre Tevz-i İane Komisyonu tarafından 8167 Müslüman ve gayrimüslim ihtiyaç sahiplerine 305.343 guruş verilmiştir. Ayrıca elli para hesabıyla köylerine giden muhtaçlara iki aylık paraları peşin takdim edilmiştir. Yazının devamında, Adana halkının, yardıma fazla alışmaması ve kendilerine iş bularak çalışmaları gerektiği belirtilmiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 25 Nisan 1325, s. 303.

⁶⁸³ Tanin, “Adana Muhtacini”, 15 Haziran 1909, s. 2.

⁶⁸⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İçtima 1, 25 Nisan 1325, s. 303.

⁶⁸⁵ Las Vegas Optic, “Women Shot for Screaming”, 29 Nisan 1909. Ayrıca bkz. Evening Times-Republican, “15.000 are Homeless”, 29 Nisan 1909.

⁶⁸⁶ Bryan Daily Eagle and Pilot, “Lawlessness Stil Runs Riot”, 4 Mayıs 1909.

⁶⁸⁷ Raporun tamamı için bkz. Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz 1909-5 Ağustos 1909.

⁶⁸⁸ Adana İtidal, “Mecruhin,” S. 40, 16 Mayıs 1909.

⁶⁸⁹ Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 75.

⁶⁹⁰ Adana İtidal, “Tevz-i İane Komisyonu”, S. 52, 23 Haziran 1909.

Meclis-i Vükelaevi yanan ve malları yağmalanan felaketzedelerin ihtiyaçlarını kış gelmeden karşılayabilmek için Adana ve Halep vilayetlerine toplam 120 bin lira ödenek ayırılmasına karar vermiştir. Sürecin Maliye Nâzırı tarafından yürütülmesi kararlaştırılmış, Halep vilayetine 20 bin ve Adana vilayetine 100 bin liralık ödenek verilmesi; tüccar ve çiftçilerin işlerini düzene koymaları için hükümet tarafından ek olarak 100 bin lira tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Daha sonra yapılan tartışmalarda Halep'teki olayların tüccarları etkileyecek boyutta olmadığı buna karşın Adana'daki tüccarların durumunun daha kötü olduğu belirtilmiştir. Buna bağlı olarak Adana tüccarlarının borçları belirli bir süre zarfında ertelenir.⁶⁹¹ Ziraat Bankası tarafından Hamidiye ve Cebel-i Bereket bölgelerindeki çiftçilere dağıtmak için Adana vilayetinde 15 bin liralık yardım gönderilmiştir. Adana İtidal gazetesindeki bir yazıda ayrılan bu paranın, bölgedeki çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamayacağı gibi iğtişştan ötürü kötü durumda olan üretime fayda sağlamayacağı belirtilir ve bundan hareketle yapılan yardım eleştirilmiştir.⁶⁹²

Yurt içinde yapılan çalışmaların yanı sıra Adana ve çevresindeki felaketzedelere yurt dışından da maddî yardım gönderilmiştir. Amerika Devleti, Adana felaketzedeleri için 50.000 dolar yani 10. 000 İngiliz lirası gönderirken; Rusya Devleti 5.000 frank yardımı İstanbul Büyükelçici Zinoynef vasıtasıyla Katagikos İzmirliryan'a verilmiştir.⁶⁹³ Paris'te Adana vilayetindeki muhtaçlar için büyük bir miting tertiplenmiş, birkaç gün içerisinde 30 bin frank gibi bir meblağa ulaşmıştır. Ayrıca Mösyö Pishon da yardım kampanyasına katılarak 4 bin frankta kendisi destekte bulunmuştur.⁶⁹⁴ Adana İtidal gazetesinin haberine göre Alman İmparatoru Adana'daki felaketzedelere yardım etmek üzere Amerikan Salib-i Ahmer Cemiyetinin Beyrut şubesine 4-5 bin lira göndermiştir.⁶⁹⁵ Yine Adana ve Halep Muhtacini Komitesi, bölgedeki muhtaçlara yardım toplamak için piyango tertiplemek üzere Osmanlı yöneticilerinden izin istemiştir.⁶⁹⁶ Yapılan yardımlar Adana ve civarındaki oluşan maddî yıkımın izlerini silmek için Osmanlı yöneticilerinin işlerini kolaylaştırmıştır.

Bu dönemdeki yardımların büyük faydasının olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Halep valisi Reşit Bey tarafından gönderilen 1 Haziran 1909 tarihli telgrafta 71

⁶⁹¹ Nejla, Günay, "1909 Adana Olaylarında Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", Akademik Bakış Dergisi, S. 4, 2009, s. 116.

⁶⁹² Adana İtidal, "Çiftçilere Muavenet", S. 39, 12 Mayıs 1909. Eleştiri yazısı için bkz. Adana İtidal, "İtidal", S. 39, 12 Mayıs 1909

⁶⁹³ Yusuf Sarımay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 77.

⁶⁹⁴ Adana İtidal, "Adana Muhtacinine Muavenet", S. 42, 23 Mayıs 1909.

⁶⁹⁵ Adana İtidal, "Muhtacinin İnfakı", S. 42, 23 Mayıs 1909.

⁶⁹⁶ BEO. 3535/265082. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 2.

Ermeni hanesinin 50 kadarının tamirinin bittiğini geri kalan 21 hanenin tamirinin ise 3 güne biteceği belirtilmiştir.⁶⁹⁷

Cemal Bey'in bölgede yürüttüğü imar ve iskân politikaları neticesinde bölgedeki yıkımın izleri kısa sürede silinmiştir. 29 Ağustos 1909'da Adana Vilayeti İnşaat ve İnat Komisyonları Heyet-i İdaresi adında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon kısa süre içerisinde çalışmalara başlamış nitekim bölgedeki sosyal sorunlar büyük ölçüde çözülmüş ve felaketzedeler yeni yapılan binalara yerleştirilmiştir.⁶⁹⁸ Cemal Bey'in valiliği esnasında bölgeye verilmek üzere 200 bin liralık kredi tahsis edildiğini, bunun 100 bin lirası ahalinin şehir ve köylerde yanmış olan ev ve dükkânlarını yeniden yaptırması için ayrılmış, geri kalan 100 bin lira ise on sene içerisinde geri ödemek şartıyla tüccar, sanatkâr ve çiftçilere borç olarak verilmiştir.⁶⁹⁹

5.7. Adana ve Çevresinde Kurulan Yetimhaneler

Adana Olayları sırasında yaşanan insan kayıplarından ötürü çok sayıda çocuk yetim kalmıştır. Yetim kalan çocukların bakımı ve barınmaları meselesi bölgedeki hastalıkların da etkisiyle büyük bir sorun olmuştur. Kevorkian'a göre bölgedeki kızamık, tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklardan ötürü 1909 yazında 2.000 çocuk hayatını kaybetmiştir.⁷⁰⁰ Salgın hastalıkların beraberinde getirdiği ölümlerin dışında yetim çocukların barınma ihtiyacının giderilememesi üzerine Osmanlı yöneticileri, Ermeniler, Almanlar ve misyonerler tarafından bölgede birçok yetimhane kurulmuştur.

Adana Olaylarından sonra yetim kalan çocuklar için Osmanlı yöneticileri tarafından Maraş ve Dört Yol'da iki yetimhane açılmıştır. Cemal Bey anılarında Adana'da Ermeni yetimleri için bizzat yaptırdığı bir yetimhaneden bahsetmiştir.⁷⁰¹ Bu süreçte bölgede kurulması düşünülen Dârüleytâm-ı Osmanî yetimhanesinin inşasına kadar Adana, Bağçe, Haçin, Dört Yol ve Mersin bölgelerinde bulunan 100 ila 200 civarında yetim çocuk, valilik tarafından kiralanan evlere yerleştirilmiştir. Cemal Bey ve diğer yöneticiler, bu süreçte Ermeni-Müslüman ayrımı yapmaksızın bütün yetim çocuklara sahip çıkmıştır. Cemal Bey,

⁶⁹⁷ Aktaran bkz. Nejla, Günay, "1909 Adana Olaylarında Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", s. 117.

⁶⁹⁸ Nevzat Artuç, "Cemal Bey'in Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 275.

⁶⁹⁹ Cemal Bey, Hatıralar, s. 386.

⁷⁰⁰ Raymon Kevorkian, Ermeni Soykırımı, s. 147. Nejla, Günay, "1909 Adana Olaylarında Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", s. 117. Ayrıca bkz. Yasayan, s. 83-84.

⁷⁰¹ Cemal Bey, Hatıralar, s. 387.

çocukların hastalıktan ötürü hayatlarını kaybettiklerini görünce Sıhhiye müfettişi Eşref Bey başkanlığında bir sağlık komisyonu kurulmuştur.⁷⁰²

Adana İğtişaşından sonra kurulan ve uzun yıllar aktif olan Dârüleytâm-ı Osmanî yetimhanesinin inşaatına Cemal Bey döneminde başlanmıştır. 500 kişilik kapasiteye sahip yetimhanenin yeri için eşrâftan Suphi Paşa altı dönümlük arazi bağışlar ayrıca Adana ahalisinden birçok kişi yardımda bulunmuştur. Cemal Bey, Adana Dârüleytâm-ı Osmanî ve yetimler hakkında şu beyanatı yayımlar:

“(...) İlk günden itibaren dide-i endişelerinde kalb-i mahrumiyetleri titreyen zavallı acezeye ümit verecek teşebbüsata başlandı; fakat ferda-yı felakette Osmanlısı aguş-i müşterekine birer vedia-yı mukaddese hâlinde bırakılmış olan anasız babasız çocuklar, dest-i haşin-i hazanın harâb ettiği yuvalardan dökülmüş yavru kuşlar gibi gayr-ı kabil-i telafi mahrumiyetlerinin çare-i tesliyetini görmek isteyen gözlerle dört taraftan ümid-i muavenet bekliyorlardı. Hükümet-i mahalliye vakıa bunlar hakkında da icab eden tedâbîr-i muvakkatayı ittihaz etti. Fakat bu yetimler hükümetin veya ahali-yi mahalliye'nin değil, bütün Osmanlılığın kucağına bırakılmış, birer bergüzar-ı kıymettar oldukları ve Osmanlılık tarihte felaket-i ahirenin açtığı siyah sahifeyi ancak bunlar hakkında göstereceği şefekat-i mümtazenin nuri ulviyyeti ile temizleyebileceği cihetle bu mini mini Osmanlılar için bütün Osmanlı aleminin nazar-ı dikkat ve hamiyetini celbetmek bir vazife hükmünde idi. Binaenaleyh şu veya bu kısım erbar-ı hamiyetin değil belki memalik-i Osmaniye'nin her köşesinde bunlar için sızlayan kalplerin teşrik-i hamiyet edebileceği bir teşebbüsle bu yetimlere Osmanlı mürüvvetini göstermek ve onları istikbale doğru hep bu saye-i nevib-i mürüvvetini göstermek ve onları istikbale doğru hep bu saye-i necib-i mürüvvete yetiştirmek çaresi düşünüldü. Bu çare cesim bir eytamhane teşkil ederek olabilirdi. İşte ilk esasları vaz edilmiş olan Adana Darüleytam-ı Osmanîsi bu maksatla ve bu gayelere müteveccihen tesis olunuyordu. Mesarif-i tesisiye ve seneviyyesini temin için 40-50.000 lira raddesinde bir meblağa ihtiyaç vardır. Fakat bu para hiç şüphe yoktur ki müsabaka-i hamiyet ve şefekatte daima birinciliği ihraz etmek şerefini asılardan beri muhafaza ederek muhtelif suretlerle tarih-i mevcudiyetini şan ve şerefe müstagrah bırakmış olan Osmanlılar için bir hamlede temin olunacak kadar cüzidir.

Darüleytam-ın mesarif-i tesisiye ve müteferriasına medar olmak üzere gönderilecek ianaatın cem'i ve dar-ı mezkurun inşası ve gayet sağlam iratlar tesisi için taht-ı riyaset aciznanemde vilayet naibi faziletli Asım ve mektebu-i vilayet Hakkı Behiç Bey'ler ile

⁷⁰² Nevzat Artuç, “Cemal Bey'nin Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları”, s. 276-277.

Osmanlı Bankası direktörü Mösyö Grabovski ve mühendis Chartiye ve Rıza Bey ile eşrâftan Suphi Paşa ve Bağdat hattı müfettişlerinden Mösyö Kozlovski'den mürekkep bir komisyon-ı mahsusa teşkil olunmuştur. Şu davet-i hamiyete icabet göstermek isteyen zevat-ı muhtereme hisse-i iştirakiyelerini mezkur komisyon namına Adana Osmanlı Bankası şubesine göndererek uhde-i hamiyetlerine terettüp eden vazife-i şefekat ve mürüvveti ifâ eylemiştir... ”⁷⁰³

Cemal Bey'in valiliği esnasında tamamlanamayan yetimhanenin inşaatı yeni valinin gelmesinden sonra dahi devam etmiştir. Cemal Bey Bağdat valiliği görevindeyken yetimhane fikrinin kendinden çıktığını ve para topladığını belirten bir telgrafında tesis olan yetimhaneye müdür olarak Vahakn Efendi'nin getirilmesini istemiştir. Nitekim, Cemal Bey'in bu isteği kabul görür ve böylece yetimhanenin müdürlüğüne Vahakn Efendi getirilmiştir.⁷⁰⁴

20 Ağustos 1909'da Ermeni Milli Meclisi Kilikya yetimlerinden sorumlu bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Bu komisyon tarafından Adana ve civarında toplam da 6 yetimhane kurulmuştur. İlk yetimhane Adana'da kurulmuş ve burada 233 yetim çocuğu; ikinci yetimhane Maraş'ta kurulmuş ve 178 yetim çocuğu; üçüncü yetimhane Haçin'de kurulmuş ve 350 yetim çocuğu; dördüncü yetimhane ise Antep'te kurulmuş ve 185 yetim çocuğu; beşinci yetimhane Hasanbeyli'de kurulmuş ve 207 çocuğu; altıncı yetimhane ise Dört Yol'da kurulmuş ve 273 çocuğu barındırmaktadır. Kevorkian, 1909'un sonbaharında altı yetimhanede toplam 1.426 yetim çocuk olduğunu saptamıştır.⁷⁰⁵

Yukarıda belirttiğimiz üzere bu süreçte misyonerler de yetimhaneler açmıştır. Örneğin, Amerikalı misyonerler Haçin'de 350 yetim çocuğu barındırmak için yetimhane açarken, İngiliz misyonerleri ise Antep'te 100 ve Maraş'ta 200 çocuk için yetimhane tesis etmiştir.⁷⁰⁶ Adana Olaylarında sonra Alman misyonerler tarafından Bağçe Kazası'na bağlı Haruniye Karyesi'nde açmış yetimhaneye sorumlu olarak Maraş'ta Yardım Birliği'nde görevli bulunan bayan Paula Schafer gönderilmiştir. Kısa süre içerisinde göreve başlayan Schafer, bölgede yaklaşık 2.000 civarında yetim çocuk olduğunu belirlemiştir. Yetimlerin ihtiyaçlarını temin etmek üzere Yardım Birliği 10 bin Mark ve İsviçre'de 100 bin Frank

⁷⁰³ Beyanatın tamamı için bkz. Mehmed Asaf, s. 57-58.

⁷⁰⁴ Halil Özşavlı, Abdülhamid'den Cumhuriyet'e Ermeni Yetimleri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017, s. 136-147. Detaylı bilgi için bkz. Uğur Akpınar, An Ottoman Armenian Orphanage: The Short History of Darüleytam-ı Osmanî in Adana (1909-1918), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.

⁷⁰⁵ Kevorkian, s. 149.

⁷⁰⁶ Nejla, Günay, “1909 Adana Olaylarında Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları”, s. 119.

toplanmıştır. Alman okulunun da bulunduğu bölgeye kurulan yetimhanede 80 kız 80 erkek yetimin kaldığı kaydedilmiştir.⁷⁰⁷

Osmanlı yöneticilerinin denetiminde kurulan yetimhanelerde yetimlerin kullandığı dilin Türkçe olması, bazı tartışmalara yol açmıştır. Bu anlamda Zabel Yesayan Cemal Bey'in yetimleri Osmanlılık idealine uygun olarak eğitilmesi yönündeki çalışmalarından rahatsız olmuştur. Cemal Bey'in yaptığı insani çalışmalarına mukabil Ermeni çocuklarının Türk dili ve kültürüne öğrenerek yetiştirmek istemesi büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır.⁷⁰⁸ Yesayan'ın dışında misyonerler, Cemal Bey'in Osmanlılık ideali neticesinde yetimleri eğitme politikasına tepki göstermiştir. Uluslararası Yardım Komisyonu'nun Adana'daki bölge başkanı ABCFM misyoneri Willam Nesbitt Chambers da bu konuda tepki gösteren kişilerin başında gelmiştir. Chambers, Cemal Bey'in Osmanlılık politikasını "dinlerarası örnek proje" olarak değerlendirmiştir. Tüm bunlara rağmen Kiser, Cemal Bey'in Osmanlılık politikasını hayata geçirmek için yetimhaneyi bizzat onun yönetmesi gerektiğini ancak böyle bir süreci yönetmeyeceğinden yetimhanelerdeki mevcut eğitim politikasını yürütme işini Alman misyoneri Schafer'ı bıraktığını belirtmiştir.⁷⁰⁹

Kevorkian, bölgede anasını ve babasını kaybetmiş 3.164 yetim çocuk, babalarını kaybetmiş 3.977 çocuk ve Halep'te ise babalarını kaybetmiş 762 çocuk bulunduğunu toplam 7.903 yetim çocuk olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁰ Maksudyan ise muhtelif yetimhanelerdeki ve diğer yetimlere dair sayıları ele alarak bölgede 7.500 civarında yetim çocuk bulunduğunu tahmin etmiştir.⁷¹¹ 1909 Haziran'ında Adana ve civarında toplam 27.900 kişinin yardıma muhtaç olduğu ve olaylarda hayatını kaybedenlerin sayısı hesaba katıldığında bölgede çok sayıda yetim olduğu söylenebilir.

Özşavlı'nın tespitine göre Osmanlı kaynaklarında 1.600 yetimin olduğu bu sayının Ermeni kaynaklarında 2000 olduğunu iddia etmiştir. Ancak, Özşavlı Ermeni yetimhaneleri ilişkin verdiği bilgilerle diğer kaynaklar arasında büyük bir farklılık görülmektedir. Örneğin Kevorkian Haçin'de 350 kişilik Ermeni yetimhanesi olduğunu aktarırken Özşavlı bu sayıyı 300 olarak kabul etmiştir. Benzeri farklılıkları diğer yetimhanelere ilişkin verilen

⁷⁰⁷ Muttalıp Şimşek, "Haruniye Alman Yetimhanesi", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2019, s. 701-708.

⁷⁰⁸ Yesayan, a.g.e, s. 264-267.

⁷⁰⁹ Hans Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2018, s. 345-346.

⁷¹⁰ Kevorkian, s. 149.

⁷¹¹ Nazan Maksudayan, "New 'Rules of Conduct' for State, American Missionaries, and Armenians: 1909 Adana Massacres and the Ottoman Orphanage (Dârü'l-Eytâm-ı Osmânî)", *L'ivresse de la Liberté: La Révolution de 1908 dans l'Empire Ottoman*, (Editör François Georgeon), CNRS, Paris, 2012, s. 139.

sayılarda görmek mümkündür.⁷¹² Ayrıca Özşavlı, yetimler çocuklar için yetimhaneler dışında geçici olarak tesis edilen yerlerde kalanları, başka bölgelere gönderilen veya ailelere dağıtılan yetimleri göz ardı etmiştir.

5.8. Cemal Bey'in Adana Valiliği Esnasındaki Sosyal Faaliyetleri

Cemal Bey'in Adana valiliği görevi süresince bölgedeki yıkımın izlerini silmek için siyasal ve sosyo-ekonomik muhtelif çalışmalar icra etmiştir. Cemal Bey yıkımın izlerini silmek için birtakım faaliyetler yürütmüş bu anlamda Müslümanlar ve Ermeniler arasında oluşan güvensizliği gidermek amacıyla barış ortamını tesis etmeye çalışmıştır. Ayrıca siyasal birlikteliği sağlamak konusunda da Osmanlılık politikasını hayata geçirmiştir.

Toplumsal barışa önem veren Cemal Bey, bölgedeki Müslüman ve Ermeni ileri gelenlerini bir araya getirdiği çok sayıda toplantı düzenlemiştir. Adana Olaylarından on ay sonra toplumsal barışın sağlanamadığını gören vali Cemal Bey, tüm dinî ve sivil liderlerini, bölgenin ileri gelenlerini, konsolosluk yetkililerini ve banka yöneticilerini Barış Ziyafeti'nde buluşturmayı düşünmüştür. Nitekim, Cemal Bey'in imzaladığı 30 Ocak 1910 tarihli resmî davetiyede “bila-tefrik-i cins ve mezhep bilcümle anasır-ı Osmanîyi bir araya getirmek amacıyla bir ziyafet düzenlemek” istediğini belirtmiştir. İkinci Sahag başta olmak üzere birçok Ermeni ileri gelenleri başta bu toplantıya katılmak istememiştir. Ancak, ikna çabaları sonucunda Ermeni ileri gelenleri bu daveti kabul etmiştir. 23 Şubat tarihinde gerçekleşen toplantıda İkinci Sahag ve birçok kişi bölgede kardeşçe yaşanılabilceğini vurgulamıştır. Cemal Bey, Adana'ya geldiği andan itibaren bu tür toplantıları ve ziyaretleri sıklıkla tertip etmiştir. Cemal Bey'in dışında eşi Seniha Hanım da bölgedeki huzuru sağlamak için kadınlardan oluşan toplantılar düzenlemiştir. Seniha Hanım bu toplantılarda Ermeni ve Müslüman kadınlara dost olması yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁷¹³

Cemal Bey, bölgedeki sosyal ilişkileri iyileştirmek için Müslümanlar ve Ermenilerden müteşekkil bir jandarma teşkilatı kurmuştur. 1909 Kasım'ında Adana'daki polis ve jandarma kuvvetlerine ilişkin muhtelif düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler neticesinde jandarma teşkilatına artık personellerin yerli halktan alınması bunların üçte ikisinin Müslüman ve üçte birinin Ermenilerden oluşmasına karar verilmiştir.1910

⁷¹² Özşavlı, s. 129-136.

⁷¹³ Nazan Maksudyan, “1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey'in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 176, 2008, s. 24.

Mart'ında askerlerin yanında görevli ve ordu kuvvetlerine yardım amacıyla seyyar ve atlı bir jandarma birliği oluşturulmuştur.⁷¹⁴

Cemal Bey, 1910 yılının yazında Ermeni ve Müslümanlardan oluşan bir grupla Avrupa seyahatine çıkmak ve bölgedeki ilişkilerin normalleştiğini Avrupa'ya göstermek istemiştir. Agence Cook tarafından hazırlanan gezi programı İstanbul'dan başlayacak olup, Orta Avrupa'nın tüm başkentlerine uğrayarak İngiltere'ye gidecek; dönüşte ise Fransa, İsviçre, İtalya ve Mısır üzerinden geri gelinmesi planlanır. Gezi projesi başta Ermeniler olmak üzere Müslümanlar arasında da hoş karşılanmamış ve ikna çabalarının yetersiz olması dolayısıyla gezi projesi iptal edilmiştir.⁷¹⁵

Cemal Bey'in Adana vilayetine ilişkin çalışmaları yukarıda belirttiğimiz üzere birçok kişinin takdirini toplamıştır. Bu anlamda Antep'te hekim olan Shepard anılarında Cemal Bey ile yaptığı yazışmalara yer vermiştir. Bu yazışmalardan anladığımız kadarıyla 7 Aralık 1909 tarihindeki Amerikan Ulusal Kızılhaç Kuruluşlar Kurulu toplantısında Cemal Bey'e yaptığı çalışmalardan ötürü Kızılhaç madalyası verilmesi kabul edilmiştir.⁷¹⁶ Cemal Bey gönderdiği bir mektupta ise Osmanlılık idealini uygun olarak bölgedeki sorunları çözmenin asli görevi olduğunu söylemiştir. Mektubun devamında Cemal Bey, Shepard'ın Amerika'da Osmanlı Devleti için uyandıracak güzel duygular dolayısıyla önceden minnettarlığını belirtmiştir.⁷¹⁷ Thomos D. Christie, Tarsus'a ilişkin hazırladığı raporunda çok sayıda evin yandığı ve bölgede büyük bir zarar olduğu ancak Jön Türklerin çalışmaları da neticesinde bu zararın izlerinin giderek kaybolduğunu söylemiştir.⁷¹⁸

Sıklıkla belirttiğimiz üzere Cemal Bey, Adana valiliği döneminde bölgedeki yıkımın izlerini silmek için büyük çabalar harcamıştır. Cemal Bey'in bölgeye geldikten sonra yaptığı çalışmalar misyoner kayıtlarında da büyük bir övgüyle anlatılmıştır. Nitekim, Hristiyanlarla olan ilişkileri ve vilayetteki yıkımın izlerini silmek için yoğun mesai harcaması dönemin tanıkları tarafından da takdir edilmiştir.⁷¹⁹

⁷¹⁴ Nazan Maksudyan, "1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey'in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali", s. 25. Ayrıca bkz. Nevzat Artuç, "Cemal Bey'nin Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları", s. 278-280.

⁷¹⁵ Nazan Maksudyan, "1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey'in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali", s. 25-26

⁷¹⁶ Riggs, Shepard of Aintab, s. 125.

⁷¹⁷ Riggs, Shepard of Aintab, s. 124-125.

⁷¹⁸ Thomos D. Christie Tarsus 1909-1910, Report of St. Paul's Collegiate Institute, 1910, s. 8.

⁷¹⁹ Raporda valinin adı verilmez buna karşın 1910 yılında hazırlanan bu raporun tarihi dikkate alındığında bahsedilen kişinin Cemal Bey olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey, s. 32.

Nevzat Artuç, Cemal Bey'in Adana valiliği esnasında yaptığı çalışmalarla yıkımın izlerini kaldırmada ve toplumsal ilişkileri iyileştirmede başarılı olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰ Yücel Güçlü, Cemal Bey'in bütün enerjisini Adana vilayetindeki yıkımın izlerini ortadan kaldırmak için harcadığını söylemiştir.⁷²¹ İsmail Hami Danişmend ise İttihatçıların Adana Olaylarından sonra huzur ortamını sağlamak için takip ettikleri Osmanlılık siyasetini tenkit etmiştir.⁷²²

5.9. Adana Olayları Sonrası Türk-Ermeni İlişkileri

İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ortaklık, Meşrutiyet'in ilânından sonra da sürer ancak Adana Olaylarıyla birlikte sorgulanmaya başlanmıştır. Bu süreçte İttihatçılar ve Taşnaklar, Adana Olaylarının sorumlularını İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi ile açıklamaya çalışmışlardır. Nitekim, Hüseyin Kazım Kadri, o dönemde Adana Olaylarının meydana gelmesinde 31 Mart Hadisesinin etkili olduğu şeklinde genel bir kanıdan bahsetmektedir.⁷²³ Sivas mebusu Dagavaryan Efendi meclisteki görüşmeler sırasında Adana Olaylarının doğrudan 31 Mart Hadisesi ile bağlantılı olduğunu söylemiştir.⁷²⁴ II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana vilayetindeki İttihatçılarla müşterek hareket eden Artin Arslanyan, konuya ilişkin şunları söyler:

“Adana vakası yerel hükümetin izin ve yardımıyla istibdat yanlılarının düzenlendiği lanetli bir iştir. Adana'yı tamamen mahvedip harabeye çevirdiler. Bu bir gerçektir. Büyük devletlerden Almanya dahi nezaket göstergesi olarak “kabahat Ermenilerde” diye onaylaysa bile yine kimse inanmaz. Kabahat ne Ermeni'de ne de Müslüman'dadır. Kabahat sadece ve sadece hükümettedir. Pusuda bekleyen Adanalı istibdat yanlıları, 31 Mart'ta İstanbul'da uygulanan formülü Adana'da uyguladılar. Eğer bir gün, Türkiye'de olayların arkasındaki bu gerçeğin yazılmasına karar verilirse, Adana hakkında basılacak kitapların ilk satırında yer alacaktır bu. Adana Ermenilerinin de bu işte küçük bir kabahatleri vardır. Ben de dahil suçumuz Meşrutiyet rejimini tamamen Batı'daki anlamıyla kabul etmeleridir. Yoksa, hiçbir Ermeni'de olmadığı gibi Adana Ermenilerinde

⁷²⁰ Nevzat Artuç, “Cemal Bey'nin Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları”, s. 280. Ayrıca bkz. Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askeri ve Siyasî Hayatı, s. 77-90.

⁷²¹ Yücel Güçlü, The Armenian Events Of Adana In 1909: Cemal Pasa And Beyond, s. 311.

⁷²² İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 373-374.

⁷²³ Hüseyim Kazım Kadri, Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, Pınar Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13.

⁷²⁴ Ayfer Özçelik, Sahibini Arayan Meşrutiyet, s. 308.

de bağımsızlık ve özgürlük fikri yoktur. Dört senedir oradayım. Her sınıfla görüşüyordum. Ne akıllısından ne de delisinden böyle saçma bir fikir duydum.”⁷²⁵

Amerikalı misyonerlerin kayıtlarında olayların, II. Abdülhamid dahilinde vuku bulduğuna dair genel bir inanın olduğu belirtmiştir.⁷²⁶ Taşnaklar, ortaklığı sürdürmenin hem yeni rejimin hem de anayasal düzenin savunulmasının bir gereği olduğu görüşünden hareketle Adana vilayetinde yaşanan olayları, II. Abdülhamid ve 31 Mart Hadisesi bağlamında değerlendirmiştir.⁷²⁷ İttifaklarını sürdürmek isteyen İttihatçılar ve Taşnaklar, bu kanı çerçevesinde müşterek hareket ettiklerini şu bildirgeyle beyan ederler:

“Vatanın istiklalini temin, temamiyet-i mülkiyye ve siyasîyyesini ebediyyen muhafaza etmek, birtakım kimselerde hasıl olan su-i tefehhümleri izale ve anasar-ı Osmanîyye beyninde münasebat-ı hasene tesis eylemek maksadıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Ermeni Taşnaksütyun Komitesi arasında atideki nukat-ı esasiyye için ittifak-ı tam hasıl olmuştur:

1. *Mezkur iki cemiyet Meşrutiyeti takviye ve halkın terbiye-i fikriyyesini en metin esaslar üzerine bina etmek için kuva-yı müttehideleriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.*
2. *Her türlü hareket-ı irticakarane ihtimaline karşı müsaadat-ı kanuniyye dairesinde azm-i kavi ve iskamet-i muayyene ile hareket edeceklerdir.*
3. *Vatan-ı mukaddes-i Osmanî-yi taksim ve tefrikten masun buldurmak, her iki cemiyetin faaliyet-i müttehidesinin hedef-i yeganesi olduğu cihetle, Ermenilerin temayülât-ı istiklalkarane beslediklerine dair devr-i istibdattan mevrus ve efkâr-ı umumîyede mevcut olan şâiyat-ı kazibenin bilfiil izalesine çalışacaklardır.*
4. *Her iki cemiyet dahi vatan-ı umumînin terakki ve tealisine hadim olan ‘tevsi-i mezuniyet, vilayat’ usulü hakkında hemfikir bulunuyorlar.*
5. *İttihad ve Terakki Cemiyetiyle Taşnaksütyun Komitesi 31 Mart vekayiiyle Adana fecayiiini bir ders-i ikaz olmak üzere telakki ederek yukarıda zikrolunan nukat-ı esasiyyenin kuvveden fiile çıkması için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdir.*”⁷²⁸

Adana Olaylarından sonra İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki ortaklığın korunmasına dair yayınlanan bildirge birçok Ermeni tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Patriklik tarafından yapılan değerlendirmeye göre bildirge kendi otoritelerini olumsuz

⁷²⁵ Artin Arslanyan, “Adana’da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?” (Der. Ari Şekeryan), İstanbul, 2015, s. 97-98.

⁷²⁶ Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey, s. 31.

⁷²⁷ Dikran Mesrob Kaligian, Taşnaklar ve İttihatçılar, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 68-75.

⁷²⁸ Yusuf Sarıınay-Recep Karacakaya, 1909 Adana Ermeni Olayları, s. 80-81.

etkilediği için hükümsüz olarak telakki edilmiştir.⁷²⁹ Hınçaklar, bildirgeye şiddetle karşı çıkmıştır. Nitekim, Sabah Gülyan tarafından kaleme alınan bir yazıda, “Taşnaksütyun’un yaptığı en büyük tarihi hata, Adana Olaylarının hemen sonrasında İttihat ve Terakki ile yapmış olduğu anlaşma” şeklinde değerlendirmiştir.⁷³⁰ Hınçakların liderlerinden Hımayag Aramyants İttihatçıların politikalarının II. Abdülhamid’in izlediği yöntemlerden pek farklı olmadığını söylemiştir.⁷³¹ Hınçaklar dışında Anayasal Ramgavar Partisi üyelerinin de İttihatçılara yönelik tutumu Adana Olaylarından sonra değişmiştir.⁷³² Taşnaklar arasında İttihatçıları suçlayan görüşler ifade edilmiş ancak iki cemiyet arasındaki ittifak tüm bu fikirlerden azade bir şekilde sürdürülmüştür.⁷³³ İttihatçılar ile yapılan ittifakta öne çıkan isimlerden Vahan Papazyan, Adana Olaylarından sonraki sürece ilişkin şunları söyler:

*“İttihat ve Terakki Cemiyeti bizim tavrımızın farkındaydı. Üyelerinin çoğu, her seferinde, yeni düzen ülkede henüz iyice kök salmadı diyerek kendilerini meşrulaştırarak fikrimizi değiştirmeye çalıştı. Muhaliif unsurların halk üzerindeki nüfuzu ve otoritesi hâla çok güçlü. Ama daha sonuç odaklı araçlar kullanarak mücadele etmeye karar verdiler ve bizim iş birliğimizi istiyorlardı. (...) O noktada, belki de doğru karar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkilerimizi kesin bir şekilde sonlandırmak olacaktı. Ama böyle yapsaydık tetikte bekleyen hain-muhaliif unsurlara fırsat verecek, yangına körükle gitmiş olacaktık. İhtiyatsız eylemlere girişeceklerine, hatta elde kalan son birkaç özgürlüğü de tehlikeye atacaklarına şüphemiz yoktu. Ciddi bir çıkmazdaydık; daha önce böylesi bir psikolojik krizle karşılaşmamıştık. Umudumuz ve güvenimiz temelinden sarsıldı.”*⁷³⁴

Tanin gazetesinde İttihatçılar ve Ermeniler arasındaki ittifakın devam ettirilmesi ve bu süreçte Osmanlılık politikasına sadık kalınmasına ilişkin şu yazı yayınlanır:

“(...)Bir defa daha beyan eylediğimiz gibi bütün Ermeni millet[in] mebuslarıyla ferik-i siyaset mensubunu Meşrutiyet-i takviye ve tahkim için Genç Türklere yani İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muavenette bulunmalı, bu suretle Devr-i Hamidi avdeti ihtimalini men eylemek için elden geleni yapmak mecburiyettedirler. Buhran-ı hazırda Ermenilerin en

⁷²⁹ Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat Terakki, s. 72.

⁷³⁰ Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, s. 72-73.

⁷³¹ Kevorkian, s. 167.

⁷³² Detaylı bilgi için bkz. Yektan Türkyılmaz, “Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat Terakki İlişkileri 1908-1915”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 324-353.

⁷³³ Kevorkian, s. 172-176.

⁷³⁴ Aktaran Kaligian, s. 71.

*büyük, en mühim vazifeleri Genç Türklerle müttehiden ve müttefiken çalışmak, onlarla beraber yürümekten ibarettir”.*⁷³⁵

Benzer görüşleri yine dönemin Osmanlıcılık düşüncesiyle ön plana çıkan Krikor Zohrap Taşnak mensubu olmamasına mukabil ittifakın sürdürülmesini istemiştir. Zohrap, verdiği bir beyanatta İttihatçılarla ortak hareket etmenin hem kendileri hem de onlar için faydalı olduğunu belirtmiştir.⁷³⁶

⁷³⁵ Tanin, “Adana Fecayii”, 20 Mayıs 1909, s. 2.

⁷³⁶ Aktaran Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, s. 178-179.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında uzun yıllar idare edilen Çukurova bölgesi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile merkezi idare arasındaki çatışma dolayısıyla kısa süreliğine İbrahim Paşa'nın idaresine geçmiştir. Çukurova'nın verimli topraklara sahip olduğuna kani olan İbrahim Paşa, bölgedeki arazilere ilişkin yaptığı iyileştirmeler neticesinde tarımsal üretimde epey önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1840 yılında bölgedeki hakimiyeti yeniden ele geçiren Osmanlı yöneticileri, İbrahim Paşa'nın çalışmalarını takip ederek tarımsal üretimi arttırmak için bataklıkları kurutmaya ve göçebeleri yerleşik hayata geçirmek gibi birtakım çalışmalar yapmışlardır. Amerika İç Savaşı sonrasında ortaya çıkan pamuk krizinden ötürü başta İngiltere olmak üzere birçok devlet yönünü tarımsal üretimde ilerleme kaydeden Çukurova bölgesine çevirmiştir. Osmanlı yöneticileri, bölgedeki potansiyelden faydalanmak ve merkezi idareyi güçlü bir şekilde tesis etmek için 1869 yılında Adana'nın vilayet olmasına karar vermiştir.

II. Abdülhamid döneminde uluslararası boyut kazanan Ermeni meselesi, kısa süre içerisinde imparatorluğun uğraşmak zorunda kaldığı bir sorun hâlini almıştır. Bu bağlamda II. Abdülhamid, Ermeni nüfusunu azınlıkta tutmak için bilinçli olarak Ermenilerin yaşadıkları bölgelere Müslüman göçmenleri yerleştirme politikasını izler. Bu politika, 1860'lı yıllardan itibaren yoğun göç alan Adana vilayetinde kapsamlı bir şekilde uygulanır. II. Abdülhamid'in Müslüman göçmenleri bölgeye yerleştirmesi ve onlara arazi tahsis etmesi ise Ermeniler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olur.

Adana vilayetindeki nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ederken Ermeniler ise azınlık durumundadır. Damar Arıkoğlu'na göre Ermeniler nüfus olarak az olmalarına karşın vilayetteki ticaret tekeli ellerinde bulundurur. Bu anlamda Adana'daki Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Ermenilere kıyasla sosyo-ekonomik durumlarının iyi olduğu söylenebilir.

Adana ve çevresinde göçmenlere arazi verilmesi neticesinde Ermeni ve Müslüman ileri gelenleri arasında ekonomik rekabet meydana gelir. Adana'da yöneticilerin arazilere el koyması ve Müslümanlara vermeleri, bölgedeki huzursuzluğun oluşmasında belirleyici bir role sahiptir. Bu anlamda Abidin Paşa döneminde izlenen arazi politikaları gerginliğin artmasında etkili olur. Arazi meselelerinin yanı sıra çiftçilerin aldığı faizli kredileri ödeyememesi sonucunda toprağını tefecilere vermesi bölgedeki sosyo-ekonomik rekabetin bir başka dinamiğini oluşturur. Böylece yoksul çiftçi toprağını kaybederken, tefeciler ise

zenginliklerini arttırarak yereldeki konumlarını güçlendirir. Müslüman ve Ermeni ileri gelenleri arasında yaşanan rekabetin aksine, yoksul gruplar arasındaki ilişkilerin iyi olduğu söylenebilir. Bölgedeki Ermenilerin neredeyse tamamı Türkçe konuşmakta hatta gündelik hayatları incelendiğinde Türkler ve Ermenilerin yaşam pratiklerindeki farklılıkların çok az olduğu söylenebilir. Adana vilayetine gelen Ermeni komitecileri, gözlemlerini aktardıkları mektuplarında Ermenilerin asli kimliklerini unuttuklarını buna karşın Türkler gibi yaşadıklarını belirtirler.

1905 yılında Muşeg Efendi dinî bir lider olarak Adana vilayetine gelerek bölgedeki Ermenilere milliyetçi bir bilinç aşılmaya çalışmıştır. Muşeg Efendi başlangıçta bölgedeki Ermenilerin Türkçe konuşmaları ve Türk kültürünü benimsemelerinden ötürü yazdığı mektuplarında bu durumu sıklıkla şikayet etmiştir. Bu durum karşısında Muşeg Efendi bilhassa Ermeni gençlerle iyi ilişkiler kurarak ayrılıkçı düşüncelerini yeni nesillere empoze etmeye uğraşmıştır. Muşeg Efendi'nin bu faaliyetleri Osmanlı yöneticileri, misyonerler ve konsolos kayıtları olmak üzere birçok kaynak tarafından doğrulanmaktadır.

Muşeg'in yaptığı propagandaların dışında bölgedeki toplumların azımsanmayacak şekilde silahlanmaları, Müslümanlar ve Ermeniler arasında uzun süredir devam eden gerginliğin artmasında etkili olur. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana'daki Taşnakların İttihatçılarla ortak hareket ettikleri görülür. Taşnakların, İttihatçıların organize ettikleri Meşrutiyet kutlamalarına katılırlar yine İttihatçı İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar tarafından çıkartılan Adana İtidal gazetesinde yazılar kaleme alırlar.

Tarihsel arka planı olan yereldeki güç mücadelesi ise Meşrutiyet'in ilânından sonra başka bir boyut kazanmıştır. İhsan Fikri ve Gergerli Ali arasındaki “Sandalye Kavgası”, Bağdadizade Abdülkadir ve Karabet Çalyan arasındaki arazi meselesi yereldeki güç mücadelesinin önemli örnekleridir. Bu süreçte yereldeki nüfuzunu kaybetme korkusu yaşayan Bağdadizade Abdülkadir ve yandaşları, zamanla Meşrutiyet aleyhinde çalışmalar yapar. Nitekim, İttihatçılar ve Taşnakların iş birliğine mukabil Bağdadizade Abdülkadir ve yandaşları, Meşrutiyet karşıtı İttihâd-ı Muhammedî'nin saflarına katılırlar.

Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Adana vilayetinde meydana gelen söylentiler Müslüman ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasında başat rol oynar. Müslümanlar ve Ermeniler arasında zuhur eden söylentiler kısa süre içerisinde vilayetine geneline yayılır. Bölgedeki söylentilerin iki toplumu birbirine düşman ettiği Ali Münif Bey, Cemal Bey ve Damar Arıkoğlu gibi yereldeki kişiler tarafından doğrulanır. Öte yandan Bağdadizade

Abdülkadir'i desteklediği bilinen Haçın eski müftüsü Tevfik Efendi ve oğulları, Hristiyanların lehine olduğu gerekçesiyle Meşrutiyet'i desteklemenin doğru olmadığını çeşitli yöntemlerle Müslümanları manipüle ettikleri görülür. Kör lakaplı Ahmed'in Meşrutiyet aleyhinde çalıştığı, Ermenileri öldürmenin mübah olduğunu Müslümanlara telkin ettiği söylenebilir. Ayrıca bölgede, önceki yıllara kıyasla çok sayıda göçmen işçinin bulunması ve Adana'da meydana gelen cinayetler neticesinde kargaşa ortamı kısa süre içerisinde çatışmaya dönüşür.

Kaynaklara göre Adana Olayları işlenen bir cinayet sonucunda hasıl olmuştur. Cinayetin neden işlediğini ilişkin kaynaklarda muhtelif görüşler ileri sürülmesine rağmen Ermeni gencin İsfendiyarı öldürmesi ve arkadaşını yaralamasıyla bölgedeki tansiyon artmıştır. İsfendiyar'ın cenazesi, İttihâd-ı Muhammedî yandaşlarının propagandalarıyla kitlesel boyuta ulaşmış ve Ermenilere yönelik nefret açık bir şekilde dile getirilmiştir. İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi, Adana vilayetindeki bazı kişiler tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Araştırmacılar, Adana vilayetinde bazı Müslümanların başlarındaki feslerini atarak kafalarına sarık takmalarını 31 Mart Hadisesinin yereldeki yansıması şeklinde değerlendirmiştir. İstanbul'da meydana gelen karışıklıklar ve Adana vilayetinde yaşananlar arasında içerik bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde meydana gelen 31 Mart Hadisesi doğrudan İttihatçılara ve Meşrutiyet'e karşı bir isyan hareketiyken, Adana vilayetindeki hadiseler ise yerelde gücünü kaybetme korkusu taşıyan nüfuzlu kişilerin gayrimüslimleri hedef almaları neticesinde cereyan etmiştir. 31 Mart Hadisesinin sebep olduğu otorite boşluğu Adana vilayetini de etkilemiş nitekim bu durumdan faydalanmak isteyen gerek Müslümanlar gerek Ermeniler birbirlerine saldırmıştır. Bu anlamda Adana vilayetindeki İttihâd-ı Muhammedî taraftarlarının 31 Mart Hadisesine müteakip yatıkları bazı eylemler dışında (örneğin, fesleri yere atarak kafalarına sarık takmaları gibi) bölgedeki olaylarda dinî bir ayaklanmadan söz etmek zordur. Böylece merkezdeki karışıklıktan bir gün sonra yani 14 Nisan Çarşamba günü Birinci Adana Olayları vuku bulmuştur.

Bazı Ermenilerin Kilikya Krallığını ihya eden konuşmaları ve Ermeniler arasında ulusal bilinci uyandırmaya yönelik muhtelif propagandaları farklı kaynaklar tarafından doğrulanır. Fakat, 14 Nisan Çarşamba günü Adana vilayetinde meydana gelen hadiselerin bir Ermeni isyanı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca Adana Olaylarının kitlesel boyutlara ulaşmasında Ermeni milliyetçilerinin faaliyetleri veyahut Meşrutiyet karşıtı kişilerin propagandaların salt belirleyici olduğuna dair mevcut bilgi ve belgeler oldukça

sınırlıdır. Bu anlamda 14 Nisan Çarşamba günü başlayan ve 17 Nisan'a kadar aralıksız devam eden Birinci Adana Olaylarında şiddetin had safhaya ulaşmasında bölgeye gelen 50.000 ila 60.000 civarındaki göçmen işçinin önemli etkisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca vali Cevad Bey'in bölgedeki otoritesinin uzun zamandır zafiyete uğraması ve bölgedeki güvenlik güçlerinin olayları durdurmak yerine dahil olmaları kitlesel şiddetin tırmanmasında belirleyici olmuştur.

14-16 Nisan tarihleri arasında meydana gelen Birinci Adana Olayları, dışarıdan gelen askerler ve birtakım gelişmeler sayesinde kontrol altına alınmıştır. 16 Nisan tarihinde Adana merkezinde hadiselerin son bulmasına sancak ve kazalarda ayrıca başka vilayetlerde olaylar yeni başlamıştır. Adana vilayetindeki huzur ortamı, uzun sürmemiş nitekim 25 Nisan'da muhtelif faktörlerin bir araya gelmesiyle İkinci Adana Olayları vuku bulmuştur. Akdeniz bölgesinde bulunan yabancı devletlere ait gemiler, bölgedeki Müslümanlar tarafından Ermenilerin bağımsızlık için fırsat bekledikleri endişesi yaratmıştır. Adana İtidal gazetesinde yayınlarında Ermenilerin bağımsızlık peşinde olduğu yönündeki yazılar, bu endişeleri daha da arttırmıştır. Bazı kaynaklara göre Adana vilayetindeki karışıklıkları sonlandırmak için İstanbul'dan gelen askerlere, Ermeniler kiliseden ateş açmıştır. Benzeri hadiselerin münferit bir şekilde zuhur etmesi, 25 Nisan'da Adana vilayetiyle sınırlı olan yeni karışıklıklara sebep olmuştur. 25-27 Nisan tarihleri arasında vuku bulan İkinci Adana Olayları, vilayetle sınırlı olmasına mukabil ilk olaylardan farklı olarak çıkan yangınlar ve göçmen işçilerin etkisiyle büyük boyutlara ulaşmıştır.

Adana Olayları Müslümanlar ve Ermeniler açısından büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Cemal Bey'in verdiği bilgilere göre 17 bin Ermeni ve 1850 Müslüman hayatını kaybetmiş, ayrıca resmî raporlarda 27.900 kişinin yardıma muhtaç hâle geldiği ve 7 bin civarında çocuğun yetim kaldığı belirtilmiştir. Osmanlı yöneticileri yaşanan bu gelişmeler karşısında bölgede Divan-ı Harpler kurarak suçluları cezalandırmaya çalışırken diğer yandan olaylara dair kapsamlı araştırma yapılması için Tahkikat Heyeti göndermiştir. Yapılan yargılamalarda suçluların kimliğine bakılmaksızın cezalandırılmış bu süreçte bazı tepkiler meydana gelmiş ancak alınan kararlar büyük ölçüde uygulanmıştır.

1909 yılının yaz ayında Adana vilayetine vali olarak atanan Cemal Bey, idareciliği sürecinde bölgedeki huzuru sağlamak, sosyal ilişkileri iyileştirmek, yetimlere sahip çıkmak gibi daha birçok faaliyette bulunmuştur. Cemal Bey sosyal ilişkileri geliştirmek için yaptığı faaliyetlerde bilhassa Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki küskünlüğü sonlandırmaya gayret etmiştir. Cemal Bey, yetimhanelerdeki Müslüman ve Ermeni yetim çocuklarını

kimliklerine bakmaksızın sahip çıkmıştır. Cemal Bey'in tüm bu gayretlerine bağı olarak 1910 yılına gelindiğinde Adana vilayeti yeniden kurulmuş ve yıkımın izleri büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

American Board Commission for Foreign Missions (A.B.C.F.M.)

A.B.C.F.M., Reel 625, No. 987-990, (14 May 1909).

A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (2 May 1909).

A.B.C.F.M., Reel 660, No.?, (4 May 1909).

A.B.C.F.M., Reel 663, No.173 (6 May 1909).

A.B.C.F.M., Reel 625, No. 987-990, (18 April 1909).

A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639, (20 April 1909).

A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-570, (23 April 1909).

A.B.C.F.M., Reel 665, No.634-636, (19 April 1909).

A.B.C.F.M., Reel 665, No: 651-653, (28 April 1909).

A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-708, (13 May 1909).

Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey (1910).

Boston: Print American Boarding Pass.

The Martyrs of Cilicia 1909 (1909), Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions.

CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

BOA. MTV. NR. 255/133.

BOA.İ.HUS, nr. 140/6. BOA.İ.HUS, nr. 140/102. BOA.İ.HUS, nr. 142/79.

BOA.TMIK.M. 224/18. BOA.TMIK.M. 226/26. BOA.TMIK.M. 226/67.

BOA.YPK.ZB. 38/36.

BOA. DH. MUİ. 39/15. BOA. DH. MUİ. 77/4. BOA. DH. MUİ. 23-2/21.

BOA, A. MKT. MHM. 616/50. BOA, A. MKT. MHM. 616/53. BOA. A. MKT. MHM. 651/17.

BEO. 2226/166924. BEO. 3313/248425. BEO. 3535/265082. BEO. 3538/265305. BEO. 3542/265636. BEO. 3543/265713. BEO. 3541/265520. BEO. 3621/271523. BEO. 3621/271525. BEO. 3560/266965. BEO. 3536/265150. BEO. 3539/265355. BEO. 3539/265357. BEO. 3562/267093. BEO. 3568/267600. BEO. 3554/266482. BEO. 3693/276930. BEO. 3543/265707. BEO. 3540/265486. BEO. 3537/265233. BEO. 3537/265242. BEO. 3537/265237. BEO. 3538/265303. BEO. 3570/267681. BEO. 3591/269254. BEO. 3626/271945. BEO. 3661/274503. BEO. 3539/265356.

DH. MKT. 2761/101. DH. MKT. 2819/55. DH. MKT. 2776/44. DH. MKT. 2817/86. DH. MKT. 2816/20. DH. MKT. 2809/80. DH. MKT. 2849/28. DH. MKT. 2808/72. DH. MKT. 2804/36. DH. MKT. 2846/94. DH. MKT. 2862/24. DH. MKT. 2893/4. DH. MKT. 2861/28. DH. MKT. 2808/57. DH. MKT. 2810/72. DH. MKT. 2843/48. DH. MKT. 2872/68. DH. MKT. 2892/34. DH. MKT. 2853/65. DH. MKT. 2807/40. DH. MKT. 2819/55. DH. MKT. 2863/68. DH. MKT. 2864/56. DH. MKT. 2831/89. DH. MKT. 2826/3. DH. MKT. 2820/46. DH. MKT. 2536/86. DH. MKT. 2862/85. DH. MKT. 2852/32. DH. MKT. 2849/10. DH. MKT. 2805/4. DH. MKT. 2810/4.

DH. MKT. PRK. 2827/82.

DH. SYS. 54/1-2/1.

MF. MKT. 1122/58.

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI CUMHURİYET ARŞİVİ (BCA)

BCA. 30.18.1.1./17.93.13.

THE NATIONAL ARCHIVES, PUBLIC RECORD OFFICE (PRO)

CAB, 37/100/111.

CAB 37/95/120.

FO 424/219.

Foreign Office: Confidential Print Turkey 1841-1957.

MECLİS ZABIT CERİDELERİ

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 5 Nisan 1325.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 18 Nisan 1325.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 21 Nisan 1325.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 25 Nisan 1325.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 30 Nisan 1325.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 3, Devre 1, İctima 1, 9 Mayıs 1325.

KİTAPLAR

Abbott, G. F. (1909). Turkey in Transition, Londra: Edward Arnold.

Abdurrahman Şeref Efendi (1996). Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Yay. Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ahmad, F. (2017). Modern Türkiye'nin Oluşumu, Ankara: Kaynak Yayınları.

Adak, H. (2016). Halide Edib ve Siyasal Şiddet, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Adanır F. ve Özel O. (2015). 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akçam, T. (2014). İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara: İmge Kitapevi.

Akçam, T. (2021). Ermeni Soykırımı Kısa Bir Tarihi, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Arıkoğlu, D. (1961). Hatıralarım, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, s. 40-62.

Artuç, N. (2019). Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Asaf, M. (1982). 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoglu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Avagyan, A.- F. Minassian, G. F. (2013). Ermeniler ve İttihat Terakki, Ankara: Aras Yayıncılık.

Aydın, S.- Çiftçi, E. (2021). İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşair, İstanbul: İletişim Yayınları.

Armaoğlu, F. (2017). 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914, İstanbul, Timaş Yayınları.

- Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası, İstanbul: Bilge Karaca Yayınları.
- Bayar, C. (1997). Ben De Yazdım, C. 1, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Bayur, Y. B. (1991). Türk İnkılabı Tarihi, C. 1/ K. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Berkes, N. (2017). Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cemal Paşa (2019). Hatıralar (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Childs, W. J. (1917) Across Asia Minor on Foot, London: Edinburgh; W. Blackwood.
- Çaykiran, G. (2021), Erzurum, Van Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920), Ankara: Hece Yayınları.
- Çetinoğlu, S. Kilikya Katliamı 1909, Propaganda Yayınları, (E-Kitap).
- Çetinkaya, Y. D. (2014). 1908 Osmanlı Boykotu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiçek, K. (2011). 1909 Adana Olayları Makaleler, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dadrian, V. N. (2008). Ermeni Soykırım Tarihi, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul.
- Danışmend, İ. H. (1961). Sadrazam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmî ve Hususi Vesikalara Göre: Mart Vakası, İstanbul: İstanbul Kitapevi.
- Danışmend, İ. H. (1972). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Deringil, S. (2017). 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duckett, F. (1913). The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, During April 1909, London.
- Dündar, F. (2013). Kahir Ekseriyet, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Dündar, F. (2018). İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Davis, E. J. (1879). Life in Asiatic Turkey, Stanford: London.
- Erdoğan, A. (2011). Belgelerle II. Meşrutiyet’ten Tehcir’e Adana Ermeni Olayları Günlüğü, Konya: Gençlik Kitapevi Yayınları.

- Erdoğdu, A. (2016). 1909 Adana Ermeni Olayları 5 Adanalı Ne Diyor, Adana: Alev Dikici Basım.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (2006). (Yay. Haz. Işık Soner), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1999). Anadolu’da Devrim Günleri, Ankara: İmge Kitapevi.
- Güçlü, Y. (2018). The Armenian Events Of Adana In 1909: Cemal Pasa And Beyond, Lanham: Hamilton Books.
- Güran, T. (1997., Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Gürün, K. (1983). Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gibbons, H. D. (2009). Tarsus’un Kırmızı Kilimleri, İstanbul: Pencere Yayınları.
- Girici, A. (2019). 1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hüseyin Nazım Paşa (1998). Ermeni Olayları Tarihi, C. 1-2, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Jongerden, J. ve Verheij J. (2015). Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kadri, H. K. (1992). Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kaligian, D. M. (2017). Taşnaklar ve İttihatçılar, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kansu, A. (2017). 1908 Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2016). İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011), Osmanlı Tarihi, C. 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karacakaya, R. (2001). Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Kerimoğlu, H. T. (2018). Osmanlı’da Devrim ve Fedakaran-ı Millet, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kevorkian, R. (2015). Ermeni Soykırımı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Keyder, Ç. (2017). Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kieser, H. L. (2018). Iskalanmış Barış, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Klein, J. (2020). Hamidiye Alayları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kilbourne M.-Villa S. H. (2012). 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Lambert, R. (1911). Hadjin and the Armenian Massacres, New York-Chicaho: Fleming H. Revell Company.
- Lear M. (2015). Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lieberman, B. (2016). Korkunç Kader, Ankara: Heretik Yayınları.
- Matossian, B. D. (2016). Parçalanan Devrim Düşleri, İstanbul: İletişim Yayınları.
- McCarthy, J. (2019), Türkler ve Ermeniler, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- McCarthy, J. (2018). 1915 Van’da Ermeni İsyanı, İstanbul: Tarih&Kuram Yayınları.
- McMeekin, S. (2019). Osmanlı’da Son Fasıl, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Minassian, A. T. (2012) Ermeni Devrimci Hareketi’inde Milliyetçik ve Sosyalizm 1887-1912, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Morgenthau, H. (1919). Ambassador Morgenthau's Story, New York: Doubleday Page-Company.
- Mrs. Scott-Stevenson (1881). “Our Ride Through Asia Minor”, London: Chapman and Hall.
- Münif. A. (1996). Ali Münif Bey’in Hatıraları (Yay. Haz. Taha Toros), İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (2010). C. 1-2, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Onar, M. (2002). Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli, Adana: Adana Valiliği Kültür Yayınları.
- Özşavlı, H. (2017). Abdülhamid’den Cumhuriyet’e Ermeni Yetimleri, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özçelik, A. (2001). Sahibini Arayan Meşrutiyet, İstanbul: Tez Yayınları.

- Pears, S. E. (1916). Fort Yeas in Constantinople, New York: D. Appleton and Company.
- Rıfat, M. (2017). Türkiye İnkılabının İç Yüzü, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Riggs. A. S. (1920). Shepard of Aintab, New York: Interchurch Press.
- Salt, J. (2018). Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri, İstanbul: Tarih&Kuram Yayınları.
- Sarımay, Y. (2012). 24 Nisan 1915'te Ne Oldu, İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Sarımay, Y., Karacakaya, R. (2012), 1909 Adana Ermeni Olayları, İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Suny, R. G. (2016). Ancak Çölde Yaşayabilirler, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Sonyel, S. R. (2009), Osmanlı Ermenileri, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Sonyel, S. R. (2014). İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Simonyan, H. (2012). The Destruction of Armenians in Cilicia April 1909, London: Gomidas Institute.
- Şahin, N. (2015). Osmanlı Ermenileri ve İkinci Meşrutiyet, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Şerif, A. (1977). Anadolu'da Tanin, İstanbul: Kavram Yayınları.
- Talat Paşa (2019). Talat Paşa'nın Anıları (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tanör, B. (2018). Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tengirşek, Y. K. (1981). Vatan Hizmetinde, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Terzian, H. H. (2009). Cilicia 1909 The Massacre of Armenians, London: Gomidas Institute.
- Uçar, A., Soydemir, S. ve Erkan, K., (2014). Adana İtidal gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909), C. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uran, H. (2017). Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Uras, E. (1976). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul: Belge Yayınları.

Varlık, M. B., Emiroğlu, K. Türkoğlu, Ö. (2008) Adana Sanayi Tarihi, Adana: Adana Sanayi Odası.

Woods, H. C. (1911). The Danger Zone of Europe, Little, Boston: Brown&Company.

Yesayan, Z. (2019). Yıkıntılar Arasında, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Yıldız, İ. (2019). İkinci Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914), Ankara: Yüzde İki Yayınları.

Yurt Ansiklopedisi (1981), “Adana”, C. 1, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

TEZLER

Akpınar, U. (2020). An Ottoman Armenian Orphanage: The Short History of Darüleytam-ı Osmanî in Adana (1909-1918), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi/ Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, İstanbul.

Alpargu, M. (2021). Kavalalı Mehmet Ali Paşa İşgalinde Adana Eyaleti (1832-1840), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Çabuk, M. (2013). 1874-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Çomu, A. E. (2005). The Impact of the Exchange of Populations on the Economic and Social Life of the City of Adana (1875-1927), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ İstanbul.

Güllü, R. E. (2013). Ermeni Sorunun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), (Yayımlanmış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gratien, C. (2015). The Mountains are Ours Ecology and Settlement in Late Ottoman and Early Republican Cilicia 1856-1956, Washington.

Karahan, A. (2008). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). 1909 Maraş Olayları, Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Karsandık, Ö. (2012). Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876), (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Moumdjian, G. K. (2012). Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895 -1909, Los Angeles.
- Pancar, E. D. (2004). 1909 Adana Ermeni Olayları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Uçar, Ö. (2021). The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü/ Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

MAKALELER, BİLDİRİLER VE KİTAP BÖLÜMLERİ

- Adanır F. (2015). “Ermeni Meselesi’nin Doğuşu”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 3-43.
- Ata, F. (2011). “Asaf Bey’e Göre Adana Olaylarının Çıkışında Ermenilerin Etkisi”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 251-265.
- Astourian, S. H. (2015). “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar, Soykırım Meselesi (Yay. Haz. Ronald G. Suny-Fatma Müge Göçek- Norman M. Naimark), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 65-103.
- Arslanyan, A. (2015). “Adana’da Adalet Nasıl Mahkûm Oldu?” (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Artuç, N. (2011). “Cemal Bey’nin Tutumu ve Yaraları Sarma Çabaları”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 261-281.
- Aytekin, E. A. (2015). “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1702-1908 Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında”, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, (Editörler: Gökhan Atılğan-Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu), İstanbul: Yordam Kitap, s. 47-93.
- Barut, I. (2018). “Osmanlı Dönemi’nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, S. 40/2, s. 161-189.
- Babigyan, H. (2015). “Adana Raporu” (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

- Bayraktar, H. (2007). “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskanlar (1869-1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 405-434.
- Birinci, A. (1997). “Fanizade Ali İlmi Bey”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 5, 1997, s. 75-80.
- Bloxham, D. (2007). “Terrorism and Imperial Decline: The Ottoman-Armenian Case”, *European Review of History—Revue europe’enne d’Histoire* Vol. 14, No. 3, s. 301-324.
- Çalyan, K. (2015). “Adana Vakası ve Mesulleri” (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Çalyan, K. (1335). “Adana Vakası Mesulleri”, *Dersaadet*.
- Christie, T. D. (1910). *Tarsus 1909-1910, Report of St. Paul's Collegiate Institute*.
- Çiçek, K. (2012). “The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire”, *Belleten Dergisi*, S. 277, s. 951-972.
- Çiçek, K. (2011). “Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 7-57.
- Dadrian, V. N. (2007). “1909 Adana Katliamını Yaratan Koşullar”, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, İstanbul: Belge Yayınları, s. 199-218.
- Demirel, Y. (2016). “Adana’nın Valisi: Süleyman Bahri Paşa (1898-1908), *Tarihte Adana ve Çukurova* (Editörler Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar), C. 3, Ankara: Akademisyen Kitapevi, s. 205-224.
- Dennis, B. (2011). “The Evolution of the Interpretation the Adana MAssacres of 1909: Towards an Understanding of the Political Dynamacis and Motivations for Violence”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 127-153.
- Dinçer, S. (2015). “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894- 1909) Sempozyumu – Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 265-281.

- Dinçer, S. (2015). “Adana Katliamı ve Göçmen İşçilik Meselesi”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 256-263.
- Eberhard, W. (1953). “Nomads and Farmers in Southeastern Turkey: Problems of Settlement”, *Oriens*, S. 6:1, s. 37-38.
- Efe, A. (2016). “1909 Adana Ermeni Olaylarının Halep Vilayetine Etkisi: Kırıkhan Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 42, s. 605-616.
- Eldem, E. (2007). “26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve Ermeni Olayları”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 5, 113-146.
- Gölbaşlı, E. (2015). “1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası “Şiddet İklimi” ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 140-163.
- Günay, N. (2009). “1909 Adana Olaylarında Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 4, s. 113-123.
- Günay, N. (2011). “1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 283-321.
- İdem, T. (2020). “Adana (Hamidiye) Sanayi Mektebi’nde Hakimiyet Mücadelesi ve “Sandalye Kavgası” Olayı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, s. 183-194.
- Jelle, V. (2015) “Diyarbakir ve 1895 Ermeni Krizi”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler 1870-1915* (der. Joost Jongerden- Jelle Verheij), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 87-148.
- Jongerden, J. (2015). “Bölgede Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve Diyarbakir’de 20. Yüzyıl Başında Siyasal Mücaele”, *Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)* (Derleyenler Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 57-85.
- Kalafat, O.-Kaya, M. (2020). “İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909”, *Turkish Studies Historical Analysis*, s. 1157-1180.

- Karlangıç, O. (2019). “İkinci Meşrutiyet’in İlanının Adana’ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909), Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S. 9, s. 131-149.
- Karlangıç, O. (2018). “Adana’da Devlet Otoritesinin Zaafa Uğraması ve Türk-Ermeni Münasebetleri (1908-1909)”, History Studies International Journal of History, Volume 10 Issue 6, s. 93-116.
- Karahan, A. (2017). “1909 Maraş Ermeni Olayları”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, S. 11, s. 155-177.
- Küçük, C. (1985), “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tazminat”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C. 4, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Klein, J. (2015). “Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbekir’i Ele Geçirme Yarışı”, Diyarbekir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915) (Derleyenler Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 149-181.
- Kırmızı, A. (2016). “Feelings of Gratitude: Muslim Rescuers of Armenians in Adana 1909”, History From Below: A Tribute in Memory of Donald Quataert, (Yay. Haz. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 643-660.
- Kurmuş, O. (1987). “The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire”, The Ottoman Empire and the World-Economy (Ed. Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge: Cambridge University.
- Maksudayan, N. (2012). “New ‘Rules of Conduct’ for State, American Missionaries, and Armenians: 1909 Adana Massacres and the Ottoman Orphanage (Dârü'l-Eytâm-ı Osmânî)”, L’ivresse de la Liberté: La Révolution de 1908 dans l’Empire Ottoman, (Editör François Georgeon), Paris: CNRS, s. 137-171.
- Maksudyan, N. (2008). “1909 Adana Olayları Ertesinde Cemal Bey’in Adana Valiliği ve Osmanlılık İdeali”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 176, s. 22-28.
- Matossian, B. D. (2011). “From Bloodless Revolution to Bloody Counterevolution: The Adana Massacres of 1909”, Genocide Studies and Prevention, No 6:2, s. 152-173.
- Sahara, T. (2011). “A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909”, 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 87-126.

- Seyitdanlıoğlu, M. (1991). “Takvim-i Vekayi’de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)”, Belleten Dergisi, S. 214, s. 797-854.
- Sherpad, F. D. “Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work”, The Journal of Race Development (1910-1911).
- Şimşek, M. (2019). “Haruniye Alman Yetimhanesi”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 4, s. 701-718.
- Tachjian, V. (2009). “Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 191, s. 58-69.
- Toksöz, M. (2006). “Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova”, Kekibec Dergisi, 2006, S. 21, s. 97-110.
- Toksöz, M. (2007). “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası”, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi, S. 5, s. 147-157.
- Toksöz, M. (2009). “Toplumsal Çatışma, Hukuk ve Asayiş İlişkisi Üzerine”, Jandarma ve Polis Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 213-227.
- Toprak, Z. (2009). “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 191, s. 70-76.
- Türkyılmaz, Y. (2015). “Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat Teraki İlişkileri 1908-1915”, 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 324-353.
- Yaktı, Ö. (2013). “Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana’nın Modernleşme Sürecine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 54, s. 273-296.
- Yavuz, N. (2012). “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, Akademik Bakış Dergisi, C. 5, 10, s. 113-127.
- Yılmaz, E. (2019). “İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları 1909”, Belgi Dergisi, S. 18, s. 1651-1670.

OSMANLI-CUMHURİYET GAZETE ARŞİVİ

Adana İtidal, “Ser-muharririmiz İhsan Fikri Efendi Tarafından Okunan Nutuk”, S. 1, 5 Eylül 1908.

Adana İtidal, “İhva-yı Emvat”, S. 2, 12 Eylül 1908.

Adana İtidal, “Mühim Bir Teşebbüs”, S. 2, 12 Eylül 1908.

Adana İtidal, “Mevsuk Havadise Numune”, S. 4, 7 Ekim 1908.

Adana İtidal, “Osmanlı Ordusunda İlk Ermeni Asakiri”, S. 4., 7 Ekim 1908.

Adana İtidal, “Redd-i Eracif” S. 4, 7 Ekim 1908.

Adana İtidal, “İctima-ı Umumî ve Protesto”, S. 5, 21 Ekim 1908.

Adana İtidal, “Bahri Paşa’ya Cevab”, S. 6, 19 Kasım 1908.

Adana İtidal, “Bahri Paşa’ya Cevab”, S. 6, 19 Kasım 1908.

Adana İtidal, “Rehber-i İtidal”, S. 7, 17 Aralık 1908.

Adana İtidal, “Ermeni Kardeşlerime”, S. 9, 26 Aralık 1908.

Adana İtidal, “Milli Asker”, S. 10, 30 Aralık 1908.

Adana İtidal, “Arazi Yağması”, S. 10, 30 Aralık 1908.

Adana İtidal, “Ceza-yı İdam”, S. 10, 30 Aralık 1908.

Adana İtidal, “Silah Atmak”, S. 11, 6 Ocak 1909.

Adana İtidal, “Tiyatro”, S. 12, 15 Ocak 1909.

Adana İtidal, “Açık Mektub”, S. 12, 15 Ocak 1909.

Adana İtidal, “Adana İcra Memurluğu’ndan”, S. 13, 20 Ocak 1909.

Adana İtidal, “Adana İcra Memurluğu’ndan”, S. 14, 24 Ocak 1909.

Adana İtidal, “Habishaneden Fırar”, S. 17, 5 Şubat 1909.

Adana İtidal, “Yine Silah Sadaları”, S. 19, 13 Şubat 1909.

Adana İtidal, “Şehrimiz Muhbirimizden”, S. 20, 17 Şubat 1909.

Adana İtidal, “Yeni Matbuat Nizamnamesi ve Miting”, S. 20, 17 Şubat 1909.

Adana İtidal, “Miting”, S. 22, 27 Şubat 1909.

Adana İtidal, “Tarsus’dan”, S. 23, 4 Mart 1909.

Adana İtidal, “İtidal”, S. 23, 4 Mart 1909.

Adana İtidal, “Son Havadis: Heyecan-amiz Şâyat”, S. 24, 9 Mart 1909.

Adana İtidal, “Mefsedet-i Leimane”, S. 27, 24 Mart 1909.

Adana İtidal, “Miting”, S. 28, 27 Mart 1909.

Adana İtidal, “Mızrak Çuvala Sığmaz”, S. 28, 27 Mart 1909.

Adana İtidal, “Ameleye Bakalım”, S. 28, 27 Mart 1909.

Adana İtidal, “Geçen Günkü Mitingler Neye Kaldı? Vali Beyin Telâşı”, S. 29, 30 Mart 1909.

Adana İtidal, “Mekteb-i Sanayi Ahvali”, S. 30, 3 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Vali Beyin Lehinde”, S. 30, 3 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Hürriyetin İlk Devresi-Müstebidlerin Halecanı-İlmi’nin Kovulması, Rehber’in kahramanlığı ve Muvaffakiyeti-Eskiler Canlanıyor, Kim Kimi Himaye Ediyor – Çukurova’nın Şaşkınlığı,” S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Matbuatımız İçin”, S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “İtidal”, S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Silah Endahtı”, S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Memleketi Karıştıran Münafıklar!”, S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Mekteb-i Sanayi Meselesi ve Safahatı”, S. 31, 6 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Ahval-i Hazıra ve Vazife-i Millet”, S. 32, 10 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Vilayet-i Aliyyenin Beyanname-i Resmîsi”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “İlk Silah”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Müdhiş Bir İsyan”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Vakanın Mukaddematı”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Ermeniler hükümet teşkil edebilir mi?”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Safahat-ı İhtilal”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Nisanın Birinci Çarşamba Günü”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Ermeniler Hanelerinde, İslamlar Sokaklarda”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Adana Vilayeti Merkez Niyabet-i Şer’iyesine”, S. 33, 20 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Ziyaret ve Teşekkür”, S. 34, 5 Eylül 1909.

Adana İtidal, “Gökderliyan Karabet’in Şehre Hücum Edeceği Şâyiası”, S. 35, 28 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Ne büyük safvet! Ne yaman gaflet!”, S. 35, 28 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Vali-i Cedidimiz”, S. 35, 28 Nisan 1909.

Adana İtidal, “Yangınlar”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Gece Oldu”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Cebel-i Bereket Merkezi”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Safahat-ı İhtilalden Ma-bad”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Açlık, Ekmeksizlik”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Kemeraltı Camii Civarındaki Han”, S. 36, 1 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Çiftçilere Muavenet”, S. 39, 12 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “İtidal”, S. 39, 12 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Mersin’den Mektup”, S. 39, 12 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Payas Habishanesi”, S. 39, 12 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Vilayete Giren Esliha”, S. 40, 16 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Mecruhin,” S. 40, 16 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Harikin Tahribatı” S. 40, 16 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Redd-i Eracif”, S. 41, 20 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Adana Muhtacinine Muavenet”, S. 42, 23 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Muhtacinin İnfakı”, S. 42, 23 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Heyet-i Mahsusa”, S. 47, 31 Mayıs 1909.

Adana İtidal, “Ceza-yı İdam”, S. 50, 21 Haziran 1909.

Adana İtidal, “Tevz-i İlane Komisyonu”, S. 52, 23 Haziran 1909.

Adana İtidal, “Seyhan Refikimizden”, S. 57, 30 Haziran 1909.

Adana İtidal, “Ermeni Patrik-Hariciye Nâzırı”, S. 60, 5 Temmuz 1909.

Adana İtidal, “İsmail Fazıl Paşa Hazretleri”, S. 69, 19 Temmuz 1909.

Akşam, “Ermeni Komitelerinin Adana Tahrikatı-Yıldıza Yağdırılan Jurnaller”, 22 Eylül 1938.

Akşam, “Ermeni Komitecilerin Faaliyet, Gençlere Okutulan Eserler”, 24 Eylül 1938.

Akşam, “İki Unsur Arasındaki Zıdlık Artıyor, Hükümet Acz İçinde”, 25 Eylül 1938.

Akşam, “Adana Müslümanları Arasında İki Parti Teşekkülü, Miting Teşebbüsleri”, 27 Eylül 1938.

Akşam, “Mersindeki bir Konsolosun Katogiköse Tavsiyesi, Heyecan Artıyor”, 29 Eylül 1938.

Akşam, “Adana ÇıkarılanŞâyialar-Halk Arasında Galeyan Artıyor”, 1 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “(...) Vakasına Siyasî Renk Verenler-ÇıkarılanŞâyialar”, 2 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Yalan Bir Haberin Uyandırdığı Heyecan-İki Taraf da Silahlanıyor”, 6 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Çarşılar Kapanıyor; Kanlı Vakalar, Çarpışmalar Başlıyor”, 8 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Adana Mülhakatında da Çarpışmalar Başlıyor”, 9 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Dörtüyl ve Bahçe Vekayii, Şahsi Menfaat Teminine Çalışanlar”, 15 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Adana Vakasında Kaç Kişi Öldü? Muhtelif Membalardan Verilen Rakamlar”, 20 Teşrinievvel 1938.

Akşam, “Adana Hadisesinden Sonra Tahkikat ve Mesuliyet Meselesi”, 22 Teşrinievvel 1938, s. 8.

Akşam, “Divanıharbin kanaatı-Mebus Babikyan Efendinin Beyanatı”, 25 Teşrinievvel 1938i

İkdam, “Adana Ermeni (...)”, 18 Nisan 1909.

İkdam, “Adana Hadise-i Müessifesi” 18 Nisan 1909.

İkdam, “Adana Hadise-i Müessifesi”, 19 Nisan 1909.

İkdam, “Adana Ahvali”, 20 Nisan 1909.

İkdam, “Mersin Ahvali”, 20 Nisan 1909.

Milliyet, “İttihat ve Terakki”, 21 Teşrin-i Sani 1934.

Milliyet, “İttihat ve Terakki”, 22 Teşrin-i Sani 1934.

Sabah, “Adana Vak’ası”, 22 Nisan 1909.

Sabah, “Antakya ve Mersin’de”, 24 Nisan 1909.

Tasvîr-i Efkâr, 3 Mayıs 1909.

Tasvîr-i Efkâr, “Edirne Mebusu Agop Babigyan Efendi ile Mülakat”, 8 Temmuz 1909, s. 1-2.

Tasvîr-i Efkâr, “(...) Babigyan Efendi’nin Cenaze Merasimi”, 4 Ağustos 1909,

Takvim-i Vekayi, “Dahiliye Nezareti Celilesine Adana Vilayetinden Vürud Olan Telgraflar”, 4 Mayıs 1909.

Takvim-i Vekayi, “Adana Vilayeti Dahilinde Kozan”, 5 Mayıs 1909.

Takvim-i Vekayi, “Mevad-ı Umumîye”, 5 Mayıs 1909.

Takvim-i Vekayi, “Adana Vilayetinden”, 11 Mayıs 1909.

Tanin, “Ölenler Öldürülenler”, 18 Mayıs 1909.

Tanin, “Adana Fecayii”, 20 Mayıs 1909.

Tanin, “Adana Vukuatı ve Ahvali Dahiliye”, 24 Mayıs 1909.

Tanin, “Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa İle Mülakat”, 24 Mayıs 1909.

Tanin, “Halide Salih Hanım Efendiye”, 26 Mayıs 1909.

Tanin, “Adana Ahvali”, 28 Mayıs 1909.

Tanin, “Ermeniler ve Rus Himayesi”, 30 Mayıs 1909.

Tanin, “Adana Ahvali”, 30 Mayıs 1909.

Tanin, “Adana Vakası”, 4 Haziran 1909.

Tanin, “Adana’da Altı Ermeni’nin Mahkûmiyeti”, 11 Haziran 1909.

Tanin, “Adana Muhtacini”, 15 Haziran 1909.

Tanin, “Adana Ahvali ve Vilayetler”, 30 Temmuz 1909.

Tanin, “Adana’da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınamadı? Adana Kıtılinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909.

Tanin, “Zihni Paşa ile Mülakat”, 7 Eylül 1909.

Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Adana Hadise (...) İçin Heyet-i Tahkikiye Azasından Faik Bey Efendi ile Mülakat”, 12 Temmuz 1909.

Yeni Tasvîr-i Efkâr, “Adana”, 7 Eylül 1909.

Yeni Adana, “Çukurova Çocuklarının Eşsiz Hasletleri Vardır”, 25 Aralık 1952.

Yeni Adana, “Adana İğtişası”, 26 Aralık 1952.

Yeni Adana, “Arabacı Hanı Faciası”, 27 Aralık 1952.

Yeni Adana, “Ermeniler Askere de Ateş Etti”, 27 Aralık 1952.

İNGİLİZ VE AMERİKAN GAZETE ARŞİVİ

Wheeling Register, “Confronted (...)”, 1 Ocak 1896.

The Scranton Tribune, “Plundered By Brigands”, 2 Ocak 1896.

The Seattle Post-İntelligencer, “The Sultan Had His Share of the Spoils of Armenia”, 2 Ocak 1896.

Palestine Daily Herald, “2500 Were Slaughtered”, 17 Nisan 1909.

New-York Tribune, “Massacre at Adana Not Yet Quelled”, 17 Nisan 1909.

The Madison Daily Leader, “Many Christians Killed”, 17 Nisan 1909.

The Times, “The Comittee And the Revolution”, 19 Nisan 1909.

Westminster, “Adana Massacres”, 23 Nisan 1909.

Lyttelton Times, “The Adana Massacres”, 28 Nisan 1913.

Las Vegas Optic, “Women Shot for Screaming”, 29 Nisan 1909.

Evening Times-Republican, “15.000 are Homeless”, 29 Nisan 1909.

The Bemidji Daily Pioneer, “Thirty Thousand Killed”, 30 Nisan 1909.

New York Times, “Brooklyn Man Saw Missionaries Shot”, 2 Mayıs 1909.

Bryan Daily Eagle and Pilot, “Lawlessness Stil Runs Riot”, 4 Mayıs 1909.

Belfast News-Letter, “The Adana Massacres, 5 Mayıs 1909.

Dundee Courier, “Adana Massacres” 5 Mayıs 1909.

Londonderry Sentinel, “The Adana Massacres”, 6 Mayıs 1909.

Northampton Chronicle and Echo, “Adana Massacres”, 12 Mayıs 1909.

The Wibaux Pioneer, “30.000 Slain in Adana Province”, 13 Mayıs 1909.

The Irish Times, “Adana Massacres”, 17 Mayıs 1909.

Leeds Mercury, “Promise Belied”, 27 Mayıs 1918.

Sheffield Daily Telegraph, 29 Haziran 1909.

The New York Times, “The Massacre of Christians at Adana”, 11 Temmuz 1909.

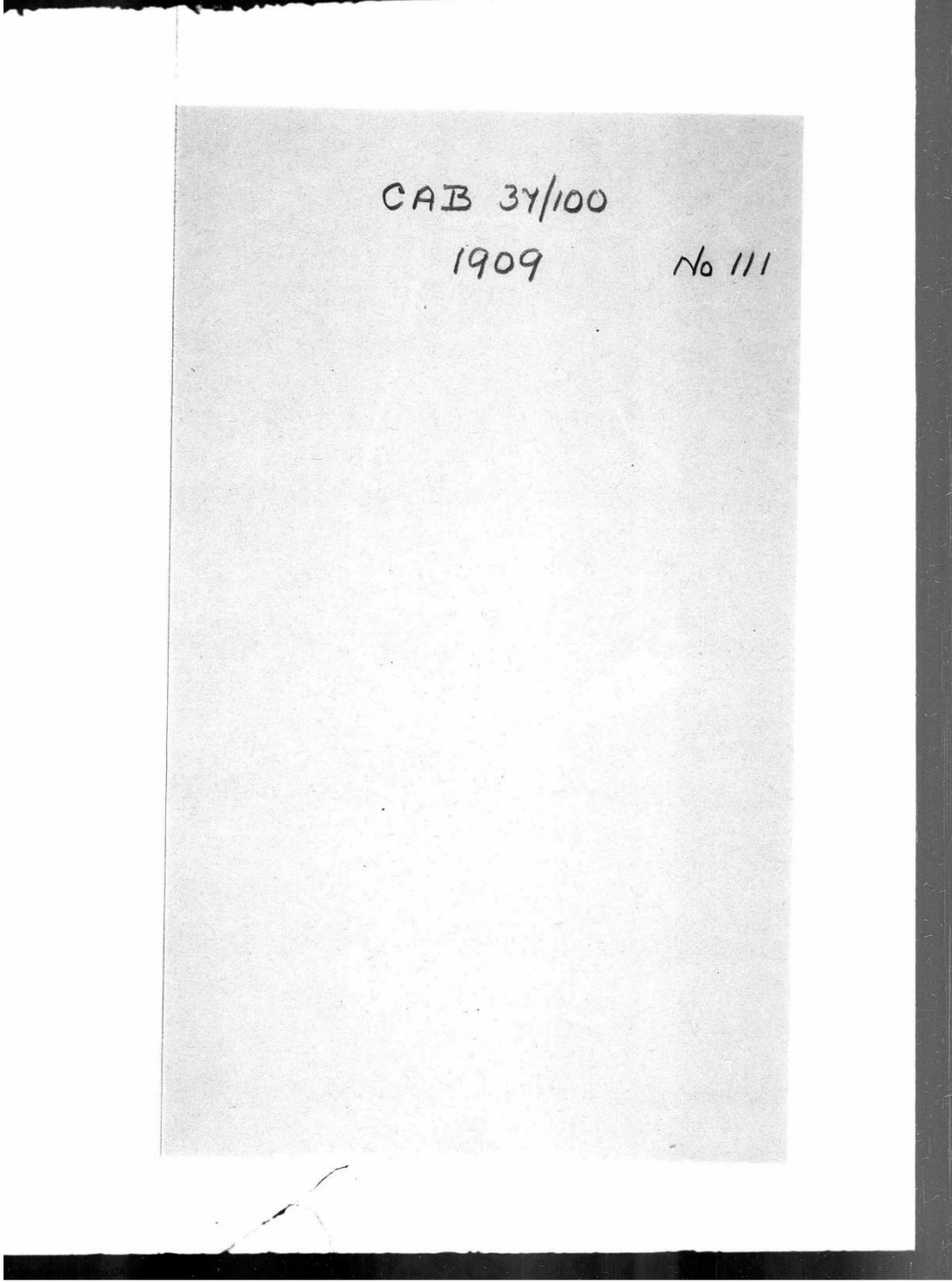
Aberdeen Evening Express, “Turkish Rule”, 5 Aralık 1918.

İNTERNET KAYNAKLARI

URL: <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/zeytun-isyanlari/>

EKLER

The National Archives' reference CAB-37-100-111_1.jpg

© Crown Copyright

EK-1 İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie tarafından hazırlanan rapor. (1)

CIRCULATED TO THE CABINET *September 1st, 1909*
This Document is the Property of His Britannic Majesty's Government.

ASIATIC TURKEY AND ARABIA. [August 16.]
CONFIDENTIAL. SECTION 1. 39.

[30752] No. 1.
(No. 639.) Sir G. Lowther to Sir Edward Grey.—(Received August 16.)
Sir, Constantinople, August 8, 1909.
I HAVE the honour to forward herewith a despatch from His Majesty's vice-consul at Adana giving further details as to the causes of the recent massacres there.
I have, &c.
GERARD LOWTHER.

Inclosure in No. 1.
Vice-Consul Doughty Wylie to Sir G. Lowther.

Sir, Adana, July 24, 1909.
I HAVE the honour to submit the following report on the recent events at Adana. The report is based on my diaries written at the time and amplified from information which has come into my hands since then.

Causes of the Massacre.

The proclamation of the constitution found Adana a very badly-governed province. The vali at that time was Bahrhi Pasha, who, on account of his long exactions, had to fly for his life. A corrupt vali is a source of general corruption in an administration, and the new ideas of the revolution fell on a most unaccustomed people. The Turks, masters for centuries, found their great stumbling block in equality with the Christians. The Christians, with all the assertiveness of the newly emancipated, made equality seem to mean superiority. They were the most intelligent, the most educated, and by far the most talkative. It was natural that too blatant a boasting by men so long regarded as of a lesser race should be held offensive by the old-fashioned.

Nearly no one in Adana was really satisfied. The Turks hated the idea that they were no longer masters. The Armenian wanted to rush into Home Rule. The Greek mistrusted the constitution because he had not made it himself and because under it he seemed likely to lose certain facilities he had enjoyed under the old venal system. There were also electoral irregularities, and he felt uneasy about the privileges of the cherished patriarchate and the Hellenistic schools.

Among the fiercer professors of Islam resentment grew. Were God's adversaries to be the equals of Islam? In every café the heathen were speaking great mouthfuling words of some godless and detested change. Where the Hodja had of old met with at least respect there was now (the shame of it!) derision.

Some of them, such as the Mafizade of Hajin, are accused of speaking with hatred of the constitution as a Christian invention and contrary to the sacred law. He was said to have preached that without blood Islam could not come to its own again. When three Armenians had their throats cut near Kars last autumn the murderers were supposed to have been instigated by this man. He was imprisoned, and it was given out that he had been deported. But in reality he was released on bail and remained in the country.

And in their clubs the Armenian orators, drunk with their own verbosity, talked *ad nauseam*. They never seem to have thought of the possible consequences of wild words. Natives of the country, they should have known its dangers, but with the word liberty they forgot them all.

Under the constitution all men might bear arms. From the delightful novelty of the thing, many thousands of revolvers were purchased. Even schoolboys had them and, boy-like, flourished them about. But worse followed. The swagger of the arm-bearing Armenian and his ready tongue irritated the ignorant Turks. Threats and

B

[2378 q-1]

insults passed on both sides. Certain Armenian leaders, delegates from Constantinople, and priests (an Armenian priest is in his way an autocrat) urged their congregations to buy arms. It was done openly, indiscreetly, and, in some cases, it might be said wickedly. What can be thought of a preacher, a Russian Armenian, who in a church in a place (not in the province, however) where there had never been a massacre, preached revenge for the martyrs of 1895. Constitution or none, it was all the same to him. "Revenge," he said, "murder for murder. Buy arms. A Turk for every Armenian of 1895." An American missionary who was present got up and left the church. Bishop Mushech, of Adana, toured his province preaching that he who had a coat should sell it and buy a gun. His apologists say that he foresaw the massacre and wished his people only to defend themselves; his accusers, that the hope of a beylik was in his head, that he saw himself in the old cradle of the race in the future as Prince of Armenia. It is immaterial now which, if either, of these things is true. What the bishop must surely have known was that his words would carry far and wide by the incurable loquacity of his race, and the effect upon the Turks—whom he knew to be savage, ignorant, and fanatical—would only be dangerous. A man who believed that a massacre was coming, would not have made a secret rather than an open propaganda in favour of self-defence. The Armenian deputy, Babikian Effendi, urges for the bishop that he not only clearly foresaw the massacre, but warned the local government of it.*

But all this talk of arming made the Moslems believe that they were to be attacked, thereby enormously strengthening the hands of the muftizade and the fanatics on his side. From this arose the widespread fear of fedais, and there is nothing more cruel than fear.

Quarrels arose and were followed by murders. The local government and the administration of justice were alike in feeble hands. If the police arrested anyone, even red-handed, he was at once released. No wonder that the police became discouraged. They even at one time refused to go on duty, saying that they had become a common laughing-stock.

Djevad Bey, at that time vali of Adana, a man of weak character, applied at the last Bairam, when there was talk of massacres, for troops. A battalion of Arab troops from the fifth army corps was sent to him. Adana is the headquarters of a general of a division of the reserve. The holder of this office was Mustapha Remzi Pasha.

The Arab battalion shared in the increasing dislike of Christians. Stories were diligently put about of an approaching massacre. Some say it was the arm-sellers spread them in order to sell their goods. The battalion could have been held and used by a good officer, but such a man was lacking. The ferik was an old man incapable of action. He has been accused of abetting the massacres, and it has been pointed out that he was in command at Marash at the time of the massacre there in 1895. His staff officer was in my opinion useless. Whether it is true or not that they abetted the massacre their incapacity and inaction rendered it possible.

It is natural to think that on a place so prepared the seed of the counter revolution at Constantinople did not fall fruitless. The counter revolution began on the 13th April, the Adana massacre on the 14th April. I have heard many stories of the League of Mahommed and of their secret meetings. Various names have been mentioned in connection with them, noticeably those of Abdul Khadri Effendi Baghdadli and his son Abdur Rahman Effendi, but at present there are no proofs. Still less is there any proof of any direct orders from Constantinople, from the late Sultan or Izzet Pasha. If such there were (and I very much doubt it), they might have been given through this same League of Mahommed. Babikian Effendi, the Armenian deputy sent by the Parliament to Adana, declares that he can prove from certain documents which he holds that the massacre was planned many weeks beforehand. The Turkish deputy, Yussouf Kemal Bey, his colleague, denies this, and says that there were no orders given and no League of Mahommed in any dangerous form. On the contrary, he suggests

* Since writing the above on Bishop Mushech I got another view of him and his conduct, which may be of some interest. I was urging on one of the delegates of the patriarch the necessity of finding some *modus vivendi* between the two races. In the forefront of his conditions for peace, he placed the pardon of this bishop.

"He has done nothing," he said, "nothing at all. It is true that he took bribes from Babri Pasha. It is true that he was in the arms trade, and sold the people bad arms for good money. It is true that he preached to them to buy arms, and thereby made much money. It is true that he made foolish speeches. It is true that he used to go to the vineyards with a rifle and bandolier on his shoulder. It is true that he had himself photographed in the costume of the old chiefs of Armenia. But what of all that? It is nothing—nothing at all."

I did not know so much about Bishop Mushech before, and do not know that he appears so very estimable a prelate even on his friends' showing.

that among the Armenians there was a secret agitation in favour of the ideas of Prince Subaeddin, whose gospel was decentralisation.

Kunal Bey thinks that the Armenians, or rather their leaders, wished to make some sort of a demonstration amounting to an armed revolution, which should call the attention of Europe to their grievances, and overthrow if it were possible at once Abdul Hamid and the Committee of Union and Progress. He declares that in the streets of Adana was killed an emissary of Prince Subaeddin, and that Bishop Musheeb had preached that the time was coming when the Armenian nation would be kissing the feet of Subaeddin.

The theory of an armed revolution on the part of the Armenians is now generally discredited with the more intelligent people.* An agitation in favour of some form of decentralisation is more credible. It would conceivably have led up to the larger policy.

Such a policy as that of the Liberals in Constantinople would have many attractions for a thinking Armenian.

That the massacres were encouraged by reactionary feeling, if not directly caused by it, there is ample proof. Many Christians were killed with these words: "That for your liberty!" The arch outside the konak put up to commemorate the constitution was pulled down. Cheers were given for Sultan Abdul Hamid. He had set the fashion of massacres.

As the party of reaction base themselves on the Sheriat, so it would be natural to find that the ulema and hodjas of Adana were forward in the massacres. There appears to have been a difference of opinion.

From one minaret it was cried to kill the Christians; from another rifle fire was maintained. When the American missionaries were killed, a hodja was seen among the five men who fired the volley. In the villages hodjas were often the leaders. After the killing of the Christians at Baghshe the Moslems, led by Mufizade Ismail with a banner, advanced on Hassan Beyli. At Islahia the attacking party, turned back by a Kurdish chief, were led by a mullah with a banner. The kadi at Islahia prayed publicly for the success of the faithful fighting for Islam. I give these stories for what they are worth. In Adana it is said that some sort of fetwa was given by the mufti. The story goes that the late kadi of Adana, a man of the enlightened sort, declared this to be the case. I saw the mufti myself on the first day of the massacre, having asked the vali to send for him. He declared to me that he had given orders to all the religious to stop the killing. He is an old man. I may have been wrong, but he did not give the idea of any very violent condemnation of what was then going forward.

On the other hand, during the fight itself I found a hodja in the street who was certainly busy trying to calm the crowd. He came to my stirrup and asked me for soldiers to keep clear a street out of which I had just driven a mob of ruffians. On the third day of the massacres a well-known and much-respected hodja named Hadji Osman Bey, himself led a body of troops on a peace-making mission into the Armenian quarter. He worked honestly and sincerely to stop the massacre. After the second massacre, when it became necessary in order to save them from being burnt, to take over 2,000 terrified people through the Moslem quarter by narrow lanes—when troops were very few—I appealed to a hodja, whom I took to be the imam of the great mosque, under the shadow of which the crowd defiled, for protection for them. It was given. In those crooked alleys it was impossible to be everywhere, and nearly all those wretched people might have been killed. But the imam gave his word, and none were touched.

Those who in normal times only have known the Turkish peasant, a kindly, honest and hospitable man, wonder by what devilry he can be suddenly changed into a cruel killer of unarmed men and even in some cases of women and children. He has two masters whom he never disobeys, the religion and the Government. When he is

* The reasons of this briefly are as follows:—

It is plain that had the Armenians really wished to revolt in arms they would have retired to Zeitoun or to some other natural fortress, of which there are several in their country, where they could have made a dramatic defence, and by it appealed to the sympathies of Europe, the thing of which the Turks are always thinking. They would not have left their sons and brothers scattered widely through the province for harvest without arms, without any hope of escape.

Not armed for the most part with slings and revolvers, would even the Armenians have thought their few thousands an easy match for the regular Turkish army without the help which a fortress would give them. When I say that the idea of an armed revolution is generally discredited among the more intelligent people, I do not mean the great majority who still firmly believe in it. But little by little they will change. Some of the intelligent, while admitting that there was no idea of revolution in April, say that the troubles took the Armenian leaders by surprise, and that, if left to themselves, there would have been a revolution in the autumn.

[2378 q—1]

B 2

4

told that the religion is in danger, and that he must rise and kill, that the women and the goods are lawful plunder, when the Government distributes arms or by remaining inactive gives at least a tacit consent—with the hodja and the yuzbashi he kills the Armenian with the horrible thoroughness with which Samuel and Saul killed the Amalekites. As to the distribution of arms, even the officers of the court-martial find, I believe, that arms were distributed nominally to redifs, but practically to all that asked. There was a real terror among the Moslems. The word went round that the Armenians were in arms and had massacred the Turks. I was told many times of 500 felais on horseback led by one Guerkerdian. They were here, they were there—they had burnt Tarsus—they were going to assault the Konak. So fast was this last believed that when I was going out of the Konak with 50 soldiers by the gate towards the town, officers tried to turn me back saying that if they opened the gate there would be a rush of felais. Of course I had the gate opened, and neither at that time nor at any other did I see any felais at all. But none the less they were certainly believed in. The fear of bombs and dynamite, and of subterranean passages by which the felais were going to blow up the Konak, had, I think, something to do with the terror of the governor and the reluctance of the military chiefs to leave the Konak, or to allow the soldiers to leave it either.

Plunder to all mobs is a lure irresistible. To loot a rich city like Adana, to kill God's enemies and have their goods; to be rich in this life and to be in Paradise in the next, these were the thoughts in the heads of many. And even to men of other faiths looting becomes an absorbing passion.

To recapitulate, the massacre seems to me to have been remotely caused by the talk of equality, by the extreme orators of both religions, and by the feeble Government, and to have been more nearly caused by the killing of two Turks by an Armenian, by the victory of the league of Mohammed at Constantinople, by the inaction of the ferik with the distribution of arms to so-called redifs, and by the idea that it was lawful to kill and plunder. I cannot find that there was any insurrection on the part of the Armenians, and consider that the Government could both have foreseen and prevented the outbreak. This, however, is not to say that the Government, except by feebleness and incapacity, aided and abetted.

The First Massacre

The tension between the races became severe in the month of April. The population had been disturbed by the intrigues of Ihsan Fikri Bey, editor of the "Ittihad" who incited a crowd against a certain Guel Guelizade, his rival for the position of director of the school of arts and crafts. The factions nearly came to blows and the Government fell into still greater contempt.

Then came the killing of two Turks by an Armenian. It was said that they had threatened him and he shot them both with a revolver. The murderer was never caught. It seems that he was demanded from the Armenian community. I have never found the reason why the police should not have followed the regular course and have arrested him themselves. The Armenian community either could or would not give him up, and feeling ran very high. The funeral of the murdered men was made the scene of a great demonstration. Mr. Chambers, as head of the American Mission, went to the vali on Monday night, the 12th April, the day of the funeral, to point out to him the unrest in the quarter in which these men had lived. The vali gave him all possible assurances, and declared that nothing could possibly happen.

The conduct of the chief of police during these last few days is of interest. He was a Turk of the best family in Adana (they were of old the beys of the place) named Khudri Bey, and a good man. This Khudri Bey had for long been asking for more help from the Government and been bemoaning the lack of official support. He now tried to warn the Armenians through the Union and Progress Club of which many of them were members. On Saturday he visited a notable Armenian, Zachariah Bizdikian, who was afterwards a refugee in my house. Khudri Bey talked of impending danger, but he did not say anything definite. Bizdikian thought that nothing would happen. On Tuesday Khudri Bey tried again. He sent for Zachariah Bizdikian to come to his house. Bizdikian went at the wrong hour and found the house full of Turkish notables. Khudri Bey, however, took him on one side and again warned him of danger. Bizdikian again thought that there was nothing particular in it.

Some information which a Greek telegraphist gave me later throws light on this conduct of Khudri Bey. The Greek who was either crazed with terror or pretended to be

crazed, came to me one day to ask for asylum. He said that he would be hanged. On the Saturday before the massacre he had gone to Khudri Bey and asked for police protection. On being asked the reason of this, he had said that he knew of 700 fedais among the Armenians who were going to burn the town and the konak. This wretch who was employed in the konak declared on Wednesday morning that he had seen fedais in the konak, thereby causing the deaths of several perfectly innocent people who were then in it. Khudri Bey on getting this news on the Saturday seems to have disbelieved it. He knew that the man was a spy. But the chief of police would, of course, have been able to estimate the danger of such stories, and after refusing the protection asked for and laughing at the Greek, he went to warn Bizdikian. The Greek was probably bribed to tell his story, and Khudri Bey would think of the men behind him.

On Tuesday night it would be likely that some news of the counter revolution in Constantinople should have reached the vali.

According to an account by Abdurrahman, the son of Abdul Khadir Effendi Baghdadi, the vali sent for his father before the morning prayer on Wednesday while it was still dark. The son went with his father and says that the vali asked Baghdadi's advice. In the night he (the vali) had heard that the Turks were planning a massacre. Baghdadi asked how the vali knew this thing, and was answered that the konak had been besieged by a crowd in the night, entreating the vali to give the order to kill. The vali had refused, but was afraid that they might still kill in spite of him. Baghdadi advised that at morning prayer they send to every mosque men to forbid the massacre. This was done, but the men returned saying that by some chance on that morning there were but very few worshippers, and that so the prohibition would scarcely reach everybody's ears. Baghdadi then advised that there was nothing to do but wait and say no word of massacre lest the word should bring the thing. Thus his son.

That the vali was visited by several persons on that night is, I believe, true. I do not know at what time the news from Constantinople came, nor who got the telegrams.

Tuesday is market day in Adana, and many villagers would have heard of trouble coming, of fedais, of dynamite, and of armed revolution in which the Moslems were to be killed. Possibly they were told something of the fight for the Sheriat in Constantinople and to be ready to defend the faith. Near the konak on that night a crowd on their way to see, or coming back from seeing, the vali, killed an Armenian whom they met by chance.

On Wednesday morning, the 14th, the Christian shops opened as usual, but were quickly closed again in the face of a great and growing crowd armed with clubs and hatchets. The heads of communities and Mr. Chambers, and I believe some of the foreign dragomen went to the konak to beg the vali for protection. Some of the Moslem notables were there also, among them Baghdadi and his son. The vali gave the Christians all assurance of safety. There was, he said, no thought of massacre or any danger at all. Everybody was to open their shops; the Armenian bishop and the notables should go through the bazaar; the soldiers were ready and the crowd should be dispersed.

I do not think the vali was wrong to hide the knowledge of danger which he must have had at that time. If he had sent troops under a good officer into the bazaar at that time with orders to clear out everyone who was armed and to strike at the first sign of disorder, he might have saved his town easily enough. A braver man might have gone round the town himself.

Mr. Chambers left the konak and went with his nephew, Mr. Lawson Chambers, into the bazaar. They found there an ugly menacing crowd. Two wounded Armenians were taken past as prisoners towards the konak. They did what they could to induce the shopkeepers to open, relying on the vali's promise, but the crowd was too threatening, and they went to their house in the Armenian quarter. Lawson Chambers, with Mr. Gibbons, an American missionary, who had come to Adana like several others for the annual missionary meeting, went to the station to meet a friend, who happily did not come. On the way they were stopped by a crowd who were going to search them for arms. Finding that they were foreigners the crowd let them go, saying that there was nothing against foreigners, but that every Armenian should be killed. On reporting this to Mr. Chambers he sent them into the bazaar again to see what was going on. They saw the beginning of the outbreak and the firing of the first shots. At that time the ferik was coming into the bazaar with troops, but at the noise of shooting he turned about and went back to the konak, troops and all. The first shots seem to have been fired by some young Armenians into the air as a sort of warning or signal. They formed themselves into a band to cover the general retreat

6

into the Armenian quarter. There measures of defence were at once taken. Certain houses were occupied, some of which were not Armenian at all. The inhabitants were told to leave. This shows, I think, that some plan of defence had been decided upon, and it was very well that it was so.

About this time Mr. C. Trypani, British dragoman, who was flying with his wife for refuge to his brother's house near the station, was nearly killed by the mob. They rushed at his carriage, and a man with a reaping hook caught his sleeve to pull him out. But the coachman, a Turk, whipped up his horses, and luckily the sleeve tore.

The Trypanis had sent me a letter by the morning train telling me of unrest in Adana, but they said nothing of the events of the night before, and indeed at that time did not know of them. I decided at once to go to Adana where, though I had no idea of a wholesale massacre, I had for some time been expecting troubles. I went to see the French consul to tell him what I was going to do, and to ask him for news. He had none.

The ferik had called up the reserves, and it is interesting to find in the report by the court-martial that they attribute the massacre in great measure to this. The reservists, loose in the town without uniform and without officers or discipline, made every ruffian believe that the Government had ordered a massacre, and that the time to kill and plunder had arrived. The ferik's or the vali's telegrams to the villages and outlying districts to call up the redifs, were the signal in every case for the most horrible outbreaks. The last restraint was gone, except in the few places where the local officials had the character and the courage to face and resist the mob.

I have, &c.

C. H. M. DOUGHTY WYLIE.

بوزاقیوه غریبک ۱۶ سره ۱۶۵۵

دایه لاری
مؤید الاداری
عبد

سین بیکسی محمد فندی و سعادته

جمعه یز کونی قلم و زری سین بیکسی محمد فندی بی بوزاق ده کوردک . موزینه
اخراج و معاشقه تحریم یلمه . حال بوزاق موزیلرک هاده اتاننده مملکتی تعاضاتده
تخلیه نیکه بی ترفع و تزیید معنی بخوبه سین موزیلرک ترفیل بده و رزای هوان
موزینه موزر مفضلر زنده موجودی . کذا اطلبیا قو غیفوسک دمی ارض
و یزیه و یزک و زره موزیلرک تودیلرک بکوب و زره بوزده سین کلبا سله
بوزاق دمی هالیک بوزاقه مدیونه سکرانه و لدری موزیده . بوزاق فندی بی که
خارجده هجوم یزیه بکلیله نجایونه کنی مینی مملکة عظیمة قویه رقه سلاطه مدفعه
نیمه و بالآخره مفضلر طرفنده کویا محمد فندی سلاطه موزی نرب و غارات ایز
نیزه عطا ایدی بوزاقه موزی اینه و لیس جمال بک عطف اهیت ایزک موزیلرک
یا لک موزینه اخراج دمی معاشقه دمی موزوم یلمه . خدومه : بکلیله هائی
مطلوبه بر موت محققه قویا نه بوزاق صورت غرضی عجا حه اعظم موزینه
دخلم و عدلیه موزی نعل نقی بیه مکلر .

OSMANLI ARŞIVI		
DH.MUI		
39-2	15	2

DH.MUI.00039.2.00015.002

EK-3 BOA. DH. MUI. 39/15.

Wibaux Pioneer

SHEAR & KANE, Publishers.
J. H. KANE, Editor.

WIBAUX. MONTANA

NEWS OF THE WEEK IN EPITOME

Digest of the News Worth Telling Condensed for the Busy Reader.

WASHINGTON NOTES.

The nomination of Elliott Northcott of West Virginia to be minister to Colombia has been confirmed by the senate.

The controller of the currency has issued a call for a statement of the condition of all national banks at the close of business on Wednesday, April 28.

Two new faces have made their appearance in the national legislature. Mr. Fletcher of Florida taking the oath of office in the senate, and Mr. Cassidy of Ohio being sworn in as a member of the house.

Instruction and practice of militia batteries and target practice will be held at an encampment of regulars at Sparta, Wis., in July and August, in which batteries of state troops will be drilled by army officers.

If a bill introduced in congress becomes a law, the United States will own a complete railway train, consisting of a baggage car, sleeping car and private car, for the exclusive use of the president of the United States.

PEOPLE TALKED ABOUT.

Grandma Lucinda Grinnel died at her home in Norristown, W. Va., aged 106 years.

Charles Warren Stoddard, one of the best known American authors, died at his home at Monterey, Cal.

Robert Watchorn, commissioner of Immigration at New York, has tendered his resignation, which has been accepted.

Aunt Mary Lee, 125 years old, is dead in Washington. She was a colored woman and born a slave in 1792 in Virginia.

Mrs. Caroline Bailett, Toledo's oldest woman, is dead at the age of 107 years. She was born in 1802 in Wapakoneta, near Toledo, West Prussia.

Joseph H. Des Brossiers, for more than thirty years chief of the detective force of the Michigan Central railroad, died at his home in Detroit.

Lieut. Alan Urquhart Campbell, son of Mrs. Patrick Campbell, the English actress, was married in Quincy, Ill., to Miss Helen Bull, daughter of William B. Bull of Chicago.

Mrs. Andrew Hayward, eighty-one years old, died at Keokuk, Ill. It was her lifelong boast that she never drank any water partaking exclusively of home-brewed beer from childhood.

Mrs. Lydia Coon Brown, aged sixty-nine, first wife of the late United States Senator Brown of Utah, died at Columbus, Ohio, from paralysis. She was a pioneer in Ohio in kindergarten teaching.

Nathan Pratt Towne, former chief engineer of the Cramp Shipbuilding company, and formerly an engineer of the United States navy, is dead at his home in Philadelphia. He served with distinction in the Civil war.

The central figure in the famous crusade against the sale of cigarettes in Indiana is dead at Plymouth. He was John W. Parks, former member of the state senate, and he framed the anticigarette bill that became a law in the legislature of 1905 and was repealed by the legislature of this year.

ACCIDENTAL HAPPENINGS.

Two little children are dead from the effects of inhaling coal gas in a tenement house in New York.

Fire, which for a time threatened a whole block in the business district of New Orleans, caused damage amounting to \$50,000.

One of the large mills of the Hidalgo Mining and Milling company at Presena, Mex., has been destroyed by fire. The loss is \$250,000.

While trying to board a moving train on the Rock Island, Herman Myers of Remsen, Iowa, fell under the wheels and lost his left leg just below the knee.

Lester McIntyre, Fred Rooms, James Murtagh and James Maxwell, boys ranging in age from twelve to fifteen years, were fatally burned at Zanesville in an attempt to blow an oil well while playing.

A woman known as Katie Knoch, who is said to be Mrs. Katie Linton of Holiday's Cove, W. Va., and a sister of Peter Annan of Pittsburgh, drowned at Mountsville, W. Va. The woman jumped aboard a small raft and it upset. Annan tried to rescue the woman, but she threw her arms around him and both went down.

30,000 SLAIN IN ADANA PROVINCE

Mohammedan Fanatics Renew Slaughter of Armenians in Streets of City.

OVER 35,000 ARE DESTITUTE

Unpeakable Atrocities Make Present Massacre More Horrible Than That of 1895.

Adana, May 6.—Adana is still lawless. More people were killed in the city yesterday. There are 20,000 dead in Adana province as a result of the massacre, and 35,000 homeless and penniless refugees are wandering in the vilayet. The deaths in Adana city alone are estimated at 4,500.

Adana is terrorized by 4,000 soldiers, who are looting, shooting and burning. No respect is paid to foreign properties. Both the French schools have been despoiled and it is feared the American school, commercial and missionary interests in Adana are totally ruined.

Troops Add to Flames. The new wall has not as yet inspired confidence. There is reason to believe that the authorities still intend to permit the extermination of all Christians. The troops here are making a pretense of throwing "water" on the flames; instead of water they use kerosene, and are thus purposely adding to the conflagration.

Apprehension is felt here regarding the American missionary stations at Hadjin and Tarsus. All letters and telegrams sent out through Turkish channels are censored.

Ten Days of Carnage. Tarsus, Asiatic Turkey, May 6.—Authentic details of the atrocities committed by the fanatical Mohammedans in the villages and farms in this district are now coming into Tarsus in staggering abundance. The worst particulars of these narrows cannot be mentioned, but they set forth without doubt that at least 10,000 persons lost their lives in this province, and some estimates place the total casualties at 25,000.

Villages like Oumailon, Basche, Hamadieh, Kara, Kristian, Keoy and Kozulod were actually wiped out. Each of these places had populations of from 500 to 600 people. In one town of 4,000 people there are fewer than 100 left, nearly all women and children.

It was the same thing with the hundreds of farms that dot this wide and fertile plain. The slaughter was unsparring, even the Greeks and Syrians being struck down with the Armenians. Entire families were burned to

death in their homes. Hundreds of girls and women were carried off.

Girls Sold into Slavery. The correspondent was informed that one place a party of 100 Armenians surrendered to the soldiers. The prisoners were taken to an open field, where the women were ordered to stand apart from the men. Every one of the men was then shot. In many cases they were done to death with their women clinging to them trying to save their lives.

Sixty men who were brought down into this district from Hadjin are now held as slaves. Young Turks around Tarsus are trading Armenian girls for horses and modern repeating rifles. The entire ten days seem

to have been an insensate orgy in the name of race and religion.

In the massacres of fourteen years ago there was no such desire to kill women and children as has been evidenced in the last ten days. Now, however, there have been numerous instances of the murdering of women and children with deliberation, and there are other instances where women were brought out one by one and shot down, the bystanders clapping their hands at each fresh execution.

Sackville, N. B., May 6.—Last night three children of Charles Crossman, a painter, were suffocated by smoke from a fire which had badly damaged their home.

Adopted Daughter of Former Congressman Babcock Left \$1.

Washington, May 6.—Mrs. Anna Vanderlin, who was the cook in the family of the late Joseph W. Babcock of Wisconsin, formerly a congressman from that state, receives \$10,000 under the will of Mr. Babcock as provided here yesterday.

Anella B. Reeves of Sparta, Wis., the adopted daughter of the late representative, was left only \$1. Mary M. Merrill, niece of Mr. Babcock, living at Cedar Rapids, Iowa, gets \$5,000, and his first wife's niece, Mary F. Barney of Neenah, Wis., also gets \$5,000. The rest of the estate it left to the widow and children.

Mrs. Vanderlin has been in the Babcock family for twenty years.

Electric Current Kills Boy. Chicago Chorister Touches Charged Cable at Niagara Falls.

Niagara Falls, N. Y., May 6.—Joseph Cronin, fourteen years old, a member of the Paulist Chorister society of Chicago, in charge of Father Finn, was instantly killed yesterday by electricity on the Canadian side of the river.

With some sixty of his companions, who were visiting Loretto convent, he started to climb the bank to the transformer station of the Ontario Power company, when he came in contact with an 11,000-volt cable which had been temporarily strung by the company.

Sent Threatening Letters. San Francisco, May 6.—Benjamin Wellington Soule was arraigned in court yesterday on a charge of sending letters to Rudolph Spreckels, Mrs. Spreckels and James O'Brien Gunn, carrier of the Mechanics bank, threatening them with death by poison if he was not given \$2,000 by each.

FEARLESS MISSION WORKER

Rev. Stephen R. Trowbridge, who has loomed up as one of the most prominent foreigners at the heart of the Turkish disorders, and who called Washington, asking investigation of the death of two Americans, Rogers and Maurer, is of a missionary family. With him at Adana, but a short distance north of Adana, are his mother, Mrs. Margaret R. Trowbridge, who first went to Turkey as a missionary in 1861, and his sister, Miss Elizabeth M. Trowbridge. Dr. Trowbridge is a Brooklyn man. He is known as one of the most fearless workers in the field in which he has been stationed. He is here shown in Turkish costume.

to have been an insensate orgy in the name of race and religion.

In the massacres of fourteen years ago there was no such desire to kill women and children as has been evidenced in the last ten days. Now, however, there have been numerous instances of the murdering of women and children with deliberation, and there are other instances where women were brought out one by one and shot down, the bystanders clapping their hands at each fresh execution.

Sackville, N. B., May 6.—Last night three children of Charles Crossman, a painter, were suffocated by smoke from a fire which had badly damaged their home.

Adopted Daughter of Former Congressman Babcock Left \$1.

Washington, May 6.—Mrs. Anna Vanderlin, who was the cook in the family of the late Joseph W. Babcock of Wisconsin, formerly a congressman from that state, receives \$10,000 under the will of Mr. Babcock as provided here yesterday.

Anella B. Reeves of Sparta, Wis., the adopted daughter of the late representative, was left only \$1. Mary M. Merrill, niece of Mr. Babcock, living at Cedar Rapids, Iowa, gets \$5,000, and his first wife's niece, Mary F. Barney of Neenah, Wis., also gets \$5,000. The rest of the estate it left to the widow and children.

Mrs. Vanderlin has been in the Babcock family for twenty years.

Electric Current Kills Boy. Chicago Chorister Touches Charged Cable at Niagara Falls.

Niagara Falls, N. Y., May 6.—Joseph Cronin, fourteen years old, a member of the Paulist Chorister society of Chicago, in charge of Father Finn, was instantly killed yesterday by electricity on the Canadian side of the river.

With some sixty of his companions, who were visiting Loretto convent, he started to climb the bank to the transformer station of the Ontario Power company, when he came in contact with an 11,000-volt cable which had been temporarily strung by the company.

Sent Threatening Letters. San Francisco, May 6.—Benjamin Wellington Soule was arraigned in court yesterday on a charge of sending letters to Rudolph Spreckels, Mrs. Spreckels and James O'Brien Gunn, carrier of the Mechanics bank, threatening them with death by poison if he was not given \$2,000 by each.

تاریخ: ۱۳۲۶ - ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

طنین

شماره: ۲۸
تاریخ: ۲۸ شهریور ۱۳۲۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

طنین

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

طنین

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

طنین

تاریخ: ۱۳ شهریور ۱۳۲۵
شماره: ۲۱۱۵
روز: پنجشنبه ۱۳ شهریور ۱۳۲۵

EK-6 Tanin, "Adana'da Kıtıl Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kimlerin Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Hayatlar Ne Diyor", 30 Temmuz 1909.

دوره می آید آن مناسبتیه
ایده کن قطع می آید بر سرور
سعد بحث آتک ایستد .
و آرامتیه
و عوتم شیه
او غورده

2. Nicin Örü

Nesil Başladı

Zubur Etti?

de Kital Nici

انین "Adana"

17 رجب 1337 - 20 توف 1338 - 3 خشتون ارغینی 1999

میر مشوق : حسن چاد

اختیار خصوص

نشر ایله نیک آثار و ادبیات امانه افروز

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

طنین

454

تاریخ تأسیس 1337 - 1338 - 1339

میر مشوق : حسن چاد

محل اداره:

مکتب ملکه قاروشنه بازار خصوصه

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

مکتب ملکه قاروشنه بازار خصوصه

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

طنین

454

تاریخ تأسیس 1337 - 1338 - 1339

میر مشوق : حسن چاد

محل اداره:

مکتب ملکه قاروشنه بازار خصوصه

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

مکتب ملکه قاروشنه بازار خصوصه

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

طنین

454

تاریخ تأسیس 1337 - 1338 - 1339

میر مشوق : حسن چاد

محل اداره:

مکتب ملکه قاروشنه بازار خصوصه

مجله جلدی ایون نه نه ایون بیل بزمه ارغینی راز: 180 - 200 آبی 90 غریب

نسخه (10) یازده

Tanin, “Adana’da Kital Niçin Zuhur Etti? Nasıl Başladı? Niçin Önü Alınmadı? Adana Kitalinden Kimler Mesuldür? Heyet-i Tahkikiyye Ne Diyor, Divan-ı Harbler Ne Diyor”, 3 Ağustos 1909.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Burak YÜKSEL

EĞİTİM DURUMU

Lisans: Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı.

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.

YAYINLAR:

Kara, B.- Yüksel, B. (2022). “1909 ADANA İĞTİŞAŞINI MEYDANA GETİREN DİNAMİKLERE DAİR BİR DEĞERLENDİRME”, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 6: S. 1, s. 228-254.

Yüksel, B. (2020). Mecburi Türklük, İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık.

Yüksel, B. (2021). “II. Meşrutiyet ve Tek Partili Dönem İçerisinde Askeri ve Siyasi Bürokraside Tasfiyelere Dair Bir Değerlendirme: Heyet-i Mahsusalar Örneği”. Akademik Düşünce Dergisi, S. 3, s. 42-59.

Yüksel, B. (2019). “Türk-Ulus Devlet İnşası Sürecinde; Umumi Müfettişlikler”, AND Dergisi, S. 4, s. 8-10.